

TÜRKMENISTANYŇ BILIM MINISTRRLIGI
Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersiteti

AMAN ŞYHNEPESOW

XVIII ASYR TÜRKMEN EDEBIÝATY
(Tekstiň çeperçilik derňewi)

Ýokary mekdepleri üçin okuw gollanmasy.

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

AŞGABAT 2010

Şyhnepesow A.

XVIII asyr türkmen edebiýaty (Tekstiň çeperçilik derňewi). Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw gollanmasy.– A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010. 225 sah.

Mazmuny:

Sözbaşy.	5 sah.
Giriş	8 sah

1. Döwletmämmet Azady (Ömrüne degişli tekstler). . .	20 sah.
2. Döwletmämmet Azadynyň döredijiligi (Şygrylary we mesnewisi).	28 sah.
3. Döwletmämmet Azadynyň “Wagzy-Azat” eseri. (I-II baplar).	42 sah.
4. Döwletmämmet Azadynyň “Wagzy-Azat” eseri. (III-IV baplar).	53 sah.
5. Nurmuhamet Andalyp (Ömrüne degişli tekstler)..	63 sah.
6. Nurmuhamet Andalybyň şygrylary.	68 sah.
7. Andalybyň “Risaleýi-Nesimi” eseri	102 sah.
8. Andalybyň “Leýli-Mejnun” dessany.	126 sah.
9. Magtymguly Pyragynyň tekstleri	148 sah
a) Ömri..	148 sah.
b) Döwri.	158 sah
ç) Magtymgulynyň dünýägaraýşy..	174 sah
d) Magtymgulynyň şygrynyň bitewligi.	180 sah
e) Magtymgulyda allegoriki-simwoliki pikirlenme. . . .	191 sah
10. Mahmyt Gaýybynyň şygrylary.	213 sah
11. Şeýdaýynyň şygrylary.	234 sah
12. Gurbanaly Magrupynyň “Ýusup-Ahmet” dessany ..	261 sah
13. Abdylla Şabendäniň dessanlary	290 sah
Netije.	312 sah
Edebiýat.	316 sah

Sözbaşy.

XVIII asyr türkmen edebiýaty taryhy ýüzlerçe ýyllar bilen ölçelýän türkmen ýazuw edebiýatynyň pelsepe we çeperçilik ösüşiniň aýratyn we özboluşly döwrüdür. Şu döwrüň möhümligini göz önünde tutup, edebiýatçy alymlar ony türkmen edebiýatynyň “altyn döwri” diýip atlandyrypdyrlar. Elbetde, beýle bahanyň biraz könelen bolmagy-da mümkin. Ýöne ol degişli asyryň edebiýatynyň hil taýdan wajyp hem öndümlü döwür bolandygyny aňladýanlygy bilen dogrudyr.

Geljekki edebiýatçy mugallymlaryň XVIII asyr türkmen edebiýatyny ilik-düwme bilmelidigi şeýle-de düşnüklidir. Çünki bu döwür türkmen milli ýazuwly söz sungatynyň galkynan, edebiýatyň görnüş, uslyp, şekil, pelsepe babatda baýlaşan asyrydyr. Orta mekdeplerde ýeterlik derejede öwrenilýän XVIII asyr türkmen edebiýaty ýokary mekdepde has giňişleýin we ylmy esaslarda öwrenilmelidir. Orta mekdep okuwçylara bilimleriň umumy ulgamyny bermegi maksat edinýär. Ýokary mekdep türkmen dili we edebiýaty boýunça hünärmenleri taýýarlaýar. Şonuň üçin hem geljekki hünärmenler türkmen edebiýatynyň, onda-da nusgawy döwür bolan XVIII asyr edebiýatynyň ähli taraplaryna, meselelerine çuňňur, ylmy taýdan belet bolmalydyrlar.

Şu hili zerurlyga Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň ylym we edebiýat baradaky taglymaty bilen tanyş bolanyňdan soň, has hem oňat göz ýetirýärsiň. Hormatly Prezidentimiz ylym güýmenje däl-de, durmuşa, jemgyýete täsir etmegiň serişdesidir diýip häli-şindi gaýtalaýar. Şundan ugur alsaň, ylym adamlaryň milli aň-düşünjesiniň,

dünýägaraýşynyň hem ajaýyp ahlak sypatlarynyň kemala gelmegini üpjün etmelidir. Şeýle maksatlara bolsa diňe nazary taýdan ösen, özboluşly milli ýörelgeleri kemala gelen, dünýä ylmynyň gazananlaryndan habarly milli ylmy mekdep ýetip biler. Türkmen edebiýaty öwreniş ylmy Beýik Galkynyşlar döwrüniň taglymat-laryna daýanyp, edebi mirasy has anyk we esasly öwrenmelidir.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow nusgawy türkmen edebiýatynyň ähmiýeti barada çuňňur pikirleri wagyz edýär. Bu barada ol özüniň ylm-bilim, medeni miras baradaky çykyşlarynda yzygiderli suratda aýdyp gelýär. Hormatly Prezidentimiz Gorkut atanyň, Göroglynyň, Magtymgulynyň we beýlekileriň türkmeniň milli aň-düşünjesiniň, döwletlilik, ahlaklylyk baradaky garaýyşlarynyň galkynmagynda uly ähmiýetiniň bolandygyny nygtap geçýär. Ata-babalarymyzyň döreden ruhy gymmatlyklary halkymyzyň milli ideologiýasynyň ösmegine uly itergi berdi. Biz indi Beýik Galkynyşlar döwründe bu ideologiýany täze derejelere alyp çykalydyrys. Halkymyzyň ruhy taýdan galkynmagyny üpjün etmelidir. Hormatly Prezidentimiziň şu sargytlaryna eýerip, XVIII asyr türkmen edebiýatyny giňişleýin we anyk ylmy esaslarda öwrenmäge borçludrys.

Şu gollanmanyň maksady XVIII asyr türkmen edebiýatyna degişli birnäçe eserleriň çeper tekstlerini ylmy nukdaýnazardan seljermekden ybaratdyr. Bu işde biz ilki bilen tekstiň, şol sanda çeper tekstiň nazaryýetinden ugur alýarys. Şonda biziň edebiýatymyzyň çeper hadysa hökmündäki aýratynlyklarynyň göz önüne tutulmalydygy düşnükli zatdyr. Tekstiň ylmy-nazary seljermesini iş ýüzünde amala aşyrmak bilen, biz şeýle seljermäniň anyk usulyýetini görkezmäge çalyşdyk. Gollanmanyň esasan talyplara niýetlenilendigi üçin, onda çeper tekste düşünmek, ony seljermek ýaly meselelerde talyplara berilýän anyk maslahatlar we düşündirişler köpdür.

Şol bir wagtda-da biz gollanma edebiýat mugallymlaryna hem, beýleki okyjylara-da peýdaly bolar diýip umyt edýäris.

Giriş

Şu wagta çenli XVIII asyr türkmen edebiýaty öwrenilişini belli bir uzaklykdaky taryhyny başdan geçirdi.

XVIII türkmen edebiýatyny öwreniş wagty taýdan alanynda XIX asyryň ikinji ýarymynda başlanypdyr. Ondan ozal XVIII asyr türkmen şahyrlary türkmenleriň arasynda golýazmalaryny kitapdan kitaba göçürmek hem-de özbaşyna okap öwrenmek arkaly belli bolupdyr. Diňe XIX asyryň ikinji ýarymynda belli Ýewropa gündogarşynaslary deňişli döwrüň şahyrlarynyň eserlerini ýazyp almak, dürli neşirlerde çap etdirmek, öz dillerine terjime etmek hem-de olaryň döredijiligi barada pikir ýöretmek işine başlapdyrlar. Olardan Berezin, Wamberi, Hodzko ýaly alymlaryň atlaryny tutmak bolar. Bu öwrenijileriň deňişli edebiýata gatnaşygynyň esasy aýratynlygy – olaryň XVIII asyr edebi mirasy bitewi edebiýat görnüşinde göz önüne getirmän, diňe aýry-aýry şahyrlary bilendiklerinden ybaratdyr. Bu işleriň esasy maksady Ýewropa edebi jemgyýetçiligini türkmen şahyrlarynyň döredijiligi baradaky ilkinji hem ýönekeý maglumatlar bilen tanyşdyrmak bolupdyr. Şonuň üçinem şeýle öwrenilişi ylmy öwreniş diýip atlandyryp bolmaz.

XX asyryň başynda XVIII asyryda ýaşap geçen şahyrlarymyz baradaky gyzyklanmalar esasan “Zakaspi ýerli” gazetde beýan bolupdyr. Hut şol asyryň başynda türkmen edebiýatyny öwrenmek boýunça ýöriteleşen alym A.Samoýlowiçiň ylym dünýäsine gelmegi edebiýaty öwrenişe ylmlylyk we ulgamlylyk häsiýetini beripdi. Samoýlowiçiň dosty Hojaly mollanyň mirasgärlik işi, akademigiň özüniň ylmy gözlegleri 17-nji ýylyň öwrülişiginiň yzysüre birnäçe ylmy

işleriň peýda bolmagyna esas bolupdyr. Samoýlowiç 20-nji ýyllarda ýazan işlerinde XVIII asyra degişli şahyrlaryň döredijiligini ylmy ýörelgelerde öwrenip başlapdyr. Onuň Azady, Magtymguly, Şabende we beýlekiler barada baradaky ýazgylary şol öwrenişň miweleridir.

20-30-njy ýyllarda türkmenleriň içinden A. Gulmuhammedow, B. Kerbabaýew, Gürgenli ýaly alymlar bu işe uly goşant goşupdyrlar. Bu döwürde dürli makalalar, has-da görümlü işler hem ýerine ýetirilipdir. Nusgawy şahyrlaryň goşgulary döwürleýin metbugatda çap edilipdir, hatda kitaplary hem neşir edilipdir.

40-njy ýyllar XVIII asyr türkmen şahyrlarynyň döredijiliginiň, ömrüniň has içgin öwrenilip başlanan döwürdir. Bu ýyllarda eýýäm degişli meseleleri döwrüň derejesinde derňeýän ylmy dissertasiýalar ýazylypdyr. Belli edebiýatçylar B. Garryýew, M.Kösäýew, O. Abdalow dagy hut şu döwürde kämil alymlar hökmünde tanalyp ugralýar.

Uruşdan soňky döwürlerde, esasan hem 60-njy ýyllarda Magtymgulynyň ýubileýiniň geçirilmegi bilen baglanyşyklykda XVIII asyr türkmen edebiýatyna degişli işler san taýdan köpeliýär. Bu döwürüň möhüm aýratynlygy-degişli asyryň türkmen taryhyndan söz açýan işleriň peýda bolmagydyr. Şeýlelikde, döwrüň edebiýatynyň taryhy-durmuş esaslaryny göz önüne getirmäge, edebiýaty taryh bilen baglanşdyryp öwrenmäge mümkinçilik döreýär.

60-njy ýyllar dürli makalalar ýygyndylarynyň, pelsepe, taryh, etika bilen baglanyşykly dürli dissertasiýalaryň, şahyrlaryň uly-kiçi eserleriniň ylmy neşirleriniň peýda bolmagy bilen häsiýetlendi. Bu döwürde M. Kösäýewiň, B. Garryýewiň, S. Garryýewiň, G.Çaryýewiň, Sosonkiniň, O. Kuliýewiň, Ö.Abdyllaýewiň işleri meşhur boldy. Olarda düýpli ylmy meseleler gozgalýar. Emma bu döwrüň iki sany aýratynlygyny bellemeli. Birinjiden, entegem edebiýata bütewi garaýyş kemala gelmändi, ylmy gözlegler diňe aýry-aýry şahyrlaryň

mirasynyň çäklerinde alnyp barylýardy. Ikinjiden, ylmy işler, ylaýta-da şahyrlaryň jemgyýetçilik, pelsepewi garaýyşlaryny derňeýän işler gödek synpy-marksistik häsiýete eýedi. Bu bolsa olar babatda ýalňyş we birtaraplaýyn pikiriň aýdylmagyna sebäp boldy.

Diňe 1967-nji ýylda XVIII asyr türkmen edebiýatyna degişli bütewi iş: “XVIII-XIX asyr türkmen edebiýatynyň taryhynyň oçerkleri” peýda boldy.

Bitewi hem göwrümlü işleri ýazmak 70-nji ýyllarda dowam etdi. 1975-1976-njy ýyllarda “Türkmen edebiýatynyň taryhynyň” XVIII asyra degişli kitaplary çap boldy. Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat inistitutynyň alymlary tarapyndan ýazylan bu iş XVIII asyr türkmen edebiýatynyň ilkinji bitewi ylmy taryhy boldy. Onda degişli edebiýatyň wekilleri döredijilik keşpler şeklinde öwrenilýärdi. Tomlугyň başynda XVIII asyr edebiýata giňişleýin umumy syn berilýärdi. Onda XVIII asyr türkmen edebiýatynyň taryh bilen baglanyşygy, onuň türkmen halk döredijiligine, Gündogar edebiýatyna gatnaşygy, bu edebiýatda işlenilen mowzuklar, ulanylan döredijilik usullary ýaly ylmy meselelere seredilýär. Şahyrlaryň döredijilik keşplerini bolsa her ugurdan hünärmen bolan alymlar ýazypdylar. 60-70-nji ýyllarda aýry-aýry şahyrlaryň şygrylary, dessanlary kitaplary görnüşünde çap edilipdi. Azadynyň, Magtymgulynyň, Andalybyň, Şabendäniň, Şeýdaýynyň, Magrupynyň, Gaýybynyň eserleriniň, ylmy neşirleri amala aşyryldy. Şunuň bilen bir wagtda olaryň döredijiliginiň derňewleri hem alnyp barylady. Ol derňewler köplenç ylmy dissertasiýalar görnüşünde amala aşyrylypdy.

70-80-nji ýyllar monografiýalaryň döwri boldy. K. Ataýewiň “Gaýybynyň lirikasy”, B. Garryýewiň “Magtymguly”, M. Kösäýewiň “Edebiýat barada söhbet”, G. Garryýewiň, M. Annanepesowyň, O. Amantyýewiň, S. Myradowyň, A. Mülkamanowyň, S. Garryýewiň,

A.Meredowyň, S.Myradowyň we beýlekileriň kitaplary çap edildi.

1988-nji ýylda K. Ataýewiň “XVIII asyr türkmen edebiýaty” kitaby çap boldy. Bu kitap ýokary mekdepleriň türkmen dili we edebiýaty hünäri üçin ýazylan ilkinji okuw kitabydyr. Şonuň üçin hem ol häzirikçe mugallymlar we talyplar üçin ýeke täk gollanma bolup galýar.

Garaşsyzlyk ýyllary XVIII asyr edebiýatyny бүтүнleş тәзеçe өwrenmeklik bilen häsiýetlendi. A. Bekmyradowyň “Magtymgulynyň dünýäsi”, M. Annamammedowyň “Magtymguly, gizlin syryň bar içde” ýaly işleri ylymda täze ýörelgeleriň kemala gelýändiginiň subutnamasy boldy. Bu monografiýalar Magtymgulynyň döredijiligini бүтүнleş тәзеçe göz önüne getirmäge mümkinçilik berdi. Olaryň ýokary teoretiki derejesi edebiýat taryhynyň täze faktlarynyň we gözýetimleriniň açylmagyna ýardam edýär.

Garaşsyzlyk ýyllarynda XVIII asyr türkmen şahyrlaryň ozal gadagan edilen eserleri okyjylar köpçüligine ýetirildi. Bu bolsa ylmy derňewleri alyp barmaga giň esaslary döretdi. Häzirk wagtda XVIII asyr türkmen edebiýatyna deňişli çeşmeler we ylmy işler döwürleşýin metbugatda yzygider çap edilýär.

Biziň şu gollanmamyzyň önünde goýulan maksatlar aşakdakylardan ybaratdyr:

XVIII asyr türkmen edebiýatyna deňişli aýry-aýry eserleriň tekstini çeperçilik taýdan ylmy derňew etmek esasynda :

- döwrüň türkmen edebiýatynyň pikir hem çeperçilik ýagdaýyny ýüze çykarmak;

- edebiýatyň ösüşindäki käbir aýratynlyklary we meýilleri anyklamak;

- şu döwürde döredip geçen söz ussatlarynyň terjimehalyny, edebi mirasyny, edebiýatda tutýan ornuny soňky ýüze çykan maglumatlar esasynda täzeçe beýan etmek;

-edebi prosesiniň durmuş hakykatyna gatnaşygyny täzeçe göz önüne getirmek;

-edebi akymlara, usullara, uslyplara üns çekmek;

-şahyrlaryň ulanan çeperçilik serişdelerini we şekillerini has anyk ýüze çykarmakdyr.

Görnüşini ýaly, gollanma tekstiniň çeperçilik derňewini esasy derňew usuly hökmünde öňe çykarýar. Munuň özi edebiýat taryhyny esasly öwrenmegiň baş usuly bolup durýar. Çünki edebiýat diýmek çeper tekst diýmekdir. Şol tekstiň daşyndaky we üstündäki gaýry zatlary – taryhy, durmuşy maglumatlary hem-de derňewleri ikinji plana geçirip, birinji planda tekstiň özüni goýýarys. Diňe şonda biz edebiýatynyň degişli döwürdäki mazmunynyň nämelere ybaratdygyna, edebiýatyň forma aýratynlyklaryna dogry göz ýetirip bileris. Teksti derňew etmek usullarynyň içinden ala-böle çeperçilik derňewiň saýlanyp alynmagynyň sebäbini şeýle düşündirip bolar: edebiýat söz sungatydyr, sungatyň esasy aýratynlygy we gymmaty bolsa onuň çeperçiligindedir. Edebiýatyň aýratynlygyny we gymmatyny açmak üçin esasy usul çeperçilik derňewi bolup durýar. Çeperçilik derňewi näme? Çeperçilik näme? Sowallara oýlanyşykly we esasly jogap bermek gerek. Çeperçilik mazmun bilen formanyň janly bitewiligidir we şol bitewilik netijesinde kemala gelýän estetiki gymmatlykdyr. Sonuň üçin çeperçilige bir taraplaýyn – diňe forma, has dogrusy, tehniki hadysa hökmünde garamak nädogrydyr. Şoňa görä biz degişli derňewi esasy orunda goýýarys, onuň üsti bilen edebiýata başgaça baha bermäge synanyşýarys.

Şu gollanma özleşdirilende talyplaryň çeper eseri okaýyş, okalan tekst boýunça pikirleniş endikleriniň, şahsy başarnyklarynyň derejesini ýokarlandyrmak, ukyplaryny ösdürmek hem göz önünde tutulýar. Bu maksat esasan hem XVIII asyra degişli amaly sapaklarda amala aşyrylmalydyr. Olarda esasy iki wezipe ýerine ýetirilmeli: birinjiden, çeper teksti dogry we labyzly okamak başarnygyny kemala getirmeli.

Çeper tekst edil başga islendik sungat eseri ýaly ýerine ýetirilmelidir. Dogry okamak – edebi eseriň ähli many hem-de mazmun baýlygyny ýüze çykarar ýaly edip okamakdyr. Munuň üçin eseriň owaz we heň aýratynlyklarynyň çeperçilik ähmiýetine düşünmek zerurdyr. Ikinjiden talyp çeper eseri derňemegiň usullaryny ele almalydyr. Munuň üçin özbaşdak pikirlenmek endiklerini kemala getirmek zerurdyr.

Gollanmanyň wezipeleri:

“XVIII asyr türkmen edebiýaty” dersi öwrenilende, talyplaryň önünde türkmen nusgawy şahyrlarynyň eserlerini dolulygyna okap çykmak, olar barada ýazylan makalalary, ylmy işleri, monografiýalary we beýleki işleri öwrenmek hem-de özleşdirmek umumy wezepe bolup durýar. Özem ýöne bir tanyş bolman, talyplar edebiýat we onuň wekilleri barada berk hem çuňňur ylmy garaýyşlara hem eýe bolmalydyrlar. Munuň üçin XVIII asyr türkmen durmuşynyň syýasy-ykdysady, medeni ýagdaýyny hem gowy bilmelidir.

Biziň gollanmamyz XVIII asyr türkmen edebiýatyny okuw kitabyňyň derejesinde öwrenmegi wezepe edinmeýär. Bu ýerde nusgawy şahyrlaryň aýry-aýry eserlerine seredilýär. Biziň maksadymyz esasan şol eserleriň çeper tekstleriniň mazmunyny derňew etmektir. Häzirki wagta çenli hut şu meselä az üns berildi. XVIII asyr edebiýaty boýunça maglumatlar, materiallar, neşir edilen çeper eserler ýeterlik boldy-da, şol eserleriň çeper mazmunyna aralaşmagyň, olara dü-şünmegiň ylmy usulýetini salgy berýän işler kemterlik etdi. Munuň dürli daşky hem içki sebäpleri boldy. Eserleriň mazmuny, ýazarlaryň pikir-pelsepe ýörel-geleri öňki sowet aňýetene ters gelýändigini sebäpli ýa-ha çeper tekstiň mazmunyna asla aralaşylmady, ýa-da onuň hakyky manysy bilgeşleýin ýoýulyp görkezildi. Beýleki bir tarapdan, geçen döwrüň ylmyň nazary-usulýet dere-jesiniň ýeterlik ösmändigini sebäpli, tekstler göwnejaý

derňew edilmedi. Bu zatlaryň bary şu wagta çenli ep-esli üstünlikleriň bolandygyna garamzadan, çeper eseriň mazmunynyň ylmy derňew usulynyň doly kemala gelmegini yza tesdirip geldi. Onuň üçinem biz “XVIII asyr türkmen edebiýaty” (Tekstiň çeperçilik derňewi) işini ýazmagy makul bildik. Munda esasy zat şahyrlaryň eserleriniň içki mazmunyny ýüze çykarmakdyr. Şol bir wagtda-da talyplara çeper mazmuny aňlatmak usullaryny ýüzugra salgy berip gitmektir. Olaryň terjimehalyna, döwürüne degişli meselelere we tekstden daşardaky çeşmelere bolsa bu işde diňe goşmaça, çeper eseriň mazmunyny açyş işindäki anyklaýjy bir orun berilýär. Şu nukdaýnazardan zerur bolmadyk halatynda olar hem galdyrylyp gidilýär. Muňa derek her mowzugyň öňünde degişli şahyrlaryň edebi mirasyna degişli esasy işleriň sanawy salgy berilýär. Talyp şu gollanmany öwrenmezden ozal, eýýäm şol işler bilen tanşan adam bolmalydyr. Diýmek, gollanmany özleşdirmek belli bir taýýarlygy talap edýär. Ylaýta-da XVIII asyr türkmen şaýrlarynyň eserlerini oňat okap çykamazdan, olar bilen içgin tanşyp bolmazdan şu gollanmadan peýdalanmak işinde haýsydyr bir netijeleri almak mümkin däldir. Her bir mowzuk – eser derňew edilende, talybyň elinde şol eseriň neşir edilen teksti bolmalydyr. Şu gollama şol tekste dogry hem esasy, çuňňur hem doly düşünmegiň ýollaryny we usullaryny salgy bermegi özüne wezipe edinýär. Çeper eseriň daşyndaky taryhy, terjimehal we gaýry maglumatlary bolsa okyjy edebiýatyň ösüşiniň gysgaça syny berlen ylmy-barlag kitaplaryndan alyp biler. Edebiýaty öwreniji üçin iň esasy wezipe eseriň tekstini-edebiýatyň özüni öwrenmek hem-de özleşdirmektir. Häzirki wagtda türkmen edebiýatyny, şol sanda XVIII asyr edebiýatyny öwrenmegiň iň derwaýys meselesi-de şoldur,

ýagny çeper eseriň daşynda aýlanmak däl-de, onuň “içine girmekdir”.

“XVIII asyr türkmen edebiýaty”. (Tekstiň çeper derňewi) atly gollanma hem Azady, Andalyp, Magtymguly, Gaýyby, Magrupy, Şabende we Şeýdaýy ýaly nusga-wy şahyrlaryň döreden esasy çeper eserleriniň “içine girmegiň” nusgasyny mysaly derňewler arkaly görkezmegi, şeýle-de tekstiň “içine girmegiň” esasy ylmy usullaryny salgy bermegi göz önünde tutýar.

Mowzuklaryň önünde berlen şol mowzuga degişli edebiýatlardan başga-da gollanmanyň soňunda XVIII asyr türkmen edebiýatyna degişli edebiýatlar berilýär. Olar iki topara bölünýär: esasy ylmy edebiýat hem-de goşmaça edebiýat. Birinjide K. Ataýewiň “XVIII asyr türkmen edebiýaty” okuw kitaby, A. Meredow bilen S. Ahallynyň “Türkmen nusgawy edebiýatynyň sözlügi” işi, “Türkmen edebiýatynyň taryhynyň” XVIII asyra degişli 2-nji tomunyň 1-nji we 2-nji kitaplary, şeýle-de R. Rejepowyň “Edebiýat ylmyna degişli terminleriň sözlügi” kitaby bar. Goşmaça ylmy edebiýat XVIII asyr türkmen edebiýatyny öwrenmek boýunça edilen iň ähmiýetli ylm işler girizildi. Gollanmada XVIII asyr şahyrlarynyň ähli eserleri däl-de, belli-bellileri alyndy. Maksat – şolaryň seljermesiniň mysalynda talyplara derňew usulýetini salgy bermekdir. Biziň pikirimizçe, okuw gollanmasynyň wezipesi hem şundan ybaratdyr. Degişli döwürň edebiýatynyň ähli eserlerini derňemek wezipesi diňe gollanmadan soňky işiň – okuw kitabynyň önünde goýlup bilner. Gollanmada bolsa mugallymlara we talyplara gollanarlyk ylmy usul öňki planda goýulýar.

Döwletmämmet Azady.

Eserler

Döwletmämmet Azady.
Saýlanan eserler.
A. 1982

Derňewler

Döwletmämmet Azady//Türkmen
edebiýatynyň taryhy.2 tom 2 kitap
A.1975

Ömrüne degişli tekstler.

Döwletmämmet Azady XVIII asyr türkmen edebiýatynyň iň görnükli wekilleriniň biridir. Onuň döredijiligi we şahsyýeti türkmenleriň arasynda şahyryň ýaşan döwründe eýýäm meşhur bolupdyr. Beýle meşhurlyk Azadynyň öz beýikligi bilen hem, onuň ogly Magtymgulynyň ähmiýeti bilen hem baglanyşyklydyr. Şahyryň meşhurlygy onuň şahsyýeti we döredijiligi barada birgiden maglumatlaryň şu günlere çenli gelip ýetmegini üpjün edipdir. Şonuň üçin hem Azadyny XVIII asyr türkmen edebiýatynyň wekilleriniň içinde köpräk öwrenilen we oňadrak bilinýän şahyrlaryň biri hökmünde görkezmek mümkin.

Azadynyň ömri we terjimehaly birnäçe çeşmeleriň-tekstleriň maglumatlary esasynda göz önünde bitewiligine orboýuna galýar. Degişli çeşmeleri aşakdaky toparlara bölmek mümkin:

1. Şahyr baradaky halk rowaýatlary.
2. Azady barada Magtymgulynyň ýazan şygrylary.
3. Azadynyň "Muhtaser" atly awtograf – golýazmasy.
4. Şahyryň çeper – pelsepewi we çeper eserleri.

Ine, şu dört sany esasy tekste daýanyp, Azadynyň döredijilik hem adamçylyk şahsyýetini dikeltmek mümkindir. Değişli çeşmeler bir-biriniň üstüni ýetirýär hem-de edebiýat taryhyny öwrenijilere bu şahyryň ömri we döredijiligi barada pikir ýöretmäge esas bolup hyzmat edýärler.

Döwletmämmet Azadynyň durmuş hem döredijilik ykbaly hakyndaky gürrüňe geçmezden ozal, şahyryň edebi mirasynyň öwreniliş ýagdaýy barada birki agyz aýtmak gerek. Bu meselede biz edebiýatçy alymlar M. Kösäýewiň, B. Garryýewiň, Ö. Ylýasowyň, Z. Muhammedowanyň, S. Ahallynyň, A. Meredowyň, D. Nuralýewiň, E. Bakasowanyň, A. Aşyrowyň atlaryny hormat bilen tutup bileris. Olaryň değişli ylmy işleri türkmen edebiýat ylmında Azadyny öwrenişniň esaslaryny we esasy meselelerini tutýar.

Halk rowaýatlary diňe bir Azadynyň däl, eýsem başga-da köp nusgawy şahyrlarymyzyň terjimehalyny dikeltmegiň esaslarynyň biri hökmünde ulanylyp gelýär. Şonuň üçinem halk rowaýatlary hem olara gatnaşyk edebiýaty öwreniş ylmymyzyň özboluşlylygyny düzýän meseleleriň biridir. Olara garaýyş we gatnaşyk bolsa dürli-dürlidir, birtopar alymlar (S. Myradow) olaryň ylmy ygtybarlylygyny şübhe astynda goýdular, birnäçeleri (M. Kösäýew, öňki alymlar) rowaýatlary şübhesiz kabul etdiler. Hemişe edilişi ýaly, bu meselede "altyn ortalgy" goldanmak dogry bolardy. Ýagny rowaýatlary ylmy nukdaýnazardan doly öwrenip, olaryň şahyrlaryň şahsyýeti we döredijiligi baradaky gaýry maglumatlar bilen hakyky baglanyşygyny bitewilikde dikeltmeli. Ylmy nukdaýnazar bu meselede şuny aňladyp biler: rowaýatlaryň çeper-taryhy aňnyň şekili hökmündäki aýratynlyklaryna dogry düşünmek hem-de olaryň mazmunyndaky toslama bilen durmuş hakykatynyň mynasybetini aýyl-saýyl etmek. Şahyryň döredijiligi, taryhy maglumatlar, beýleki şahsyýetleriň döredijiliginiň berýän zatlary, umuman, ylmy pikir ýöretmäniň mantygy... ine, şu zatlar bilen halk rowaýaty näderejede "ylalaşýar", näderejede

biri-birine laýyk gelýär. Diňe şeýle ylmy ölçegiň talaplaryna döz gelip bilýän rowaýatlary ylmy taýdan ygtybarly we şahyryň döredijilik şahsyýetini açmagyň hakyky delili, tutarygy, esasy bolup biljek çeşmeler hökmünde ulanmak mümkin.

Azadynyň özüne, neberelerine degişli halk rowaýatlary XX asynyň 40-njy ýyllarynda edebiýatçylar tarapyndan ýazga geçirilip ugrapdyr. Şol ýazgylar folklor mirasyny toplamagyň hem dolanyşyga girizmegiň ylmy ölçeglerine we talaplaryna laýyklykda ýerine ýetirilipdir. Ýagny, haýsy rowaýaty, kim, haçan ýazga geçiripdir, ony gürrüň bereniň ady, ýaşı, sowady, gelip çykyşy – bularyň bary Azady baradaky rowaýatlaryň faktiki ygtybarlylygyny kepillendirýär. Şol bir wagtda-da olaryň taryhy ygtybarlylygy meselesi has çylşyrymlydyr. Şoňa garamazdan, biziň özümiz ol rowaýatlaryň içinde şahyr baradaky beýleki çeşmeler tarapyndan inkär edilip bilinjek maglumatlary ýa-da habarlary görmedik. Elbetde, gep her bir maglumaty resminama hakykaty hökmünde kabul etmek barada däl. Gep şahyryň tas çeper keşp derejesine ýetirilen şahsyýetine degişli maglumatlaryň içinden anyk, durmuşy maglumatlary seçip almak we onuň şahsyýetini dikeltmek baradadyr.

1983-nji ýylda "Magtymguly hakynda rowaýatlar" atly kitap çap edildi. Şol kitapda Azadynyň ömrüne degişli, onuň atasy Magtymguly ýonaça degişli jemi on bäş sany rowaýat ýerleşdirilipdir. Olarda biziň üçin gymmatly maglumatlar nämeden ybaratdyr?

Döwletmämmet Azadynyň kakasyna Magtymguly ýonaçy diýipdirler. Ýonaçy kyrk ýaşyna baranda ogly bolýar. Oňa Döwletmämmet diýip at goýýarlar. Döwletmämmet ilki Nyýazsalyh diýen adamyň elinde okaýar, soňra has gurply daýylarynyň kömegi bilen Hywa medreseleriniň birinde okap, döwrüň ýokary bilimini alýar. Azadynyň esasy käri mollaçylyk we daýhançylyk bolupdyr. Halk rowaýatlarynyň mazmuny şahyryň diňe bir bilimli däl, eýsem keramatly şahsyýet

bolandygyna, juda arassa hem ýokary ahlakly kişi bolandygyna syrygýar. Şu hili şahsyýet halk hyýalatynyň "önümi" bolaýanda-da, ol boş zat däl-de, eýsem şahyryň öz eserlerindäki keşbiniň esasynda döredilendir. Diýmek, bulary şübhe astyna almaga hiç hili mantygy , onda-da subutnamalaýyn esas ýokdur.

Şahyryň beýik ogly Magtymgulynyň şygrylary bolsa ýöne bir mantygy däl, eýsem hut maglumat esas bolup hyzmat edýär. Azadynyň ömriniň esasy seneleri, onuň şahsyýeti, durmuş matlaby we endikleri hut Magtymgulynyň maglumatlary esasynda dikelýär. Magtymgulyda Azada degişli, Azady bilen baglanyşykly aşakdaky şygrylar bar: "Oglum-Azadym" , "Atamyň", "Haky çün", "Adam ata bilen duşdy". Magtymgulynyň "Atamyň" şygryny dolulygyna şerh etmek zerurlygy bardyr. Göwrümi çäkli gollanmada munuň mümkin dældigi üçin, esasan aşakdaky maglumatlara üns bereliň.

1. Altmyş ýaşda, nowruz günü, luw ýyly.
Turdy ajal, ýolun tusdy atamyň.

Edebiyatçy A. Aşyrow anyk tekstologik barlaglar netijesinde “altmyş ýaşda” däl-de, “altmyş başde” bolmalydygyny anyklady. Diýmek Döwletmämmet 1760-njy ýylda 65 ýaşynda aradan çykan bolsa, onuň doglan senesi 1695-nji ýyla düşýär. Eger onuň atasy ýonaçy ogly bolanda kyrk ýaşynda bolan bolsa, özem şondan 20 ýyl soň aradan çykan bolsa, onda onuň ömür senesi şeýledir: 1655-1715.

2. Azady bu şygryda öwlüýä derejesinde görkezilýär. Ol baýlygy ret edýär, diňe Haka gulluk diýip ömrüni ötüripdir. Ol öwlüýäniň başynjy derejesine-abdallyga ýetipdir. Abdallaryň sany 40, 7. Olar keramatly, ýagyş ýagdyrýar, belany gaýtarýar. Olar Allanyň dostlarydyr.

Magtymgulynyň “Oglum-Azadym” we “Adam ata bilen duşdy” aýdyşyklarynda onuň atasyna gatnaşygy görkezilýär. Ikinji aýdyşygyň mazmunyny dini bilimler tutýar. Atasy ogluny synagdan geçirýär. Sorag-jogabyň meseleleri – şeýtan. Döldül, Dünýäň döreyşi, Habyt, Kabyl, Şetdat, Magraj, Ýusup pygamber. Munuň özi Magtymgula berlen ilkinji bilimlerdir, olar Magtymgulynyň mugallymynyň Azadydygyny görkezýär.

Şahyr oglunyň “Haky çün” şygyryndaky esasy zat Azadynyň tahallusynyň gelip çykyşynyň gürrüňidir:

Resululla goýmuş adyn Azady
Atam Döwletmämmet molla haky çün!

Diýmek, Azady tahallusyny oňa Pygamber beripdir. Bu derejedir. Ol derejä Döwletmämmet Pygamberiň pikirlerine we işine wepalylygy üçin mynasyp bolupdyr. Şahyryň Azady tahallusy onuň dowzah odundan azatlygyny we bu dünýäde ýaramazlyklardan azatlygyny aňladýar. Döwletmämmediň mundan başga-da “Garry molla”, “Sähraýy” we “Abdal” lakamlary bolupdyr. Bularyň manylary-da onuň şahsyýetiniň möhüm taraplaryny açýar. “Pyragy” tahallusy hem “Azady” bilen manydaşdyr.

Magtymgulynyň “Oglum-Azadym” şygry A. Bekmyradowyň aýdyşy ýaly, 1754-nji ýylyň Alp Arslan aýynda ýazylan bolmaly. Ahmet-Dürrany şol aýda gökleňlere hat ýazýar we olary Nediriň yzynda galanlara garşy söweşe çagyryýar. Magtymguly şygryda sapara gitmäge rugsat soraýar. Bu ýerde Azadynyň takwalygy bildirýär. Emma ol iň soňunda rugsat berýär.

Azadynyň şahsyýetini dikeltmekde edebiýat ylmynyň esasy çeşmeleriniň biri “Muhtaser” golýazmasydyr. Bu golýazma Golýazmalar inistitutynyň №546 bukjasynda saklanýar. Ol 1747-nji ýylyň Türkmenbaşy aýynyň 11-i bilen senelendirilendir.

Munuň özi Azadynyň awtografydyr. Onda dini, çeper, filosofiki eserlerden bölekler bar. Bu ýerde Sadynyň, O. Haýýamyň, Gul Süleýmanyň, Eflatunyň pikirleri ýerleşdirilipdir. Bu pikirler Azadynyň öz döwri bilen bagrynyň badaşandygyny görkezýär.

Şahyryň aýalynyň ady Orazbagt bolupdyr. Orazbagtdan Muhammetsapa, Abdylla, Magtymguly, Gaýypguly, Gulja hem-de Zübeýda bolýar. Orazbagt aradan çykansoň, Azady ýemrelileriň gazak tiresinden bir aýala öýlenýär. Ondan hem Çaky we Ýary diýen ogullary bolýar.

Döwletmämmet Azadynyň döredijiligi. (Şygyrlary we mesnewisi)

Döwletmämmet Azadynyň şygyrlary san taýdan köp däl. Şoňa garamazdan, olar şahyryň döredijiliginiň möhüm bir hil bölegi bolup durýarlar we onuň döredijilik şahsyetini oňat häsetlendirýärler.

Şahyryň şygyrlary dolulygyna ilkinji gezek 1982-nji ýylda onuň “Saýlanan eserlerine” girizildi. Sol kitapda 2 sany murapbag, 3 sany gazal we 27 sany rubagy çap edilipdir. Bular tutuşlygyna “Murabbag we gazalýet ez ruýy-zary we dogra” at bilen ýerleşdirilipdir. Degişli şygyrlar bilen baglanyşykly, biziň üçin esasan iki pursat möhümdir: Şygyrlarda ýazaryň dünýägaraşsynyň ýüze çykyşy hem-de eserleriň çeperçilik aýratynlyklary. Munuň özi Azadynyň dünýägaraşsý bilen şahyrlýgyň arabaglanyşygy meselesini goýmaga mümkinçilik berýar. Şeýle mümkinçilik öz gezeginde onuň dörediji şahsyet hökmündäki bütewiligini we özboluşlylygyny görmäge esas döredýär.

Aýdylanlardan görnüşi ýaly, şahyr şygryň üç şekilinde – murabbagda, gazalda we rubagyda güjini synapdyr. Şekilleriň

şu hili-de onuň döredijilik uslybynyň kitaby ýa-da türki aruzy diýilýän çeper hadysa degişlidigini görkezýär. Gelip çykyşy boýunça ol şekiller türkmen halk ýa-da milli şygryýetine däl-de, arap-pars söz medeniýetine degişlidir. Il aýytmyşlaýyn, türki sowady ele alan Azady edebiyata umumytürki däpleriniň üsti bilen gelipdir. Şu ýagdaý hem onuň eserleriniň mowzugyny-da, uslybyny-da, keşpler ulgamyny-da kesgitleýär.

Bu eserlerde sufiçilik äheň esasy zatdyr. Çeper aňň nukdaýnazaryndan, olarda liriki gahrymanyň ruhy – psihologik hem duýgular dünýäsi esasy orunda durýar. Ilki bilen şahyryň murapbaglary hakynda aýdalyň. Onuň “Üzer” we ”Ýetiş ferýadyma” diýen murapbaglary bize gelip ýetipdir. Birinjiniň mazmunyny sufiçiligiň ozaldan gelýän yşk ýörelgesi tutýar. Yşk sufiçilikde ylahy manyda teswirlenipdir hem-de Alla akyl ýetirmegiň, has dogrusy, göz ýetirmegiň usuly hem-de özboluşly ýaşayyş kadasy hökmünde düşündirilipdir. Bu ýerde yşk şahsyetiň gözünü açyýy we ony dogry ýola salyýy ýörelgeleriň hem-de prinsipleriň ulgamlarydyr. Çeperçilik derňewde esasy zat – eserde sýužetiň gurnalyşyny hem-de ösüşini yzarlamakdyr. Azadynyň biziň häzirkî düşüňämizdäki ýaly sap şahyr däl-de, takwa akyldar, öwlüýä hökmünde özüni aňlandygyny göz önünde tutsaň, eserleri wagz diýip, onuň aňynyň tebigatyny bolsa şahyrçylygyň adalgalary bilen bir hatarda mistiki pelsepäniň düşüňjeleri bilen hem anyklamak mümkin. Garaz, eserleriniň esasyny gapma-garşylyklaýyn, antinomiki düşüňjeler hem-de ýörelgeler düzýär. Aslynda bular Azadynyň dünýägaraýşynyň çäginde – “içden” seredeniňde, ruhy-irfany antinomiýadyr, derňewiň dilinde bulary çeper antinomiýa hökmünde häsiýetlendirip bolar. Bu antinomiýanyň paradigmasyny “Dünýä – Alla” gapma-garşylygy düzýär. Adam şahsyýetiniň yşga düşmegi birinjiden ikinjä tarap geçmekdir. Muny kämillik ýoly diýip göz önüne getiripdirler. “Üzer” murapbagynyň içki ýordumyny-sýužetini şol ýol tutýar,

biz bu ýerde onuň adaty sufiçilik düşüňjeler arkaly aňladylan ösüşini görýäris. Degişli ýolda aşyk diýilip atlandyrylýan şahs birnäçe sypatlardan el çekýär, öwezine başga sypatlara eýe bolýar. Ol yşga düşüp, ähli bela-betere sabyr - ähli kimin dözümlü bolýar.

Aşyklaryň magşugy,
Jilwenema eýleýur,
Aşyk görse magşugyn,
Ýaryndan bolar bizar.

Dünýä-bikemal ýar. Kämilleşýän kişi ondan üzülip, Haka ýar bolar. Bu onuň Alla birikmeginiň – wahdat makamyny tapmagyň ugrudyr. Azadynyň pikiri soňra aşygyň täze sypatlaryny ýazyp beýan etmek ugry boýunça ösüp gidýär. Köňli-Hak genji, diňe Hak üçin gama batýar, zikri, pikri, guwanjy Hudaý. Şeýle adamyň jemgiýetçilik garaýşynda öz görnüşi bar. Daşyndan görnüşi-içinden görnüşi. Daşyndan – bir surat bar, bikär ýaly, içinden –köňli Hakda, ruh bilen hemsöhbət. Ýüregi – Allanyň öýi, dilinde – Allanyň ady, goly gudrat goly, dili gudrat dili. Şeýle adamyň göz açyp didar görmegi nämäni aňladýar:

Azady özüň tany,
Daýym aýtgyl subhany,
Hakdan dile imany
Rehm edib ýoldaş kylar.

Aşygyň maksady ýoldaşly—imanly bolmak. Göräýmäge, howaýy hem sap dini düşüňj-e ýaly. Emma kämilleşmegiň amaly ähmiýeti özüni tanamakdan we ruhy taýdan täze sypatlar arkaly ahlagyň ýokary gymmatlyklaryna ýetmekden ybaratdyr. Azadynyň ahlak ýörelgesi bar. Ol ahyrky netijede jennet diýilýän sap dini maksady göz önünde tutýan hem bolsa, şu

dünýäniň kämilligi üçin munuň çuňňur ahlaky mazmuny we ähmiýeti bardyr.

Şygrylaryň belli-bellileriniň görnüşini mynajat diýip kesgitlemek mümkin. Şahyr diňe bir aşygyň kesesinden suratyny çekmän, eýsem hut özüniň ruhy-ahlak tejribesini hem beýan edýär. Onuň “Dat hey”, “Ykbal ile”, “Ýetiş perýadyma” ýaly şygrylary we rubagylar toplумы hususy tejribeden söz açýar. Sufiçilik edebiýatynda bu äheň adaty hem ýörgünli çeperçilik ýörelgedir. Şonuň üçinem bu ýerde adaty sufiçilik düşüňjeler, adalgalar, emosional pursatlar agdyklyk edýär. Şeýle ýagdaý has uly meseläni – XVIII asyr edebiýatynyň durmuş bilen baglanyşygy meselesini goýmaga getirýär. Ýagny, bu pikirler, pelsepler durmuşyň özi bilen gönüden-göni täsirleşmegiň önümimi ýa-da olar özünden öňki akyl gözlegleriniň durmuş bilen gönümel baglanyşygy bolmadyk yzlary, ýaňlarymy?! Elbetde, şahyryň durmuşdan täsirlenýandigi gürrüňsiz. Ýöne beýle täsir näme üçin täze şekilleri, täze dili döredenok?! Edebiýat durmuşa gatnaşygyny öňki döredilen estetiki diliň şekilleri bilen aňladýar. Şonuň üçinem bu ýerde täze çeperçilik aňlatmalary, keşp täzeligi manysyndaky ösüşi däl-de, öňki türkmen hem umumytürki edebiýatlaryň gazananlarynyň şahyryň, dünýäni duýşundaky lokallaşmasyny görýäris.

Şahsy aň , şahsýet däp bolşy ýaly, bu ýerde guş keşbinde beýan edilýär.

Uçmak istär dalmynyp köňlüm guşy maksad sary,
Ýaýylyb ýel almany, parlab bu synuk bal ile...
Her zaman, her demde ýüz müň çenlenur köňlüm guşy
Tapmady ugrun henüz oňmadyk bed kal ile.

Şahyryň "dünýä" bolan gatnaşgyna dogry baha bermek üçin, onuň bu düşüňjä nähili aňyýeti many berýändigini bilmek gerek. Dünýä – baýlyk, mal-mülk diýmek şahyryň ruhy

çuňňurlygyny ýoýmak bolardy. Onuň pelsepesi ömre maksatsyz, biperwaý, ruhy gymmatlyklarsyz çemeleşmelidigiň aýbyny açýar.

Men diýdim kim asta-asta köňlüme "dünýäni goý!"

Kyl kanagat lukma birle köhne esgi şal ile.

Maksadyn görmek (bu gün) mümkin imes, şeýda köňül,

Bu ogul –gyz, jemgyýet, esbab, mülki-mal ile.

Bu ýerde aňyýet gapma-garşylygyny, bir tarapdan, bimaksat, haýwanlarça, ýöne “ýaşamak üçin ýaşamak” endigi, beýleki tarapdan bolsa, adam ömrüni manylaşdyrýan ruhy hem dini gymmatlyklar emele getirýär. Ýaşagyň manysy wagt geçirmek däl-de, belli bir maksatlara ymtymakdyr. Adam wagtyň elindäki zat, serişde däl-de, eýsem wagty maksatlar üçin serişdä öwürýän erk bolmalydyr. Diňe şu mana esaslansaň, ogul-gyz, jemgyýet tersin düşünje hökmünde ýüze çykýar.

Ömür gymmatlyk hökmünde teswirlenýär. Omür gymmatlyk hökmünde aňlanýar. Sahyryň ruhy heserlenmeleriniň oňyn manysy şundadyr. Ömür tötänlik dälidir. Ömür özüni döretmegiň pursadydyr. Elbetde, ahyrky netijede bu pelsepäniň o dünýä bilen baglanyşdyrylýandygy şahyryň pelsepesiniň pikir dānesine zeper ýetirmeyär. Adamzadyň ruhy ösüşini diňe bitewi hem uzyn dowamat diýip, şol prosesiniň bir döwrüniň hem orta asyrlar diýip alanyňda, onuň ähmiýetine düşünmek mümkin. Ösüşiniň soňky döwürlerinde adamzat dini "gabyklardan" saplanan hem bolsa, şol pikir dānāniň galanlygy we tutuş ösüş üçin taýsyz ähmiýetlidigi jedelsizdir. Azadynyň içki heserlenmeleri ruhy hem psihologik taýdan çylşyrymly, gaýtalanmaz we köpdürli hem-de köpöwüşginli baý mazmuny döredýär. Elbetde, utilitaristik nukdaýnazardan çemeleşseň, munuň ruhy we ahlak manysydyr ähmiýetine düşünmek kyndyr.

Sufiçiligiň şahsy kāmillik ýolundaky çylşyrymly duýgulary, akyl gözlegleri okyjynyň ruhy hem çeper aňyna güýçli täsir edýar, onuň gözellik üşüginini ýitileşdirýar. Bu hadysa, bu şahsyýete özüni köteklemek, özüni juda kiçeltmek mahsusdyr. Munuň maksady, megerem, özüni aşa kiçeltmek ýoly bilen Allany has hem "ulaltmak", şeýdibem, bu ikisiniň aralygyny gözedürtme ýitileşdirmekdir. Iş ýüzünde munuň özi Adamyň ruhy taýdan ulalmagydyr. Galyberse-de, adam Hudaý düşünjesine adalatsyz, nälaýyk jemgyýetçilik kösseleklerinden we çäklendirmelerinden gaçybatalga hökmünde ýüzlenýar. Alla bilen hylwaty ýüzbe-ýüzlük, ikiçäklik adama görölüp-eşidilmedik ruhy azatlygy we ruhy-psihologiki giňligi, ýaýrawy berýar. Hut şonuň üçinem degişli şygrylar adam şahsyetini basgylanok, kejebesini daraldanok, eýsem oňa ruhy daýançlary berýar. Hut şonuň üçinem şeýle ruhy ýagdaý özüniň degişli estetiki miwesini berýar: azatlyga çykan aň ajaýyp keşpleri, gözəl meňzetmeleri, täsin jümleleri hasyl edýar:

Her çendi betkär bolmuşam,
Aşufta efkär bolmuşam,
Afwundan umyt kylmyşam,
Ýa, Reb, ýetüş ferýadyma.

Bahry keremin bahş kyl,
Könlümge iman nakş kyl,
Hem bu ýamanym ýahşy kyl,
Ýa, Reb, ýetüş ferýadyma.

Geçdi abes wagty-feta,
Waý-hasrata, waý-hasreta.
Menden hata, senden ata
Ýa Reb, ýetiş ferýadyma.

Ummydurlar, asydurlar bendeler,

Hydmaty laýyk degil şermendeler.
Lutfy- yhsanyň bile tut gollaryn,
Barçadan üzmüş golun dermendeler.

Döwletmämmet Azadynyň döredijiliginde "Behiştnama" atly mesnewisiniň orny uludyr. Bu mesnewini şahyr 1756-57-nji ýyllarda, ýagny ömrüniň soňky ýyllarynda ýazypdyr.

“Behiştnama” eseriniň asyl çeşmeleri ilkinji nobatda, elbetde, Pygamberiň hadyslarydyr. Ýöne Azada çenli şol hadyslar esasynda Gündogar edebiýatynda birnäçe göwrümlü eserler döredilipdir.

Olardan pars şahyry Emir Hosrow Dehlewi (1253-1325) "Haştbehişt" eserini ýazypdyr. XVI asyryň türk şahyry Sehiniň hem şol at bilen eseri bolupdyr. XVII-XVIII asyrlaryň sepgidinde ýaşan pars şahyry Abdyl hekim Ata Tetewi hem "Haşt behişt" eserini ýazypdyr.

Azadynyň “Behiştnama” eseri 483 beýtden ybaratdyr. Eseriň gurluşy aşakdaky ýalydyr:

"Bismillah rahman rahym" diýip başlanýan özboluşly giriş. Bu erde şahyr Allaga hamd-u senalar aýdýar. Bu senanyň hem şükürüň aňyrsynda Allanyň adamzat üçin eden ýagşylyklary ýatýar. Ol "bir ofuç toprakga terbiet kyldy". Soňky jümläni, megerem, şekile saldy manysynda tesfirlemelidir.

Hoş ajaýyb görkli surat etdi ol,
Berdi jan-u atlaryn ögretti ol.

Adama Ýar berdi, Hudaý dünýäni adamzatdan doldurdy,
oňa nygmatlary bagyşlady dünýäniň soltany etdi.

Şeýle ýagşylyklar adamyň önünde birnäçe borçlary goýdy. Olar şulardyr:

Bes şahadat zikrin aýdaý til bile,
Hem dahy kalby bilen bawer kyla.

Baş namazyn Hak üçin kylgaý mydam,
Ruza tutgaý sydk ile mahy-syýam.
Hem zekat kylgaý eda maly bile ,
Haj kyla emni-aman maly bile.

Bendelik – Allanyň parzyny we Resulyň sünnetini berjaý etmekdir. Bulardan başga-da şahyr pikrinini anyklaýar we baş namazyň zerurlygyndan söz açýar. Bu ýerde onuň çeper pikirlenmesinde uly orun tutan tynsal hakynda aýtmak gerek. Tynsal pähim görnüşinde meňzetmekdir, mysal almakdyr, misil tutmakdyr. Namaz –gabyr içinde çyra, magşar günü-saýa; şundan çen tutsaň tynsalyň özbolyşly tebigaty we meňzetmeden tapawudy aýan bolar. Tynsal – meňzetmäniň enesidir. Ol gurluş taýdan şeýle gurulýar: eger ..., onda..... Meňzetmede şu gurluşyň diňe ilkinji taýy saklanyp galýar:

Baş namaz hem din öýüniň nurudyr,
Baş namaz uçmah öýüniň hüýrüdür.

Tynsalyň dini häsiýetli edebiýatda giňden ulanylandygy häsiýetlidir. Çünki, hut aňda muňa laýyk dünýägaraýyş bar: Dini aň şu dünýäniň we ondaky zatlaryň özüne-de – hakyky – o dünýäniň tynsaly hökmünde seredýär. Özboluşly girişden soň şahyr “Fasly- diger” diýen sözbaşy bilen bir wagyz ýerleşdiripdir. Wagyz mesnewi däl-de, murapbag şekilinde ýazylypdyr. Soňra “Kal en-Nebi alayhyssalam”, “Kala Resul sallallahy alayhy we sellem” diýen bölümler gelýär. Adyndan görnüşi ýaly, olaryň mazmunyny Pygamberiň hadyslary düzýär. Hadyslaryň tebigatynda hem tynsaly pikirlenme ýatýar. Bir wagt namazy terk etmek – özüni pyçaklamakdyr, ikisini terk etmek – ähli nebereleri öldürmek, dördüsini – eneňi zyna etmek.

Şahyryň aňynyň dini häsiýete eýedigini nygtamak gerek. Sonuň üçinem bu eserde "namaz " ýaly howaýy düşünje janlandyrylyp, şahsa öwrülýär. Ol o dünýäde eýesiniň ýüzüne

durýar. Soňra "Gabyr ählininiň beýany", ondan soň bolsa "fasyly" gelýär. Bu bölümlerde namazyň zerurlygy hakdaky gürrüňler öňki timsaly uslypda dowam etdirilýär.

Şahyr "Amal öwrenmegiň beýany" diýen bölümde Pygamberiň doganoglany Abdylla Abbasyň aýdanyny getirýär. Birew Abbasdan "Maňa dowzah odundan gutarjak amallary görkez" diýipdir. Abdylla bolsa munuň üçin on baş zady amal etmeli diýýär!. Bäşisi dil, bäşisi beden, bäşisi-de köňül bilen etmeli amallar. Dil bilen hamd-u senalar aýtmak, beden bilen baş namazy ýerine ýetirmek, köňül bilen baş kişini –Pygamberi we Çaryýary söýmek. Eseriň “Şeýtanyň şumlugynyň beýany”, “Adam oglunyň şumlugynyň beýany” diýen bölümlerinde dini aňyň antonimiki häsiýetine laýyklykda Allaga gulluk etmegiň garşylygy beýany edilýär. Abu Bekir Syddyh adamyň duşmany bolan baş sany närse hakynda aýdyp geçipdir: garşysynda – iblisi-lagyn, sag tarapynda – nebis, çepde – howaýy-höwes, yzynda – dünýä, özünde bolsa agzalary. Iblis – dini taşlamaga, nebis özi üçin işlemäge, howaýy-höwes dünýä üçin işlemäge, dünýä – ahyrýeti taşlamaga, agzalar bolsa günä etmäge çagyýarlar. “Hezreti-Musanyň Hak bile raz etgeniniň beýany”, “Namazyň fazylatynyň beýany”, “Garry kişilerge Hudaý Tagala neda kylganynyň beýany” ýaly bölümler çeper aňyň şekili nukdaýnazaryndan gyzyklydyr. Görnüşi ýaly, şahyr “beýan” diýen žanry köp ulanýar. Munuň özi onuň taýýar gürrüňlerden, ýordumlardan peýdalanmagy özüniň esasy eser guruş, mowzugy açyş usuly edinendigini görkezýär.

Mesnewiniň ilkinji bölegi gönüden-göni behişt hakyndadyr. Bu ýerde ilki bilen Hudaýyň jahany ýaradyşy, soňra-da behiştleriň beýany berilýär. Şahyr ýöne näme üçindir sekiz däl-de, ýedi behişdiň adyny ýazyp görkezipdir;

1. Daryl-jenan.
2. Dar es-salam.
3. Jenneti-mäwa

4. Huld.
5. Nagym.
6. Ferdöws.
7. Adn.

Sekizinji bejişt çeşmelerde Yllyýyn ady bilen bellidir.
Şahyr eseri ýazmagyň sebäbi barada in soňunda şeýle diýýär:

Arab, parsy dilinde danyşym ýok.
Arablar, parsylar bilen işim ýok.
Bu türki ýarlara nazym düzetdim ,
Doga birle aňarlar diýp göz etdim...

Jahanda köp idi şöwketli molla,
Arabga, parsyga kuwwatly molla.
Alarnyň bilgenine ermedik biz,
Heman söhbetlerini görmedik biz...

Yrak derýa suwundan bolmaz sud,
Tiledi bilmeý anlar bizde maksud.

Görnüş i ýaly, şahyryň bu eserini ýazmakda onuň milli duýgusy uly orun eýeläpdir. Ol halkyna hyzmat etmegi maksat edinipdir. Munuň özi türkmen edebiýatynyň ösüşinde täze meýilleriň emele gelmegine getiren durmuş hakykatydyr.

Döwletmämmet Azadynyň “Wagzy - Azat” eseri. (I-II baplar)

Beýik akyldar şahyr Döwletmämmet Azadynyň “Wagzy-Azat” eseri onuň baş ömür kitabydyr. Şonuň üçinem bu eser onuň döredijiliginiň pelsepe özeni bolup durýar. Ilki bilen eseriň şahyrana görnüşi barada aýtmak gerek. Adyndan belli bolşy ýaly, bu eser wagzdyr. Onuň düzümindäki hekaýat, nakyl, beýan, nesihat, rowaýat ýaly görnüş şekilleriň ählisi birigip, ýazaryň erki bilen “wagyz” diýen umumy pikir ýörediş uslybyny aňladýar.

Şahyryň çeper pikirlenmesini Gundogaryň çeper dialektikasy hökmünde häsiýetlendirmek mümkin. Bu hili pikirlenme gatyşyk häsiýetde bolup, onuň tebigatynda ylmy hem dini pikirlenmäniň çeper pikirlenme bilen gatyşygyny görmek bolýar. Şahyryň liriki gahrymanlarynyň pikir-çeper tebigaty eseriň görnüş şeklini kesgitlemegiň esasy ölçegleriniň biridir. “Wagzy-Azadyň” liriki gahrymany Hekim, Aşyk, Rawy hem-de Alymdyr. Degişli şahsyýetleriň pikirlenme usullary hem eseriň gatyşyk häsiýetine sebäp bolupdyr. Liriki gahrymanyň esasy sypatlarynyň biri onuň muhaddisligidir. Muhammet Pygamberiň “Hadyslary” bilen baglanyşyklylykda Azadynyň şahsyýetine we döredijiligine dahylly köp ylmy meseleleriň çözgüdi tapylýar. Şahyr eseriň ahyrynda Pygamberiň “Hadyslarynyň” öz eseriniň esasy tutandygyny aýdýar.

Hak-resul nazma yşarat eýledi,
Uşby nazmy ruhuma söýle diýdi

Men kibi näkesge ferman oldy, wah,

Jan-u dil bu işge haýran oldy, wah

Gam dumany köňlüme çökdi heman
Magryfat derýasy joşdy ol zaman...

Ýary istab öwliýäler ruhudan,
Zary birle başlady üşbü sözün.

Nazma çekdi bu hadysy fikr etib.
Söz era diý taňry atyn zikr etib...

Eserde Kurandan alnan süreler uly orun tutýar. Bu ýerde olar eseriň çeper özenini, onuň mowzuklaryny we meseleleriň çözgüdini kesgitleýji zat bolup durýar. Eseriň keşpler ulgamy şahyryň keşbiň pikirlenişiniň hili hem eseriň görnüşini kesgitleýär. Çünki keşbiň hili ahyrky netijede görnüşini hilidir. Şu nukdaýnazardan Azadynyň keşpleriniň jübütleyin gurluşa eýedigini aýtmak gerek. “Gurt-goýun”, “Ten-jan”, “Goýun-çopan”, “Il-Soltan” ýaly jübütleriň anyk ylmy derňewi köp ylmy meseleleriň üstüni açýar. Bularyň bary bolsa iň umumy suratda “Dünýä-Ahyryýet” diýen ähliumumy aňyýet jübüt bilen jemlenýär.

“Wagzy-Azat” eseriniň çeper mazmunynda Köňlün, Kalbyň we Nebsiň simwoliki keşpleri, perişdeleriň mifologiki keşpleri uly ähmiýete eýedir. Ol çeper pikirlenme gurluşy jähetinden dürli aýratynlyklary özünde jemlän çeperçilik hadysalarydyr.

Şu meseleleriň çözgüdi Döwletmämmet Azadynyň çeper usulybyny we döredijilik usulyny kesgitlemegiň ölçeglerini işläp düzmekde ylmy esas bolup bilerdi.

Belli bolşy ýaly, eser dört bapdan ybaratdyr. Olaryň birinjisinde şahyr patyşalar barada söz açýar. Eseriň başynda däp bolşy ýaly, Azady Hudaýa hamd-u senalar aýdýar. Şahyr birinji babyň başynda Pygamberiň şahsyýeti bilen

baglanşyklylykda adyllyk we adalat meselelerini gozgaýar. Döwlet-munuň özi patyşalykdyr, patyşalyk bolsa adyllykdyr. Barlygy şahyr şeýle göz önüne getirýär: bir tarapda dünýäniň gözbaşy bolan Hak, beýleki tarapda bolsa Hak emriniň amaly bolan halk bar. Patyşa şu iki barlygy birleşdiriji şahsyýetdir. Patyşalyk sypatyna laýyklykda bitewi barlyk ýa sazlaşyk, ýa-da weýrançylyk häsiýete eýe bolýar. Bu ýerde “adl-u dat” jümlesi adalat, hakykat, deňlik manysynda berilýär. Şahyr öz bilýän onlarça patyşalarynyň ömründen mysallar almak bilen adalatyň nämedigini okyja düşündirýär.

Ýer ýüzüniň zynatydyr patyşah,
Halk-u döwlet nusratydyr patyşah.

Patyşasyz ýurt içinde jany bolmadyk bedendir. Şahyryň aňynda adalat özboluşly syýasy jemgyýetçilik düşüňjä we jemgyýeti edara etmegiň usulyna öwrülýär. Patyşa adyllygy bilen Allanyň barlygynyň güwäçisine, jemgyýetçilik kepilline öwrülýär.

Mähri anyň Hak tagala mähridir,
Gahry anyň Hak tagala gahrydyr.

Adalat erk hökmünde ýokardan gelýär. Şahyryň pikiriçe, döwlet Allanyň erkiniň üstünde gurulýar. Şahyr adalatyň we adyl patyşanyň jemgyýeti edara ediş wezipesini we ähmiýetini şeýle timsallar arkaly düşündirýär.

Mümin iller, kim anyň soltany ýok—
Eýle sagyn, kim goýun, çopany ýok.
Ýa ekin sagyn bu mazlum gullary,
Taňry emrin jan bile tutganlary.
Sakçy sagyn anlara häkimleri,
Müfside aňla dahy ol zalymlary.

“Wagzy-Azadyň” birinji babynda Omar, Harun er-Reşid, Süleýman, Abdylla Tahyr, Söbüktegin, Mahmyt şa ýaly onlarça patyşalaryň hekaýatlary ýerleşdirilipdir.

Adyllygyň manysy mazlumlara rehimdarlyk, zalymlara zabun daramakdur.

Ýagny zalym ganatyn ýolgu gerek,
Ten jepalarda arryk kylgu gerek.

Şu ýerde şyh Şakikniň Haruna beren ündewini ýada salyň. “Alla tagala dowzah atly bir öý gurupdyr. Şol otdan aman bolmagyň jogapkärçiligi patyşanyň boýnundadyr. Adyl patyşa dürli adamlary dowzah odundan üç zat bilen halas edýär: Mal-baýlyk, gylç we gamçy bilen. Gylyjy zalymlara, gamçyny pyssy-pujurlara we maly mätäçlere bermeli diýip şol ündewde aýdylýpdyr.

Şahyryň düşünjesindäki adyl patyşalyk, adyl jemgyýetçilik gurluşy şu dört zady öz içine alýandyr: Syýasatçy patyşa, adyl kazy, ökde tebip hem-de akar suw. Häzirki dile geçirip aýdanyňda, syýasatçy patyşa – döwletiň syýasy ulgamy, adyl kazy – kanunçylyk we hukuk edaralary, ökde tebip – durmuş, ykdysady we jemgyýetçilik ulgam, akar suw bolsa ykdysadyýetdir. Şahyr rehimdarlyk meselesini Nowşirwan bilen baglanyşdyryp beýan edýär.

Şahyr eserinde adyl patyşanyň birnäçe sypatlaryny hem ýazyp görkezipdir. Birinji sypat – hekimlikdir. Hekimpelsepeçi. Diňe adamzat paýhasynyň iň esasy gazanan-laryndan baş çykarýan adam adyl bolup biler. Çünki döwlet özakymlaýyn däl-de, aňly-başly dolandyrylýan guramadyr. Hikmet döwleti maksadalaýyklyk we maksada okgunlylyk bilen üpjün edýär. Bu meselede şahyr Süleýman pygamberi mysal getirýär we onuň gudratlydygyny aýdýar. Süleýmanyň ogly baradaky rowaýat adyl patyşanyň üçünji bir sypatyny –

dogruçyllygy hem aýan edýär. Bu ahlaky sypatdyr. Patyşanyň ajaýyp dogruçyllyk sypaty onuň başga bir akyl sypatyny – parasatlylygyny işe girizýär. Durmuşdaky, jemgyýetdäki kynçylyklary ykrar edip, patyşa olary çözmegiň ugruna çykýar. Hikmet paýhaslyk sypatlaryň jemi bolsa, adyllyk sypatlary edepde jemlenipdir.

Edep-edebiýat, şygry, taryh, teswir, hatdatlyk hem-de edep-ekram ulgamyny öz içine alypdyr.

Dogruçyllyk ýene bir sypata – magryfete geçirýär. Magryfet – bilimler ulgamydyr.

Bitgeý anda magryfet bostanlary,
Artgaý onda ah ile efganlary.

Bu ýerde magryfet Allany tanamagyň ýoludyr. Magryfet ýoly bilen adam özüne-de akyl ýetirip bilýär. Munuň ahyrky netijeleriniň biri – kiçi göwünlilikdir. “Gam buludy”, “gam dumany” diňe bir kiçigöwünliligiň däl-de, özüni ruhy taýdan kämilleşdirmegiň hem ölçegidir. Bu gam buludy raýatlaryň könlüne adalat nury bolup ýagýar. Adyl patyşa- jemgyýetiň ruhy mugallymydyr.

Adalatyň anyk ýüze çykmalarynyň biri halk geňeşini guramakdyr. Geňeş bilen edilen işleri ok naýza bilen hem bitirip bolmaýar. Adyl patyşa parahatçylyk serişdeleri bilen dolandyryar.

Said diýmişdir ýagşylar tedbiri-kär,
Gaçsa saýd, bir elgiden özün gutar.
Köp ýygylp, araga alsa any,
Taň imesdir, ger gola salsa any.

Adyl patyşa halka geňeşýär, emma karary özi kabul edýär. Ol halkyň erk islegini amala aşyryjy şahsyýet. Ol maslahaty ret edip hem biler.

Sydkdyr Hakga ýawyk soltan, biliň,
Sözi halka hüjjet-u burhan, biliň.

Adyllyk ahyrsoňunda döwletiň hem jemgyýetiň ösüşiniň bähbitlerinden gelip çykýan hakykaty dabaralandyrmakdyr. Şonuň üçin hem adyl patyşa Haka ýawyk –Hudaýa ýakyn adam, onuň erki bolan hakykaty ykrar ediji adam bolup durýar.

Patyşa – höküm eýesidir. Patyşa buýruklary, permanlary we kararlary arkaly höküm edýär. Höküm gürrüňsiz ýerine ýetirilmelidir. Ýöne hökümiň adalata laýyk gelmegi patyşanyň danalygy we akylylygy bilen şertlendirilýär. Danalyk iki dünýäniň kanunlaryndan baş çykarmakdyr.

Hökümiň durmuşa geçmegi üçin patyşanyň elinde jemgyýete täsir edişiň serişdeleri bolmaly. Bular leşgerdir.

Ýagny şahlar mülki kuwwatlyg olgaý,
Leşger ile özi haýbatlyg ola.

Emma jemgyýeti diňe höküm bilen dolandyrmak mümkin däl. Şonuň üçinem ikinji bir gural – ynandyrmak işe girizilýär. Bu meselede şahyryň “Hekaýaty iki şahnyň sözleşgeni” diýen gürrüňi örän gyzyklydyr.

Şahyryň patyşa, döwlet baradaky pikirlerindäki esasy pursatlaryň biri patyşanyň raýatlara gatnaşygydyr. Raýat köňli-Allanyň öýi bolandygy üçin hem raýatyň köňlünü ýýkmak Kábäni ýýkandan müň esse ýaman iş diýip şahyr hasaplapdyr.

Käbe weýran etmeden müň mertebe,
Bir köňül ýýkmak ýamandyr, eý, dede.

Şahyr eseriň I babynyň soňunda “Zalym patyşalaryň ukubetiniň beýanyna we pitneçileri paş etmeklige” uly orun

berýär. Munuň özi şahyryň garşylyklaýyn-antinomiki pikirlenmesini ýene bir gezek tassyklaýar.

“Wagzy-Azat” eseriniň ikinji baby haýryň beýanyňa we mülk eýeleriniň waspyna bagyşlanypdyr. Bu ýerde Kuranyň 51-nji süresiniň 19-njy aýaty getirilýär: (olaryň mallarynda) gedaýlaryň we mahrumlaryň haky bardyr.” Duýluşy ýaly, şahyr garyplaryň we baýlaryň jemgyýetçilik gatnaşyklaryndan söz açýar. Halylyllanyň, Musanyň, Dawudyň hikmetleri getirilýär. Olaryň manysy:

Resula tiýdi: nähý etme gedaga,
Gedadur sed bolgan jümle belaga.
Alar çün gelse bir tikme işikden,
Gaçyp çykgaý bela jümle teşikden.

Ilkinji bapda aşakdaky bölümler ýerleşdirilipdir. “Nesihat”, “Suw bermekligiň fazylatynyň beýany”, “Sahynyň bagtlylygyň beýany”, “Ruza tutmaklygyň fazylatynyň beýany”, “Bahylyň betbagtçylygynyň beýany”, “Hezreti Alydan sowal soraganyň jowabynyň beýany”, “Hezreti Musa bile bir merdi-huda ýolukgannynyň beýany”, “Ýahşy amallar şeýtanga şikeste kylurynyň beýany”, “Fi-beýan-e ryza-ýe walideýin”, “Garyndaşlaryň hakynyň beýany bu turur”, “Fi beýan-e name-ýe mazlum”.

Bu bölümlerde möhüm jemgyýetçilik meseleleri anyk hem giňişleýin işlenipdir. Şahyryň adamlary sahy we bahyl (gysganç) diýip bölmegi ýurduň güzeran ýagdaýyny gowlandyrmak bilen baglanyşyklydyr. Bu meseläniň diňe bir ahlak däl, eýsem ruhy-pelsepewi manysy bar. Şahyr baýlara baýlyk eýesi diýenok-da, Hudaý tarapyndan baýlyga wekil edilip goýlan adamlar diýýär. Şahyr köpçülik üçin baýlar gala, kerwensaraý gurmaly diýlip ýatladýar. Bulardan başga-da olar köpri, metjit, medreseler gurmalydyrlar. Onuň suw meselesini

dini jähette giňden beýan etmegi şahyryň XVIII asyр türkmen durmuşyna gaty belet bolandygyny görkezýär.

Şahyr sahlary bagtly hasaplaýar. Şahyryň pelsepesiniň dini häsiýeti bu ýerde has aýdyň ýüze çykýar. Zekat bilen baglanyşyklylykda onuň pikirleri aчыk ahlaklylyk häsiýetine geçýär.

Köp namaz, köp ruze birle kimseni,
Jennet – ähli diýmek bolmaz, eý gany.

Şahyryň bu bapda getirýän ymam Bahil rowaýaty örän gyzyklydyr. Adam o dünýä baranda bir perişde hiç zat soramazdan, ony ýenjip başlar. Muňa gahary gelen adam şeýle diýer:

Diýir meýit: neýge azab etdiň maňa
Munça türlük itab etdiň maňa,
Men zekat berdim, kyldym namaz,
Ruza tutdum, eýledim haýr-u nyýaz.
Ähli-nasyh sözüni red kylmadym.
Bes, neden taksir kyldym, bilmedim.

Şonda perişde – urmagynyň sebäbini düşündirer.

Ajyzu mazlumny sen gördüň ýagyn.
Çagyrardy ol seni ferýad etib,
Hasret ile, dad ile adyň tutub.
Zalym elginden ony gutarmadyň,
Kadyr erkin ol fakyra bermediň

Şeýlelikde, Azady göräýmäge sap dini düşüňjeleriň içki sap ahlaky mazmunyny açyp görkezýär. Has dogrusy, onuň aňyna bitewilik mahsusdyr. Din bile ahlagyň, söz bilen işiň, söz bilen manynyň, şerigat bile hakykatyň, pelsepe bile obrazyň bitewiligi. Şu şahyryň hem güýçliligi, hem gowşak ýeridir,

Güýçliliginiň – sebäbi ol munuň bilen ýarymçykylygy, ýarym hakykaty ret edýär.

Gowşaklygy – durmuşyň hakykaty beýle birkemsiz işlenen, aşa inçe guramanyň içine sygmaýar, şonuň üçinem, beýle gatnaşyk durmuşda köplenç işlemeýär.

Şahyryň perzentleriň ene-atanyň önündäki borçlary baradaky pikirleriniň möhüm terbiýeçilik ähmiýeti bar. Şeýle meseläni güberçekledip goýmagy şahyryň mugallymçylyk işi bilen baglanyşyklydyr. Ol borçlaryň 10-sy ten, 10-sy dil, 10-sy köňül, 10-sy mal bilen ýerine ýetirilýär. Bular maşgala gatnaşyklarynyň türkmen milli medeniýetini kemala getirýär.

“Wagzy-Azat” eseri (III-IV baplar)

Döwletmämmet Azady “Wagzy-Azat” eseriniň 111 babyny alymlara bagyşlapdyr. Babyň özboluşly girişinde akyldar özi üçin ideal alymyň sypatlaryny beýan edip gelýär. Halyky alymyň sypatlary şudur: kalby zikri Alla, ähli agzalalary Alladan habar tutýarlar, Kütbü-jahan, Hyzry-zaman, pygamberiň dosty, Resulyň orunbasary. Azady okyja şeýle alymy hormatlamagy, onuň ylmyny öwrenmekligi nesihat edýär. Soňra bolsa ol ylym – ähliniň dört nyşanyna geçýär.

1. Gorkuly 2. Kiçigöwün 3. Zahid 4. Jahid. Şeýle sypatlary şahyr sap dini manylarda teswir edýär. Ylym ähli Hudaýdan gorkýar, ol Hudaýyň önünde tekepbirlik edenok, ol ähli baýlyklardan päkligi gowy görýär, ol Hudaýyň ýolunda jäht edýär. Şeýle alymy pişwa (ýol görkeziji) hem-de muhtada bilmeli diýip Azady öwredýär.

Anlaryň ylmy turur ylmy-diger,
Fikr edib tabmaýdyr anlar ýa nazar.

Pikir däl, söýgi bilen häsiýetlenýän ylma ylym-ledun diýilipdir. Şundan soň şahyr fasyla başlaýar. Eeseriň oňurgasynda fasylyň orny nähili? Fasyly aýratyn bir mowzuk bölüm däl. Ýazar şol bir mowzugyň içinde bir pikirden basgasyna geçmek üçin fasyly ulanýar. Şu manyda fasyly häzirki “abzas” sözünüň manysyny berýär. Degişli fasyly amalsyz alymyň kimdiginden söz açýar. Azadynyň getiren tynsalyna laýyklykda amalsyz alym ekin ekip, miwesini iýmeýän adamdyr. Erbet ýeri, ol miweden halka-da peýda ýok. Şeýle alymyň o dünýäde iki gözi kör ediler. Çünki ylym – göz açmak bilen baglanyşyklydyr.

Soňra şu babyň ikinji fasyly gelýär. Az bilip, amal eden alym, kän bilip, amal etmedik jahyldyr. “Misli hardyr aňa ýüklenmiş kitap”. Amalsyz alym – jansyz göwre, iňnesiz sapak, golsuz ýüzüji, tilsiz gepleýän, oraksyz orakçy, galamsyz kätip, kerkisiz ýonuýy. Diýmek, amalsyz alym – fiksiýa. Alym maksady-Haka ýetmekdir. Peýdasyz ylym haýyrsyz gençdir. Ylym nepi – ybadata ýakyn durmakdyr. Ylym okap, amal etdigiçe, erbetlikden saklanýan, diýmek, ylym amally, ahlak netijeli bolmaly. Pygamber ylmy-kalby bilen ylmy-zybanyny tapawutlandyrypdyr. Awtor ylmy-kalbynyň netijelerini beýan edýär. Köňli howply, içinde Hak aýaty, Zahyrynda-Haka hyzmat edýär, batynynda-magryfetler söýleýär. Ylmy-zäkir. Azady şerigatyň, tarykatyň hem-de magryfetiň birligini tekrarlaýar.

Şerg agaçdur, bes, tarykat pudagy.
Magryfetdir ol agaçnyň ýapragy.
Bes, hakykat ol agaçnyň miwesi,
Hak erendur yşbu Hakyň aýasy.

Babyň üçünji faslynda ýene biamallar hakyndaky pikir dowam etdirilýär. Azady ylmy bildiňmi, derrew amal kyl diýip ündeýär. Bu ýerde onuň ündewleri uly orun

tutýar. Adamlara ylym oöwretmegiň, Hak ýoluna salmagyň, garaz, molla bolmagyň düzgünleri hakynda gürrüň edilýär. Kä halaýygyň boýnuna kement bol, kä olaryň oýnuna mywapyk bol, kä ýüzlerine dur, kä ýumşak söz bilen uguny ýekele. Şirin söz-Haka eltýän söz. Azady Kuranyň 4-nji süresiniň 4-8 aýatlaryny we 16-njy süresiniň 126-njy aýatyny getirýär: "We olara oňat sözler aýdyň". "Oňat nesihatlar we ylym bilen öz Hudaýyň ýoluna çagyry". Alym-hikmet-ähli. Dördünji fasylda wagyz etmeli adamlaryň köňülleriniň dürlüligi hakynda aýdylýar. Biriniňki ýumşak, biriniňki gaty, biri pes, biri belent. Şulara görä-de wagyzçy öz işini gurnamalydyr. Başynjy fasylda Azady bir rowaýaty getirýär. Dowzaha düşmeli bir guruh bolar. Alla olary dowzaha ibermekden ozal Jebraýyly çagyryp olaryň alymlara gatnaşygy hakynda sorar: "Alym bilen oturypmy?", "Alymy söýüpdirlermi?", "Alym bile tabakdaş bolupmy?", "Ady alymyň adyna meňzeşmi?", "Alymy söýeni söýüpmidir?". Diňe-je soňky soraga oňyn jogap alan Kadyr olary jennete eltmegi buýurýar.

Altynjy fasylda Pygamberiň habary getirilýär. Ýedinji-Hezreti Musadan Alla soraýar; "Meniň üçin işlediňmi?" Musa; "Hawa, ruza,namaz, sadaka, zikr, tesbih kyldym. Hamd aýtdym, "Töwrat" okadym." Alla ;"Bulary özüň üçin etdiň. Namaz- delilin, ruza-galkanyň, tesbih-eminligiň, kitap okasaň-özüň jennete düşýärsiň". Musa;"Näme etsem, seniň üçin işledigim bolar!"

Taňry diýdi; dostumy tutdyňmy dost.
Duşmanymy tutdyňmy duşman durust.

Sekizinji fasylda ylmyň adama zerurlygy şeýle düşündirilýär:-eýesi-gündiz, ylym-Gün, eýesi-gije, ylym—Aý, eýesi-beden, ylym-ýürek, eýesi-hepde, ylym-jumga, eýesi-ýyl, ylym-Gadyr gijesi, eýesi-jan, ylym-iman,eýesi-guş, ylym-

ganaty. Ylmyň, amallyň hem-de yhlasyň birligi zerur diýip Azady aýdýar.

Babyň soňunda jahyllar hakynda söz açylýar. Jahyllyk-garaňkylyk. Ol hiç zady görenok, saýgaranok, ol harammy, halalmy-saýgaranok.

Dördünji bap derwüşlere bagyşlanypdyr. Bu bapda şahyr derwüşleriň sypatlaryny beýan etmeklige giň orun beripdir. Derwüşler ähli-dillerdir, ýagny ýüregiň, kalbyň adamlarydyr. Olaryň sypatlary: köňli gamdan doly, özüni iň pes adam diýip bilýär. Kanagatly, zady artdygyça, hasraty artýar, dünýä zerre söýgüsi ýok, onuň üçin dünýä bary-ýogy deň, ryýasyz, tamasyz, sahyby-yhlas, maly-ýok, amaly bar, köňli-magryfet gençhanasy, din öýüniň alty, mükemmil, köňli masewalladan ary, gallu-gaşdan, kibr-u habisdan halas. Ol teşneliginiň nurundan ölen, bendeýi-fany. Şeýdip hem Hak bilen birikmäge taýýar. Bu ýerde Bistaminiň fana taglymatynyň beýany görünýär.

Bu syfatlyg derwüşü sen, eý feta,
Öwlüýä bil, öwlüýä bir, öwlüýä.

Taňry bilen onuň arasynda ýekeje perde-ölüm bar. Derwüşüň hyzmaty şeýle:

Sen öli, ol-ýuwjy, sen çaga, ol ene, sen ýaraly, ol tebip, sen ekin, ol daýhan, sen demir, ol demirçi, sen biýz, ol tikiçi. Şeýle derwüşüň şahsyýetinde Azady iki sypaty-zahir hem-de batyň sypatlary tapawutlandyrýar. Zahyrynda-hyrkapuş, batynyňda Allanyň yşgynda juş, zahyrynda arryk ten, batynynda-genç, zahyrynda-ýyrtyk örtgi, batynda-hormatly, bizaman, bişek, bijäht. Derwüşüň şeýle sypatlary sufçiligiň yşk taglymatynyň, makam hem-de hal ylymlarynyň üstünde guralýar. Soňky kämilik makama ýetenden soň, onuň dünýäge mahsus sypatlary aýrylýar.

Magryfet-şahsy ruhy tejribe arkaly gazanylan ylymdyr. Onda fenomenal “men” ölýär, täze “men” döreýär.

Azady şeýle derwüşlere aýratyn hormat goýmagy okyjysyna maslahat berýär.

Bes, towazyglar kylyb, tutgul eziz,
Goý öňünde, bolsa tagamy-leziz.
Egine sal puşeşi, kyl yhtyram,
Sal öýüne, eýlegil zaýfy-keram.

Azady derwüşleriň suraty bilen syratyny tapawutlandyrýar. Suraty-daşky görnüşi, syraty-ıçki dünýäsi. Eger derwüş bilen dost bolsaň, Hudaý seni-de özüne dost tutar. Bu ýerde ýazar Pygamberiň “Pakyrlyk-guwanjymdyr” diýen hadysyny getiirýär. Bir kişi Ondan “Fakr nämendir?” diýip sorapdyr. Pygamber: “Taňrymyň haznasydyr” diýiip jogap berdi. Ol ikinji gezek sorady. Pygamber: “Hakyň keramaty” diýdi. Ol üçünji gezek soranda, Pygamber: “Ol pygambere ýa-da melaýyga berilýän zatdyr” diýdi. Azadynyň kesgitlemesinde:

Derwüşler zamanyň pygamberi, ýolçularyň rehberi, olar şerigat, tarykat, hakykat ýollaryna belet. Ol-gökde Aýdyr. Jan gözüň açsaň, ýüzi görünýär. Alla pygamberler bilen fakyrlyryň palçygyny jennetden alypdyr. Pakyrlaryň Alla ýanyndaky hormaty ýedi dag-ýedi asmanlardan hem ulydyr. Olaryň başy mydama seždededir.

Tasawwufda derwüşiň şeýle orna geçmegi çylşyrymly taryhy aňyýet hadysadyr. Umuman, şunuň üsti bilen tasawwuf yslymy güýçli suratda kämil-leşdirdi.

Azady dünýäni ýigrenmeklige çagyryr. Munuň özi birbada seredilendäkiden has çylşyrymly hadysadyr. “Dünýä” sözünüň orta asyrlarda öz ruhy manysy bolupdyr. Sopular Allanyň gapma-garşylygy bolan ähli närseleri “dünýä” düşunjesi bilen aňladypdyrlar. Azady dünýä

gamyndan azat bolmaga taýýar. Ol dünýä bilen ahyrýet uýalarydyr, bir adama iki uýa öýlenmek haram edilendir diýýär. Şonuň üçinem ol adamy ahyrýet bile dostlaşmaga çagyýar.

Maksad oldur, maksad oldur, maksad ol.
Matlab oldur, matlab oldur, matlab ol.

Şundan soň “Wagzy-Azat” eseriniň iň soňky “Fasyly” gelýär. Şahyr fakyr diýip maddy däl-de, ruhy manyda aýdýar. Şonuň üçinem maddy taýdan gurply adam hem fakyr bolup biler. Gep baýlyk degişliligi däl-de, baýlyga ruhy gatnaşyk hakynda barýar. Eger baý kişi hem özüniň könlüni garyp tutsa, ol fakyrdyr.

Barçalardan görse egsik öz halyny,
Söýmese samança dünýä malyny - onda ol, elbetde, fakyrdyr.

Ýöne şahyryň aňynyň çylşyrymlydygyny bellemek gerek. Ol ýokarky pikiriniň edil yz ýanyndan fakyrlyk sözünü ýene goly ýuka manysynda ulanyp gelýär. Kim pakyra don berse, erte hülle geýer, kim at berse jennetde byrak müner, kim sadaka berse, ýüz esse yhsan görer, kim bir gün hyzmat etse, ýüz gün hyzmat görer. Alla kimi söýse, oňa fakr berer.

Diregi dünýäýi-dindir öwlüýä,
Kutby asman-u zemindir öwlüýä.
Öwlüýä, derwüş, fakyr-şol bir
şahsyýeti aňladýar.

Owlüýä-Hakyň nury, jahanyň janydyr. Bu ýerde Pygamberiň sözi getirilýär: Magşar gün fakrylar Taňrynyň didaryny görerler. Sonda Ol aýdar: Size dünýäni laýyk görmedim, şonuň üçin size dünýä bermedim. Dünýä

nejasatlar başydyr. Kim dünýäni söýse, dünýä üçin baýlyga baş egse, nebsiniň duzagyna düşse, ol dowzaha düşer.

Şonuň üçin fakyr bolup ýaşa!

Eseriň ahyrynda Azady öz eseriniň ýazmagyňyň sebäpleri, maksady hakynda aýdýar. Oňa Resul şeýle eseri nazm etmegi tabşyrypdyr. Şonuň üçinem eser boýdan başa Pygamberiň şahsyýeti we hadyslary bilen baglanyşyklydyr. Birinji bap-Pygamberiň patyşalyk sypatlary, ikinji onuň baýlyk hakyndaky pikirleri, üçünji we dörünji baplar Onuň derwüşlik we alymlyk sypatlary.

Azadynyň risalesiniň dört baba bölünmegi, megerem, onuň dört ýada kyrk kişi bolan abdallaryň hataryna goşulanlygy bilen baglanyşyklydyr.

Görnuşi ýaly, Azady XVIII asyr türkmen durmuşynyň meselelerini dini-sopuçylyk pikirlenmesiniň usullary we çeper uslyplary bilen beýan edipdir.

Nurmuhammet Andalyp

Eserler

Andalyp. Şygryrlar we poemalar.

A. 1990

Andalyp. Dessanlar.

A.1991

Derňewler

Nurmuhammet Andalyp/

/Türkmen edebiýatynyň

taryhy 2 tom Ikitap

A.1975

Ömrüne degişli tekstler

Nurmuhammet Andalyp XVIII asyr türkmen edebiýatynda in uly şahsyň biridir.

Nurmuhammet Andalyp türkmen edebiýatynyň geçiş döwründe ýaşap hem döredip geçipdir.Şonuň üçinem şahyryň döredijiligi görnüş, uslyp, şekil, mowzuk we dil

babatda bu geçişin mantygyny we dowamatyny özünde saklaýar.

1990-njy ýyllaryň başynda şahyryň edebi mirasyny neşire taýýarlamak bilen häsiýetlenen mirasy öwrenijilik işi şahyryň ömrüne degişli täze maglumatlaryň açylmagyna we esaslandyrylmagyna getirdi. Nurmuhamet Andalyp Köneürgenjiň Garamazy obasynda eneden bolupdyr. Tä soňky ýyllara çenli Andalyp takmynan 1710-11-nji ýýllarda dünýä inipdir hasaplanýardy. Bu pikire şahyryň aşakdaky setirleri esas bolup hyzmat edýärdi:

Ismim idi Nurmuhamet Garyp,
Sözde tahallusym idi Andalyp.
Şährimiz Ürgenç welaýat idi,
Hanymyz Şahgazy hemaýat idi.

Asly mekanym ki Garamazydyr,
Adamy eşretde gyşu-ýazydyr.

Barça halaýyk içinde bed işim,
Ýetdi ellik başge meniň ýaşym.

Irki edebiýatçylar Şahgazy hanyň döwründen - 1766-67-nji ýyllardan şol 55 ýaşy aýyryp, şahyr 1710-11-nji ýyllarda doglan bolmaly diýen netijä gelipdirler. Yokardaky setirler “Ýusup-Zylyha” dessanyň girişinden bolup, olar diňe 17, 1138-nji we 1371-nji bukjalardaky tekstlerde duş gelýär. Edebiýatçy G.Nazarow Andalybyň 1710-11-nji ýylda doglandygyny inkär edýän maglumatlaryň üstünden barypdyr. 1228-nji golýazmadaky “in kitabra der ruz-e şenbe tamam şod, beraýy Molla Sabyr weledi Şyhmuhammet weledi, Abdyrahman Nohury. Taman in kitab ruz-e şenbe. Sene 1122” diýen maglumata üns berlipdir. Bu senäni milada geçirseň 1710-1711-nji

ýyla, ýagny öň Andalybyň doglan ýyly diýilýän ýylyna gabat gelýär. Ikinjiden, bu edebiýatçy 539-njy bukjada "Şahmyz Şahgazynyň" deregine "Şirgazy" diýilýändigini aýypdyr. Üçünjiden, 1941-nji ýylda hywaly şahyryň Andalyp "mundan 250 ýyl töweregi ozal Köneürgençde ýaşap geçipdir" diýen maglumaty saklanyp galypdyr. Bu bolsa 1710-njy ýyldan has aňryk gidýär. G.Nazarow Andalybyň "Ýusup-Züleýhasynyň" 1976-njy ýyldaky tankydy tekstiniň sözbaşynda Andalybyň 1720-nji ýylda Şirgazy döwründe 55 ýaşandygyny göz önünde tutup, onuň takmynan 1665-70-nji ýyllar töwereginde doglandygy baradaky çaklamany öňe sürdi. Alymyň bu pikiri ygtybarly bolup çykdy. Bu pikirie soňra edebiýatçy A.Bekmyradow öz goşmaça delillerini goşdy. Şahgazy däl-de Şirgazydygyna aşakdaky ýagdaýlar şaýatlyk edýär: Andalybyň döwri we ýaşan kowçумы köplenç şol döwrüň Hywa taryhçylarynyň işleri arkaly göz önüne getirilýär. Munysyň "Firdöwsî ul-ykbal" işinde Şahgazy hakynda şeýle ýazýar: "Şahgazy hanyň hökümdarlyk eden döwrüniň ahyrynda ýomut we çowdur taýpalary ýeňiş gazandylar". Tagtdan düşen wagty onuň 18 ýaşı bardy". Indi bolsa Şirgazy hakynda alymyň aýdanlary:

"Ömrüniň başynda ol köplenç medresede boldy, şeýdip üstünlik hem gazandy". Şirgazy ylymly, adalatly hökümdar bolupdyr.

Andalybyň aýdanlary Şirgazy hana has kybapdaş gelýär. Ýöne 1228-nji bukjadaky golýazma 1710-1711-nji ýyllarda göçürilen. Şirgazy bolsa, 1714-nji ýylda tagta çykypdyr. Onda nädip han tagta çykmazdan 4 ýyl öň şahyr ony han diýip wasp edip bilýär?

Bu ýerde üýtgeşik zat ýokdur. Gündogar şahyrlarynyň köpüsi uly eserlerini käwagt girişsiz ýazypdyrlar.. Golýazma göçürlerden 4-5 ýyl geçenden soň, megerem, Şirgazy han tarapyndan oňa haýyş gelendir. Şahyr hem bu

haýyşa jogap edip, öň ýazylan dessanyny Şirgazy hana bagyşladym edendir.

Şahyryň asyl ady Nurmuhammet bolup, Andalyp tahallusyny rowaýatlar onuň Gül diýen gyza asyk bolandygy bilen baglanysdyrýarlar. Şahyryň Garyp lakamy onu dünýägaraýşynyň sufizm bilen baglanyşyklydygyna ýşarat edýär.

Şahyryň ylym-biliminiň ýetikligi, arap, pars dillerini suwara bilendigi onuň gelip çykyşy, ýaşayşy boýunça gaty gurply maşgaladan bolandygyny görkezýär. Şahyr diňe bir arap hem pars dillerinden terjime etmän, eýsem pars dilinde ajaýyp şygrylary hem ýazypdyr. Şahyryň edebi mirasynyň möçberine seredip, edebiýatçylar ony takmynan 80 ýaşan adam hasaplaýar. Şeýlelikde, onuň ömür seneleri takmynan 1665-1745-nji ýyllardyr.

Nurmuhammet Andalpyň şygrylary.

Nurmuhammet Andalyp XVII- XVIII asyrlarda ýaşap geçen şahyrdyr. Onuň döredijiligi türkmen edebiýatynyň öz ösüşinde orta asyrlardan XVIII-XIX asyr döwrüne geçişiniň ähli özboluşlygyny hem-de kanunalaýyklygyny özünde saklaýar. Şahyryň eserlerinde edebiýatymyzyň özboluşly çeperçilik döwri bolan orta asyrlara mahsus aýratynlyklar hem, ondan düýpli tapawutlanýan XVIII-XIX asyrlara häsiýetli bolan aýratynlyklar hem jemlenendir. Andalypda orta asyrlarda edebiýatyň ýüzüni kesgitläň aruz hem, türkmen dessançylygy hem, XVIII asyrda Magtymgulynyň edebi mekdebiniň döremegi bilen çeperçilik ösüşiniň ykbalyny kesgitläň goşukçylyk hem bardyr. Onuň eserleri diňe bir san taýdan köplügi bilen däl, eýsem dürli çeperçilik ugurlaryň

tejribesini jemlänligi bilen hem edebiýat meýdanynda aýratyn orny eýeleýär. Şonuň üçinem Andalyby öz döredijiligi arkaly edebiýatymyzyň orta asyrlardan XVIII-XIX asyrlara geçişini üpjün eden şahyr hasaplamak dogry bolardy. Bu geçiş diňe Andalyp ýaly öz çeper döredijiligi görnüş, uslyp, mazmun hem-de şekil taýdan şeýle köpdürli hem baý bolan şahyr amala aşyryp biljek eken.

Andalybyň döredijiligi baradaky gürrüňi onuň sygyrlaryndan başlamak gerek. Çünki lirikanyň tebigatynyň aýratynlyklaryna görä, hut sygyrlarda şahyryň şahsyýetiniň özboluşly taraplary aýan bolýar. Elbetde, biz olarda ýazaryň terjimehalyna degişli haýsydyr bir maglumatlary tapmarys. Ýöne oňa derek her bir şahyryň lirikasynda onuň liriki “meni” esasy orny eýeleýär. Lirik “men” bolsa ýazaryň durmuşdaky şahsyýeti esasynda döredilen edebi keşp hasaplanýar. Şonuň üçin hem liriki “men” arkaly ýazaryň şahsyýetini, onuň gylyk-häsiýetiniň, duýgy-düşünjesiniň, zandy-ýasawynyň aýratynlyklaryny göz önüne getirmek mümkinçiligi bar. Türkmen nusgawy şahyrlary hakynda gürrüň edilende bolsa, bu meseläni başga bir möhüm, ýazaryň şahsyýetini açyjy mowzuk bilen- edebi tahallus bilen baglanyşdyrmak işi önjeýli bolýar. Mälim bolşy, edebi tahallus tötänleýin zat däldir. Edebiýatçy R.Rejepow “Edebiýat ylmyna degişli terminleriň sözlügi” atly kitabynda tahallus düşünjesi bilen manydaş lakam barada şeýle ýazypdyr:

”Lakam awtoryň adyny beýleki atdaş awtorlardan tapawutlandyryp görkezýär”. Elbetde, edebiýat ylmynyň häzirki ýeten nazary derejesinden seredenimizde, kesgitleme juda bärden gaýdýar. Çünki ol tahallusyň şahyryň döredijilik şahsyýeti üçin ähmiýetini juda ýönekeýleşdirýär. Aslynda bolsa tahallus ýazaryň durmuş hem döredijilik idealynyň bir ähmiýetli atda aňladylmagydyr. Edil adam adynyň tötänlikden däl-de, belli bir maksat-niýet, ideal

bilen baglanşykylykda ýüze çyky-şy ýaly, tahal-lus hem ýazaryň ömrüniň we döredijiliginiň düýpli hem häsiýetli mahsusýetini alamat-landyrýar. Tahallus ýazaryň döredijilik adydyr. Belli bir manyda ol ýazaryň döredi-jiliginiň onuň öz göz önüne getirişindäki, öz düşünişindäki bütün özboluşlylygynyň bir sözde aňladylmasydyr. Şol sebäpden hem tahallus biziň nusgawy şahyrlarymyzyň tutuş döredijiliginiň açary bolup durýar. Şahyryň öz özüne düşünişiniň ýörelgesi bolandygy sebäpli, islendik milli şahyryň döredijiliginiň derňewiniň başlangyç ädimi edebi tahallusy aýdyňlaşdyrmak bolmalydyr. Munuň özi türkmen nusgawy edebiýa-tynyň wekillerini öwrenmegiň möhüm ýörelgesi bolup durýar. Aýdaly, “Pyragy” adyny ylmy taýdan esasly hem-de gutarnykly kesgitlemezden Magtymgulynyň şahyr, akylдар hökmündäki özboluşlylygyna düşünmek işi gaty bir şowly hem göwnejaý bolup bilmez. Beýleki milli şahyrlarymyz babatynda-da şony aýtmak mümkin. Tahallusyň ýazaryň hem-de onuň döredijiliginiň dünýäsini açmaktaky zerurlygyna ähmiýet bermezlik ylmymyzyň sowet döwründen galan endigidir. Özem bu meselede bir zady nygtamak gerek: Gep haýsydyr bir şahyryň tahallusynyň şol adyň söz manysy derejesindäki mazmunyny aýan et-mekde dälidir. “Pyragynyň” parahat, Azadynyň azat manysynyň bardygyny ýöne belläp geçmek entek hiç zadyň üstüni açmaýar.

Tahallusa ýazaryň şahsyýet dünýäsiniň we döredijiliginiň baş aýratynlygynyň nukdaý nazaryndan garamak gerek. Tahallus şahyry derňemegiň esasy nukdaý nazary edilip alnanda, onuň döredijiliginiň, dünýä garaýşynyň hem-de şahsyýetiniň bitewiligi açylyp gidýär. Nurmuhamet Andalybyň ömrüne degişli maglumatlar örän ujypsyzdyr. Olar bary-ýogy iki sany bolup, birinjisi şahyryň özüne degişli. “Yusup-Zylyha”

dessanynyň başynda – girişinde şahyr özi barasynda şeýle ýazypdyr:

Ismim idi Nurmuhammet Garyp
Sözde tahallusym idi Andalyp
Şährimiz Ürgenç welaýat idi,
Hanymyz Şirgazy hemaýat idi
Asly mekanym ki Garamazydyr,
Adamy eşretde gys- u ýazydyr.

Görnüşi ýaly, terjimehal maglumaty örän çäkli. Ol diňe şahyryň adydyr tahallusyny, doglan ýerini, şeýle-de döwürdeş hanynyň adyny öz içine alýar. Andalybyň terjimehalyna degişli ikinji bir gysgajyk maglumaty 1941-nji ýylda hywaly özbek şahyry Gurban ata Ysmaýyl ogly aýdyp beripdir. “Mundan 250 ýyl ozal Köneürgençde gaty güýçli alym we şahyr döräpdir. Ol ýaşlygyndan Gül diýen bir periweşe aşyk bolup, onuň yşgynda köp-köp gazal we muhammesler ýazypdyr. Ol öz söýgülisi Gülüň yşgynda sergezdan gezensoň, öz tahallusyny Andalyp, ýagny, şol gülüň yşgynda saýrawçy bilbil diýip goýupdyr”. Bu iki maglumatyň resminamalyk häsiýetiniň asla-da deň daldigini aýtmak gerek. Andalybyň öz galamyna degişli setirleriň resmina-malygyna hiç hili jedeliň bolmajakdygy düşnükli zat. Emma hywaly şahyryň aýdanlary-nyň gönüden-göni durmuşy-terjimehal esasyň bolmazlygynyň mümkindigine ünsi çekmelidiris. Olar şahyryň ömrüne degişli haýsydyr bir resminama çesmeden däl-de, onuň eserleriniň mazmunyndan getirilip çykarylan maglumatlardyr. Şeýle hadysa – döredijiliginden daşgary bir ýerden alnan maglumatlaryň ýetmezliginde, şahyryň şahsyýetini onuň eserlerinden “döretmek”, şu ýol bilen hatda birgiden terjimehal gürrüňleridir rowaýatlary ýasamak, soňam olary ilkinji çeşme hökmünde aňlamak biziň nusgawy şahyrlarymyzyň mirasyna

degişli özboluşly bir hadysa bolupdyr. Munuň özi hakyky-durmuşy resminamalaryň ýetmeziniň öwezini doldurmagyň adaty ýoly bolupdyr. Andalybyň aşyklyk ykbaly baradaky halky rowaýat hem onuň söýgi lirikasyna ýonekeý halkyň terjimehal maglumaty hökmünde düşünişiniň netijesinden başga hiç zat däl. Onsoň şeýle düşünişi esaslanyp, şahyryň söýgülisiniň ady Gül eken diýen netijä gelsek, döredijilik hakykatyny durmuş hakykaty hökmünde kabul etdigimiz bolardy. Bu iki hakykaty bir-birinden tapawutlandyrmaga iki sany esas bar. Birinjiden, gürrüň anyk bir gyz hakynda gidýän bolanlygynda, köne türkmen durmuşynyň ahlakyna görä, şahyr söýgülisiniň il içindäki adyny agzamakdan saklanardy. Ikinjiden bolsa, çeper keşp hökmündäki “gül” aňlatmasy nusgawy edebiýatda giň ýaýran adaty suratlandyrmadyr. Diýmek, bir gyzyň ady däl-de, şahyr tarapyndan döredilen çeper keşp barasynda mesele goýmak maksadalaýykdyr. Şeýlelikde nusgawy şahyrlarymyzyň şahsyýeti babatynda şeýle bir anyklamany girizmek zerur: olaryň terjimehal şahsyýetini edebi şahsyýetinden tapawutlandyrmak gerek. Edebi şahsyýet – şahyryň tahallusy astynda onuň eserlerinde döredilen “mendir”. Hut şu “meniň” atlandyrylyşynda, häsiýetlendirilişinde, suratlandyrylyşynda, garaz, döredilişinde hem şahyryň çeper-döredijilik dünýäsiniň baş özen aýra-tynlyklary aýan bolýar. “Sözde tahallusym” diýen jümledäki “söz” çeper döredijilik manysyndadyr. Nurmhammediň özüne andalyp-bilbil tahallusyny almagy onuň çeper döredijilik matlabyny hem-de ussatlyk derejesini aňladýar. Saýrak bilbil, ýagny, Andalyp - munuň özi ýazaryň söz arkaly suratlandyryş ukbynyň aňladylmasydyr, ýagny döredijilik kredosydyr. Saýraklyk-hem sözde suratlandyryş, hem söz arkaly owaz alyş başarnygydyr. Surat bilen owazyň bir bitewi iş hökmünde ýüze çykmagyny bolsa wasp etmek diýip kesgitläp bolar. Emma nusgawy edebiýatymyzyň çeper dilinde simwola çenli getirilen “bilbil” aňlatmasynyň ikinji many barlygy yşk düşünjesi bilen

baglanyşyklykdyr. Bilbil bolmak –yşga düşmekdir. Bilbiliň saýramasy yşgyň ahy- nalasy, yşgyň beýany hökmünde teswirlenipdir. Eýse bilbil, andalyp, sandywaç nämäniň yşgynda saýraýar?! Elbetde, gülüň. Eger biz Andalybyň ýa-da islendik başga bir şahyryň söýgi lirikasyna, ondan-da beter tutuş çeperçilik dünýäsine bütin çuňňurlygynda düşünmek islese, onda “gül” diýen çeper keşbi onuň tebigi çylşyrymlylygynda, ähli many- surat gatlaklary bilen bilelikde almalydyrys. Adatça bolsa “güli” birtaraplaýyn, örän dar manyda kabul edýärler. “Gül” nusgawy edebiýatymyza uniwersal çeperçilik hadysasydyr. Ol käte metafora, käýerde epitet, käýerde bolsa, simwol derejesinde gelýär. Çeper keşbiň şeýle dürli görnüş-lerinde gelşini doly göz önüne getirmek üçin, meselä “bilbil-bag” many mynasybeti tarapdan seretmeli. Bag-yşgyň meýdanydyr. Andalybyň lirikasynda magşugyň gözelligini suratlandyrmakda “gül” ýeke-täk çeper keşp, çeper serişde dälidir. Şonuň üçinem şahyryň suratlandyryş ussatlygyny aňlamak islese, onda onuň beýleki ösümlikleri-de surat ýa-da surata bir ştrih hökmünde ulanyşyna üns bermelidir. Garaz, meseläni dar ‘bilbil-gül’ many mynasybetinde däl-de, eýsem “bilbil-bag’ diýen has giň jähtde almak gerekdir.

Ylaýta-da şahyryň gazallary gül bilen baglanyşykly çeper keşplere baýdyr. Bu hakykat Andalybyň ilkinji şahyrana synanşyklary gazallary bolan bolaýmasyn diýen pikire iterýär. Magşugyň daşky hem-de içki gözelligi esasan hem köplenç hut gül keşbiniň ulgamy arkaly ýüze çykarylypdyr. Emma gül meselesinde bir aýratynlygy belläp geçmek gerek. Şahyryň ol aňlatma-suraty ulananda, “gül” sözünüň asyl manysyny göz önünde tutandygyny görmek bolýar. Onda “gül” häzirki dilimizdäki giň manysynda däl-de, taryhy-dar- “bägül” manysynda ulanylypdyr. “Gül” bilen birlikde ol magşugyň

syratyny güller maşgalasyna degişli bolan sünbül, semen, hamra, läle ýaly birnäçe güller arkaly wasp edýär. Magşugyň keşbini janlandyrmakda bularyň hersiniň öz orny bardyr. Bularyň bary birleşip, çeper keşbiň birgiden ulgamyny kemala getirýär. Bu ulgamda sünbül magşugyň gara saçyny, semen ysy gyzyň anbar ysyny, hamradyr läle bolsa edil gül ýaly ýüzi-jemalyny aňladýar.

Andalybyň “Çendan-çendan”, “Ne bela hup”, “Reşki perizada”, “Tap açdy” gazallary durşuna magşugyň çeper keşbini suratlandyrýar. Magşuk başdan aýagyna çenli gül arkaly teswirlenýär.

Başdan aýagyňdyr açylan gülşeni-huby,
Ser tä begadam täze nahalyň ne bela hup.

Şahyr öz magşugyny hup-oňat gülşende biten serwi-nahala, ýaňy biten serwi agajyna deňeýär. Lirik gahryman bag içinde seýran edip ýören ýigidiň ruhy ahwalatyny başdan geçirýär. Hut şu hili duýgy başdan geçirmelerini-de şahyryň gazallarynyň esay motiwi-çeper äheňi hasaplamak bolar. “Çendan-çendan” gazalynyň esasy mazmunyny magşuk bilen aşygyň wysaly-duşuşygy emele getirýär. Magşugynyň wysalyndan göwni biten şahyryň başdan geçýän duýgularyna-da huby-gülşende biten gülleriniňki ýaly, näziklik hem-de gözelligi mahsusdyr. Sahyryň söýgi lirikasynyň hut şu aýratynlygyny ýörite belläp geçmek gerek. Onuň söýgi hyjuwy duýgy ýalaňaçlygyndan, gödeklikden, zontarlykdan halasdyr. Daşky gurşaw-gülüstan bagynyň gözelligi şahyryň yşky duýgularynyňam gözelleşmegine getirýär. Andalypda yşky duýgularyň özboluşly bir medeniýeti bar diýip aýdyp bolar. Şeýle medeniýet aşyklyk edep-ekramyny döredýär. Onsoň okyjy bolup, sahyryň söýgi duýgularynyň

näzikligine, sypaýylygyna ýetmek isleseň, liriki gahrymanyň ruhy ahwalatyny gazalyň başyndan tä ahyryna çenli üns edip yzarlamak gerek bolýar. Sonda şahyрана kalpda bolup geçýän iň ownujak agyp- dönmeler-de, duýgy şuglalanmalarynyň iň bir az salymlyk ýalpyldylaryny-da gözden sypdyrmaly däl. Çünki duýgularyň hut şu hili içki hyrujyndan liriki gahrymanyň köp öwüşginli, köp owazly, köp hasiýetli, daşgynly-gaýtgynly ahwalatlar dünýäsiniň bitewiligi kemala gelýär.

Öz duýgularynyň aýratyn tebigaty boýunça şahyra hut Andalyp-bilbil diýmek gaty ýerlikli bolardy. Munuň özi iki jynsyň arasyndaky pes, jynsy-ten duýgularynyň zoňtarlykda hem gönümellikde ýüze çykmasy däl. Liriki gahrymanyň matlaby-da ten açgözlüligini kanagatlandyrmak däl. Munda ten däl-de, göwün, keýp däl-de, ruhy lezzet esasy orunda durýar. Bu ýerde fahýşa hiç hili orun ýokdur. Aşyk öz magşugyna haýsydyr bir isleglerini köşeşdirmegini, kanagatlandyrmagyň serişdesi hökmünde däl-de, eýsem inçe hem nepis gозzellikleriň aňk ediji nusgasy hökmünde garaýar. Şonuň üçinem bu gazallaryň gahrymany sap sopy şygryrlaryndaky ýaly hudaý bolmasada, beýan edilýän duýgularyň ruhanalygy boýunça ol şygryrlar tüýs ylahy söýginiň waspy bolup durýar. Çünki nusgawy türkmen edebiýatynda söýginiň ylahylygy sýginiň diňe bir obýekti boýunça däl, eýsem ruhanalyk derejesi, häsiýeti, tebigaty bilenem kesgitlenýär.

Andalybyň ylahylyk, nepislik hem inçelik ýaraşýan gazallarynda ýordumyň ösüşiniň öz depgini bar. Gazalyň şekil aýratynlyklaryna laýyklykda, olarda çeper mazmun kem-kemden, birsydyrgyn hem endigan gidýän ritm boýunça açylýar. Gazal monorimdir-kapyýanyň ýeke-täk görnüşine esaslanýan şygrydyr. Kapyýa bolsa şygryda ritmiň owaz, heň esasydyr, ritmiň umumy akkordyny beriji pursatdyr. Ýeke-täk kapyýanyň üstünde

gurnalýandygy sebäpli gazalyň umumy depgini haýalýjkdan pessaýlap akýan çeşmäniň owazyny ýada salýar. Şu hili depginiň çäginde gazalyň sýužeti hem ýuwaş-ýuwaşdan, mazmunyň barha täze we täze jähtleriniň aýan edilmegi görnüşinde açylyp gidýär. Gazal ýazmaklygyň, sözün hakyky manysyndaky çeper eser bolan gazalyň kynçylygy-da ýeke-täk kapyýa bilen baglanyşyklydyr. Çünki ol ýeke-täklik sahyryň örüsini daraldýar. Kapyýanyň köpdürliligine hem köpsanlylygyna ýol berýän beýleki şygyr şekillerinde şahyr has erkin bolýar. Ol şygyrda beýan etmek isleýän mazmunyny çäklendirmezden her dürli kapyýalar arkaly soňuna çenli aýan edip bilýär. Gazalda weli ýeke-täk kapyýa oňa ýazylyp- ýaýramak üçin aýakbagy bolup biler. Şol sebäpden diňe ussat şahyr hakyky manysyndaky gazal ýazyp biler. Ol çuňňur hem giň mazmunyň bitewligini ýeke-täk kapyýanyň şertinde bermegiň hötdesinden gelýär. Bu ýerde şygryň içki mazmuny dür däneleri bolup, kapyýalaşýan sözler hem ol däneleriň içinden geçip, olary bir ulgama düzýän sapajyk mysalydyr. Şonuň üçinem gazalçy kapyýalar ulgamyny çeper mazmuny aňrybaş derejede beýan etmegiň, gurnamagyň serişdesine öwürmegi başarmalydyr. Mazmuny dolulygyna we çuňňurlygyna bermek bilen bir wagtda kapyýa şygryň owaz, ritm gözelligini we kämilligini-de üpjün etmelidir.

Andalybyň gazallarynyň many hem owaz tagamyna ýetmek isleseň, ilki bilen gazalyň pikirini kemala getirýän sözleriň asyl manysyna göz ýetirmeli. Gazalda bolsa adatça arap-pars dillerinden geçen, häzirki zaman okyjysyna düşüniksiz bolan sözler köp ulanylýar. Çünki görnüş hökmünde gazalyň özi-de şol edebiýatlardan geçen zatdyr. Gazalyň oňurgasyny düzýän kapyýalar bolsa hökmany suratda hut alynma sözlerden bolýar. Çünki hemişe diýen ýaly gazaly diňe alynma sözlerden bolan kapyýa esasynda düzüp bolýar, diňe

şeydilende hakyky gazala mahsus owazlary we ritmleri alyp bolýar. Bu bosa öz gezeginde gazalyň okyjy, ylaýta-da häzirki zaman okyjysy tarapyndan özleşdirilmeginde kynçylyklar döredýär. Şol sebäpden häzirki okyjy üçin nusgawy gazalyň manysyna ýetmegiň hökmany şerti ony “Türkmen klassyky edebiýatyň sözlügin” ulanyp okamakdyr. Düşnüksiz sözleriň manysy sözlük arkaly anyklaş-dyrylandan soňky ikinji iş – gazalyň içki çeper keşpler ulgamyny dikeltmek, ol keşpleriň aňrsynda ýatan pikir uşlybyny yzarlap bilmekdir. Keşpleri biri-biri bilen baglanyşdyryp, çeper mazmunyň bitewiligine göz ýetirmek gazaly öwrenmegiň iň soňky – üçünji basgançagydyr. Haçan-da okyjy gazalyň her setirindäki, her bendindäki pikirleri öz sözleri bilen aňlatmak derejesine ýetende, ol gazala düşündim hasap edip biler. Ýöne bu-da entek deslapky düşünilişdir.

Sebäp diýeniňde, islendik başga bir şygry eseri ýaly, belki, olardan-da beter, gazalyň çeper, gözlellik manysyny diňe bir onuň mazmun tarapy däl, eýsem şekil, ýagny owaz, heň tarapy-da deň derejede kemala getirýändir. Gazalda diňe edebi däl, eýsem saz eserine-de mahsus alamatlar jemlenendir. Şundan ugur alyp, ony aruzyň belli-belli ölçeglerine salyp okamagy başarmaly. Ana şonda gazal diýilýän çeper eser özüniň bütin gözelligi, gymmaty hem-de gaýtalanmaz pikirleri bilen biziň estetiki isleglerimizi kanagatlandyrýan sungat hökmünde kabul edilip bilner. Garaz, başda-da ýañzydylyşy ýaly, bu ýerde surat bilen heňiň, many bilen owazyň bitewiligine ýetmek iş ýüzünde gazaly özleşdirmäge barabar iş bolup durýar.

Andalybyň gazallarynda esasy äheň – motiwleriň biri gülüň wysalynda gzmek, gülüň wysalyňa ymtylmak, gülüň gözelligini wasp etmektir. Şahyryň az sanly gazallarynyň hersinde bu mowzuk başga-başga jähetlerden açylýar.

Monorim bolan gazalyň poýetikasy babatdaky esasy aýratynlygy bir pikirde şeýle aňlatmak bolar: gazal – mazmuny,

pikiri owaza baglamagyň edebi görnüşi. Kapýa köpdürliligine esaslanýan beýleki şygry şekillerinde şahyr pikirini yzyna düşüp, pikirini has erkin ösdürip bilýär. Ol ýerde kapyýa şygryň owaz yzygiderliligini pikir yzygiderliligi bilen deň derejede, gapdallaşdyryp alyp gidýär. Gazalda bolsa kapyýanyň çäkliligi ýazary başga bir ýola iterýär: Şahyr ilki kapýalary öňe tutýar, şol kapyýar arkaly bolsa biri-biri bilen adaty baglanyşygy bolmadyk pikirleri bitewi mazmuny emele getirmäge hyzmat etdirýär. Diýmek, gazalda kapyýa mazmun bitewiligini ýüze çykarmagyň badalgasyna öwrülýär. Şonda gazalda kapyýa birinji ähmiýete geçýär, çeper mazmuny düzmegiň, gurnamagyň ulgam dörediji özeni bolup çykyş edýär. Şu hakykaty göz önünde tutup, gazal görnüşinde kapyýanyň diňe şygryň owazy, şekili üçin däl, eýsem çeper mazmun üçin hem ulgam esasy hökmündäki ähmiýetiniň bolandygyny tassyklap bileris. Galyberse-de gazalyň bu aýratynlygy obrazly pikirlenmäniň täze görnüşine – assosiativ pikirlenmä getirýär. Beýle pikirlenme adaty pikirlenmede baglanyşygy bolmadyk zatlaryň üýtgeşik esasdaky baglanyşyga salynmagydyr.

Gazalyň hut şu hili çeperçilik tebigatyndan hem bu görnüşde mazmun bilen şekiliň özboluşly gatnaşygy kemala gelýär: Şol bir kapyýa – sözleriň ulanylmagy sebäpli gazallaryň köpüsünde birmeňzeş ýa-da özara ýakyn çeper mazmun we tanyş çeperçilik ahwalaty ýüze çykýar.

Andalybyň gazallarynyň keşpler ulgamynda magşugyň ýüzi, jemaly aşygyň ahyrky maksadydyr. Gul ýüz, aryz -liriki gahrymanyň hemişe ymtylýan ýeridir. Emma ýüzüň diňe bir “gül” keşbi däl, eýsem Aý-Gün aňlatmasy arkaly-da aňladylýandygyny belläp geçmek gerek.

Şükri-lilla ki gözüm düşdi Kuýaş dek ýüzüne

ýa-da

Eý hüýr,ýüzüniň biri Aý, biri Gün dek.

ýa-da
Öçürdim arzy-hijranda Aýu-Kuýaş şemgyn.

“Gül” hem, “Aý-Gün” hem gündogar edebiýatynda gözelligiň hem manynyň iň ýokary simwolydyr. “Gül” näziklige, gözellige ýşarat edýän bolsa, “Aý-Gün” nuruň çeşmesi hökmünde nura ýşarat edýär. Bular bolsa gündogar aňýýetiniň islendik dürli ugurlarynda iň ýokary ruhy gymmatlyklar hökmünde teswirlenipdir. Hut şolaryň üsti bilen bakylyk gymmatlygy aňladylypdyr.

Emma Andalybyň aşygynyň magşugyň “gül” ýüzündäki ahyrky duralgasy magşugyň lebidir. Leb, dodak aşygyň hakyky wysalydyr.

Laglyň gamydan taşlady Hyzyr aby-haýýatyn,
Köwser suwy dek safy-zülalyň ne bela hup.

Öldürse gözün, iki lebiň leýk berur jan.

Sunarga bilbile zerrin pyýala birle gülşende,
Diýmäňler nesteren leba-leb güli-şerap açdy.

Görnüşi ýaly, magşugyň lebi aşyga jan berýär, lebiň tagamy şerabyň tagamyny berýär. Eger-de biz şu hili many aňlatmalary umumylaşdyrsak, onda magşugyň lebi diriligiň hem-de şerap keşbinde berilýän bakylyga düşünmek ukybynynyň çeşmesidir diýip bileris. Diýmek, Andalybyň söýgi heserlenmesi umumy gündogar äheňlerine sapyp gidýär. Lebiň hut şu hili manyda teswirlenmegi şahyryň söýgüsiniň ten duýgulary bilen hiç hili baglanyşygynyň ýoklugy, bu ýerde sap ruhy manyly gözelligiň beýan edilýänligi baradaky pikire iterýär. Bu pikiri onuň ähli gazallary babatda hakykatdyr diýip tassyklap bolar. Hatda “Ne bela hup”, “Reşki-perizada” ýaly göräýmäge mazmuny diňe magşugyň daşky gözelliklerinden

ybarat bolan gazallarda hem ruhy gymmatlyklar esasy orunda durýar. Bularda adamyň fahyşy duýgularynyň beýany ýokdur. Hatda magşugyň daşky – saç, kirpik, alkym, göz ýaly sypatlary-da aşykda ten duýgularyny oýarmaýar. Olar Allanyň döreden daşky gőzelligi bolandygy nukdaýnazaryndan wasp edilýär. Galyberse-de, Andalypda “alma-enar” ýaly gönüden-göni ten duýgularynyň aňladylmasy bolan, ten duýgularynyň oýanmagyny aňladýan keşpler бүтинleý ýokdur.

Şahyryň “Çendan-çendan”, “Tap açdy” gazallary bolsa özüniň çeper mazmuny taýdan hut ruhy manylary özüde jemleýär. Ylaýta-da soňky gazalda liriki gahryman özüni bilbilniň keşbinde görýär. Özem bu hili çeper kontekstde bag hut ruhy-gaýyby manylaryň yşaraty mesgenini aňladýar. Şonuň üçin hem bu gazalda esasy çeper äheň “kitap” aňlatmasynyň üsti bilen berilýär. Bilbil – liriki gahryman bagdaky gülleri edil kitabyň mazmunyny açan ýaly açýar. Ol – gőzellik syrlaryna okap akyl ýetirýän bibil. Munda bilbilniň owazy kitap okaýan karynyň sesi keşbinde getirilýär.

Diýmäh: “Göl gunçasý güller dema-dem bilbilniň çyrlap”,
Harymy- gülşen içre, sebz handan kitap açdy.
Debistany çemen içre tiftl ýaňlyg Andalypby-zar,
Ki bismilla okyban elde hamradan kitap açdy.

Şeýlelikde, Andalypbyň gazallary ylahy yşgyň beýany bolup durýar. Şahyryň gőzellik matlaby ruhy gymmatlyklardyr. Bag-u bostan, gülşen – yşkyň mekany. Şol bir wagtda-da olar wysalyň, maksada gowuşmaklygyň yşaratydyr, alamatydyr. Munuň tersine, aýrallyk bolsa şahyrda gülşeniň gapma-garşylygy bolan tikenli, daşly ýer keşbinde berilýär.

Ne taň köýünde hara maňa bolsa tiken bester
Kylur men, hasrat otyga ýanyp, her gije perýady
ýa-da

Daş era eýläp watan daşwakga boldy Andalyp,

Şahyryň gazallarynda bahar – yşgyň çeper wagty, gys hem aýralygyň çeper wagty, gülzarlyk bolsa yşgyň çeper mekany hökmünde teswirlenýär. Halyl, Hyzyr ýaly keramatly şahslaryň adynyň getirilmegi “debistany-çemen”, ýagny “çemenlikdäki mekdep” aňlatmasynyň ulanylmagy Andalypda söýginiň allegoriki-simwoliki jähetde beýan edilýänligine ýene bir gezek güwä geçýär.

Dogurdanam, aslynda alanynda-da bilbil bilen gülüň arasynda hiç hili fahyşy baglanyşyk ýok ahyryn. Bu aragatnaşykda ten islegleriniň joşmasy däl-de, yşga düşen ýüregiň ruhy joşguny ýüze çykýar. Bilbil, aýdaly, laçyn däl, ol awa çykan guş däl-de, gözellik bagynda şeýdadyr. Diýmek, Andalyp öz gazallarynda magşuk gyzyň gözelligini hut ruhy taraplardan wasp eden şahyr. Magşuk gözlellik kämilliginiň iň ýokary derejesini alamatlandyrýar.

Jemaly-nagşy Çyn suratgeri saldy tahaýyrga
Ki haýran galdy pany, yşk otyga ýandy bizady.

Nesibi – isim her beýt ibtidasynnda gelur, emma,
Gerekdir Andalyp-a, at çykarmaklykda ussady.

Magşugyň jemaly Hytaý suratçysyny haýrana goýýar, pany dünýäniň özi görüplik oduna ýanýar. Andalyp magşugyň gözelligini baky gözellik derejesine göterýär, ony panydan saýlaýar. Ynsan gözelligi şeýdip, ylahy derejelere we ylahy sypatlara eýe bolýar. Soňky beýtden görnüşi ýaly, gülüň gözelligini, adyny her beýdinde wasp edýänligini nygtaýar. At çykarmak ussatlygy—güli wasp etmekde ussatlykdyr.

Ähli aýdylanlary jemlesek, andalyp—gülüň aşygy, gül bolsa magşuga mahsus ähli gözelligiň simwolydyr. Diýmek, Andalyp—gözellige, ylahy manyly ynsan gözelligine aşyk bolan şahyrdyr.

Şahyr “Örgüleş”, “Dilber” muhammeslerinde gazallaryna mahsus bolan çeper äheňleri dowam etdirýär. Şeýle döredijilik umumylygy bilen bir wagtda şahyryň muhammesleriniň hersine özboluşly aýratynlyklar hem häsiýetlidir. Ilki bilen şahyryň muhammesleriniň onuň gazallaryndan soňky edebi tejribesidigi baradaky pikiri orta atmak gerek. Sebäp diýeniňde, muhammesler gazallara garanda has düşüňikli, has kämildir, ýagny sadadyr. Olarda gazallardaky kitaby aňlatmalar, pars dilinden üýtgeşsiz diýen ýaly geçirilen jümleler, tagaşyksyzrak görünýän, gulaga agyr eşidilýän aňlatmalar ýokdur. Muhammesleriň dil hem-de owaz kämilligi, many we pikir aýdyňlygy okyjyny näme diýdikä-diýip kösenip oturmakdan halas edýär. Olar gaty akgyňly okalýar. Şahyryň gazallaryndan başlanan liriki kämilleşmek ýoly muhammeslerde kämilliğiň bir menziline ýetýär.

Galyberse-de, muhammesleriň mazmunynda täze pikirler ulgamy – gazallaryň tüýs kitaby agyrlygyndan düýpgöter tapawutlanýan, okyjynyň estetiki aňyna ýeňil ýetýän keşpler peýda bolýar. Muny galybylykdan terlige barýan ösüş diýip häsiýetlendirmek mümkin. Indi şahyr özüni “bilbil-gül” baglanyşygy bilen çäklendirip duranok. Ol çeper keşpleriň, äheňleriň has ýaýbaň giňişligine çykýar.

“Örgüleş” – häzirki türkmen dilindäki “Döneyin”, “Aýlanaýyn” manysynda atlandyrylan muhammesdir. Bu muhammesin çeper tekstinde “gül ýüz”, “kamar ýüz”, “şirin söz”, “çeşmi-humar”, “meh lyka” ýaly döredijiliğiň başky döwründen geçen çeper aňlatmalar bilen bir hatarda täze bir äheň peýda bolýar. Ol äheň öňki “gül-bilbil” jübütiniň ornuna gelýän “gul-patyşa” arabaglanyşygydyr. Hut şu jübüt hem şahyryň öz magşugy bilen arabaglanyşygyny çeper aňlatmagyň esasy tärine öwrülýär. Şahyryň lirikasy ýekeje şygyr arkaly täze äheň bilen baýlaşýar. Hut şu äheň hem “Örgüleş” muhammesiniň mazmun-many oňurgasyny düzýär. Bu ne döwletdir, ki didaryň tomaşa eýleşem,

Guiýa ol hezreti Ýusupny söwda eýleşem.

Tagty-dünýäni gezip, sen dek nigary görmedim.
Sen kibi sahyp letapet gülgüzary görmedim,
Sen deýin näzik beden, çeşmi-humary görmedim,
Dilrubalar içre sen dek şähriýary görmedim,
Hem biliňden, hem eliňden, hem diliňden örgüleý.

Uýkuda görgen oşol şahy-jahanym senmu sen...

Men garyp janym pida kylsam saňa bolsam gulam.
Andalyby binowadyr, men nowaga uçradym,

Bul ne döwletdir ki sen dek patyşaga uçradym.

Görnüşi ýaly, dünýä bag, gülşen däl-de, tagt, döwlet. Indi bilbil gulama dönüpdür. Gülün ornuny bolsa patyşa eýeläpdir. Aşyk bilen magşugyň aragatnaşygynda gözelligestetiki baglanyşyklar öz ornuny durmuşy -jemgyýetçilik terzindäki baglanyşyklara beripdir. Gözelligiň özi bolan “gül” yşaratyndan tapawutlylykda “patyşa” gözelligiň, erk-ygtyýarlygyň eýesidir. Onsoň aşyk magşugyň ygtyýaryndaky “dile”, “ele”, “bala”, “boýa”atygsap başlaýar. Munuň özi şahyryň çeper pikirlenmesindäki uly özgerişligi alamatlandyrýar. Andalyp şahyr hökmünde kitabylykdan durmysylyga tarap hereket edip ugraýar. Bu hereket ahyrky netijede oňa bilbil hökmünde hakykaty wasp etmegiň täze tärlerini, täze usullaryny berýär. Ol indi başgaça- durmuş äheňlerde nagma kakyp ugraýar. Hut şonuň üçin hem ol “Andalyby-binowadyr men, nowaga uçradym”, yagny täzeçe saýrap başladym diýýär. Şahyryň dessanlaryna tarap ýoly-da döredijiligiň şu nokadyndan başlanýan bolsa gerek.

Andalybyň “Dilber” atly sekiz bentlik muhammesinde ýokarky şygrylaryndaky esasy iki çeper äheňiň - “gül-bilbil”, “patyşa-gulam” äheňleriniň iksi-de dowam edýär. Şahyr özüniň esasy maksady diýip magşugyň gözelligi sypatlaryny şerh etmekligi hasaplaýar. Şonuň üçin hem şygryda magşugyň ähli daşky gözelligi bir-bir wasp edilýär. Wasp etmek bu ýerde bedeniň dürli agzalaryny ýöne sanap geçmek däl. Wasp etmek her bir agzany çeper keşbe geçirmek, dürli çeperçilik serişdeleri arkaly özboluşly suratlary döretmekdir. Mysal üçin, gözel gabagy badam suratynda, gamzasy-garaýşy pyçak, gözi jan alyjy, zülpi duzak, jemaly şem suratynda wasp edilýär. Diýmek, wasp etmek – surata geçirmekdir.

“Gül-bilbil” äheňi muhammesiň aşakdaky setirinde dowam edýär:

Bag içre gül gyzardy, algaç beraty-husnuň...
Gül dek ýüzüň gamyda ýok mende sabr-u
takat...

Sensiz maňa gülistan göýä ki taru- suzan
Şowkuňda Andalyby salar nala-ýu efgan...
Gül çihrän et nemaýan biçäre Andalyba...

“Patyşa-gulam” äheňi bolsa şeýle setirlerde ýaşamagyny dowam etdirýär:

Genji-wysalyň istäp, çün mar tovlanar men
Eý şah, men gedaga bermeý zekaty-husnuň...
Ret eýleme gapyňdan, eý näzenin, guluň men...

Şolar bilen bir hatarda “Dilber” muhammesiniň şahyryň beýleki şygrylaryndan tapawutlandyryýan bir aýratyn mazmun bar. Olam bu eserde liriki gahrymanyň ruhy ahwalatynyň esasy orna geçýänligidir. Şahyr ýöne bir magşugy wasp etmek bilen

çäklenenok-da, eýsem öz gamgyn ejirli halyndan köp gürrüň edýär. Aslynda görnüş aýratynlygy boýunça bu şygry magşugy taryp etmekden-de beter aşygyň ahwalyny beýan etmeklige syrygýan arzy-şikaýatdyr. Diýmek, bilbil gül gözelliginden-de beter öz perişanlygyndan söz açýar. Bilbil janlanýar, özüne tarap bakýar.

Şowkuňda, eý periweş, diwanadyr bu janym,
Her ne günä kylsaň sen, jürmanadyr bu janym,
Men hassa binowadan bigänedir bu janym,
Wasl agşamny tapgan efganadyr bu janym...

Bakyşyň arzuwsy kyldy kaddym hamyda,
Halym kibi perişan boldy tenim jebride,
Ganlar ýuwtar hemişe köňlüm lebiň gamyda...

Liriki gahrymanyň hususyýetiniň şu hili oýanyşy kitapdan durmuşa ädilen ädimiň netijesidir. Liriki “men” ruhy şahs-adam hökmünde janlanýar. Ruhy ahwalyň esasy orna geçmegi lirikanyň ynsanlaşmagyna, bilbiliň nagmalarynda ynsany äheňleriň güýçlenmegine getirýär. Lirikada indi ýeke gahryman -wasp edilýän magşuk däl-de, eýsem ýene bir, ikinji gahryman – öz içki ahwalyny paş edýän, ýüze çykarýan liriki gahryman hem bitewi we deň derejeli şahs hökmünde peýda bolýar. Ol gazallardan tapawutlylykda ýöne bir subýekt däl-de, eýsem öz halyny beýan etmegiň obýektine öwren şahsyýetdir. Şeýdip, bilbiliň içinde ynsan hususyýeti, ynsan ahwalaty, ynsan keşbi, ynsanyň liriki ykbaly oýanýar.

Nurmuhammet Andalybyň has meşhur muhammesi “Jykyr” şygrydyr. Bu eser onuň lirikasynyň ýeten in ýokary mazmun derejesine degişlidir. Çünki ol şahyryň şygryýetiniň ýokarky, bellenen taraplardan ösüşini özboluşly suratda jemleýär. Şahyryň bu hili çeperçilik ösüşi şygryň öz mowzugy boýunça gönüden-göni durmuşa çykmagynda aýan bolýar.

Gyzykly yeri, bu şygyrda bilbiliň keşbinde şahyryň liriki “meni” berlenok-da, hut jykyryň özi berilýär. Şu hem diňe bir Andalybyň däl, eýsem tutuş türkmen şygryýetiniň içki çeperçilik ösüşinde bolup geçen uly öwrülişikdir. Bütinleý durmuşy zat bolan jykyr edebiýatyň däp bolan keşpler ulgamynda öz ornuny tapýar, jykyr edil yşga dýşen bilbil ýaly gözlerinden ýaş akdyrýar, edil bilbil ýaly nala eýleýär.

Eşgi sylap gözleriňden akyzur girýan jykyr...
Her säherler nala eýläp, kyçgyrur seýda bolup,
Aýlanyp ýüz nagma birle bilbili göýä bolup,
Kölçe-kölçe ýerlere rähmet suwy derýa bolup.
Hak tagalla zikrin aýdar, gijeler efgan jykyr.

Sen gulak goýsaň, ýakar her dembe-dem owazy
hoş,

Balaman, dutar, sitardan ýeg erur hem sazy hoş

Ýöne jykyr-bilbil kimiň yşgynda şeýda bolup, nagma kakýar? Şeýle sowalyň goýulmagy şahyryň jykyr keşbiniň köptaraplaýyn, köp manyly bir keşpdigine göz ýetirmäge mümkinçilik berýär. Jykyr ýaşayyşyň bir hadysasydyr. Ol adamlara zerur bolan maddy nygmatlaryň çeşmesidir. Şahyryň beýan edişi ýaly, ähli nygmatlar bolsa Allatagalladan gaýdýar, şonuň üçin jykyr Allanyň waspynda nagma kakýar.

Bu jykyrga münde bir agaç biliň, derkar erur,
Her biri lefz ile zikri hudaga zar erur,
Biri “subhan” diýir, biri “alhamdi-lilla” ýar erur
Aýlanurda gysgany çarhy-pelek dek bar erur,
Digiri “hüw-hüw” diýip, bagyrlary birýan jykyr.

Jykyryň şu hili keşplerde janlanmagy ony özboluşly simwola öwürýär. Jykyr dünýä ýaşayşynyň gün-güzeranyň,

başgaça aýdylanda, pelegiň çarhynyň simwolydyr. Şahyryň pikiriçe, gün-güzeran, adam ýaşaýşy haçan abadan, rysgal-döwletli bolar! Haçan-da külli pany ýaşaýşy hudaýa alkys okasa, hudaýa tagat eýlese, şonda-da bolelin we abadan ýaşaýşy bolar. Ähli maddy nygmatlaryň bolçulygy we berekedi Allaga ybadat etmeklige we alkys okamaklyga baglydyr. Jykyryň öresi asmana bakyp, Allanyň jemalyny görýär. Hak tagallanyň birligine güwä geçýär. Şondan soň:

“La ilaha ilalla” diýp arpa-bugdaý baş bolur,
“Laşerike wahdahu” diýip, jugary hem çäş bolur,
Käşir-u künji, zygyr, şaly ajaýyp aş bolur,
Jugarydan köp ekiň, anyň hurşy mäs bolur.
Yhtyýat eýlän, ýaranlar, bolmasyn weýran jykyr.

“Bolmasyn weýran jykyr”- Andalybyň çeper pikirlenmesiniň ýokary simwoliki derejesi bu jümläni “ýaşaýşy weýran bolmasyn” diýen manyda okamaga doly esas berýär. Şygryň in soňundaky iki setiriň hem göçme ýaraty manylary bardyr:

Şükür Alla Andalyp kyldy, jykyr jöwlan erur,
Biz kibi üftagalarynyň derdine derman jykyr.
Diýmek, jykyr aýlanýar, ýaşaýşy dowam edýär.
Şeýlelikde, şahyr “jykyry” dürli many jähtlerinde beýan edýär:

Birinjiden, jykyr – Allanyň yşgyna düşen bilbil.
Ikinjiden, jykyr – ýaşaýşyň çarhy.

Üçünjiden, jykyr – garyp, pukara daýhanlaryň maňlaýynyň diregi.

Bu çeper keşpden soňky – üçünji manyny almaga bize:

– Buşluk daýhanlarga, bir näzenin janan
jykyr...
Kim jykyrnyň lezzetin bilmez kişi methuş
erur,
Der hakykat bilgen ülge asly daýhandyr
jykyr.

– ýaly setirleri doly esas berýär.

Nurmuhammet Andalybyň “Şygyrlar we poemalar” ýygynynda onuň dürli şahyrlaryň gazallaryna düzen 23 sany tahmysy ýerleşdirilipdir. Ýygynyda tahmyslaryň onuň öz gazaldyr muhammeslerinden soň ýerleşdirilmegi biziň pikirimizçe, şahyryň lirikasynyň ösüş mantygyna laýyk gelýär. Tahmys barada “Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlüğünde” şeýle diýilýär: “Başga bir şahyryň gazaly esasynda muhammes ýasama. Munda şahyr gazalyň her bendiniň önünden şonuň kapyasyn kybapdaş, ölçegine laýyk we many jähtden baglanşykly üç setiri özünden goşýar. Şeýlelikde, başlemäniň bir bendi emele gelýär”. Alymlar islendik şahyryň adatça özünden güýçli hasaplaýan ýazarynyň saýlantgy gazalyna tahmys baglandyklaryny belleýärler. Andalyp köplenç Nowaýynyň hem Fizulyň gazallaryna tahmys baglapdyr.

Tahmys ýazmak ýaryşmakdyr. Andalyp öňki halypalaryň gazallaryny çeper keşpler bilen baýlaşdyrypdyr. Özüniň kapyýa tapmak ukybyny, başarnygyny tahmyslar ýazmak arkaly synap görüpdür. Tahmysyň poýetiki aýratynlyklaryna göz ýetirmek üçin şahyryň beýik Nowaýynyň gazalyna baglan “Uýku gelmedi” tahmysyna seredip geçmek bilen çäkleneliň.

Tahmysy derňemegiň usuly şahyryň öňki şygyrlarynyň derňew usulyndan tapawutlanmalydyr. Biz ýokarda gazaldyr muhammesleriň içki many-keşpler ulgamyny derňemegiň käbir nusgalaryny görkezdik. Biziň şu okuw gollanmamyzdyň maksady XVIII asyryň çeper eserlerine düşünmegiň ýollaryny

iş yüzünde görkezmekdir. Şu nukdaýnazardan, degişli ýokarky derňew Andalybyň gazaldyr muhammesinden nämäni gözlemelidiginiň bir mysaly bolup bilerdi. Bu hili derňew çeper eseriň içki mazmunyny düzýän çeper keşpleriň anyk yzarlarmagyny göz önüne tutýar. Diňe şu hili ýagdaýda biz edebi esere düşündik hasap edip bileris. Şeýle derňew gollanmasynda maksat edebi eseriň çeper tekstiniň ýüzünde galmak däl-de içki-astky mazmunynda ýatan many keşpleri ýüze çykarmakdyr. Olary şahyryň öz mantygyna laýyklykda ýöne gaýtalamak däl-de, eýsem derňewçiniň pikirleriniň mantygyna laýyklykda many gatnaşyklary gaýtadan dikeltmekdir.

Tahmysyň derňewi aşakdaky usulda amala aşyrylsa dogry bolardy: ilki bilen öňki şahyryň gazallarynyň bir beýdini almaly, soňra tahmysçy şahyryň ol iki setire goşan üç setirini gözden geçirip, soňky goşulma arkaly nähili täzelikleriň döredilendigini anyklamaly. Munuň özi şygry ýaryşyna goşulan soňky şahyryň zehinine, ussatlygyna anyk göz ýetirmäge mümkinçilik berer.

Alyşir Nowaýynyň “Uýku gelmedi” gazaly şeýle başlanýar:

Gije gelgümdir diýban, ol serwi-gülru gelmedi,
Gözlerimge gije daň atgunça uýku gelmedi.

Turuwbaşdan gazalyň çeper hususyýeti bildirýär: şahyr “gelmek” söz oýnatmasynyň üstünde birgiden çeper keşpleri gurnap başlaýar. Ilki ol söz erkin söz düzüminiň , soňra durnukly söz düzüminiň içinde gelip, özboluşly çeper tasir doredilýär. Andalyp hem şu täri has ýitileşdirmek, kämilleşdirmek işini esasy ugur hökmünde saýlap alýar. Ine, onuň goşan üç setiri:

Ham getirdi kamatym, peýweste ebru gelmedi,

Hatty-müşkefşanu, haly anbarbarinbu gelmedi,
Ruzgärim tire kylgan jägdi-gisu gelmedi.

Üns berseñiz Andalyp ilkinji setirlerinden “şirwan perdeden tutup” ugraýar: ol Nowaýynyň gazalyny ähli çeperçilik güýjüniň “gelmek” söz düzümindedigini bilip, hut şol nyşanany-da urmakdan başlaýar: Onuň kaddy-kamaty ýaý beripdir, emma gaşy ýaý gelmändir! Nowaýynyň birinji beýdiniň ikinji setirindäki “garaňkylyk” keşbini ol bütinleý başga serişdeler arkaly özüniň goşan soňky – üçünji setirinde has güýçli, has täsirli döredipdir: durmuşyny, ömrüni garaňky eden gara saçly gelmedi.

Bu tahmysyň galan bentlerinde tahmysçy şahyrymyzyň Nowaýydan ep-esli ozdurýandygyny aýdyp bolar. Iknji bentde Andalyp gözel ýaryň gül ýüzüni görüp bilemok, çünki gözýaşym gözlerimiň önünde perde bolupdyr diýen manyda gürrüň edýär. Ol Nowaýynyň gazalynyň çeper keşp ulgamynyň merkezinde durýan “garaňkylyk” äheñini dürli-dürli serişdeler bilen çuňlaşdyrýar. Onuň ol keşbi aňladyşynyň Nowaýydan has inçedigini, has näzikdigini görüp bolýar. Eger halypada garaňkylyk günüň ýaşmagy sebäpli, göni manyda bolsa, Andalypda ol gözýaş perdesi bilen baglanyşyklydyr. Onuň şahyrana pikiriniň dowamy başky setirdäki iň ýokarky perdeden ýuwaş-ýuwaşdan pessaýlamak terzinde amal edilýär. Özüniň goşan setirlerinde ol magşuga ýalbaryp, onuň rehimdarlygyny oýarmaga çalyşýar. Bu bolsa magşuk bilen gönüden-göni aragatnaşyga – söhbete girmän, diňe öz gaýgy-hasratyna gümra bolan Nowaýydan tapawutlylykda onuň duýgularynyň has hyjuwly hem zaryn çykmagyna getiripdir. Nowaýynyň:

-Gözlerinden niçe suw gelgeý diýip öldürmäh meni,

Kim bary gan erdi gelgen, bu gije suw gelmedi- diýen,
ganly gözýaş äheñini Andalyp şondan soňky bentde:

-Zagpyran zar aryzyň gan ýaşymy kylmaý nygam diýip,-
bütinleý başgaça röwüşde berýär. Görnüşi ýaly, tahmysçynyň
keşpleri halypanyň adaty öwrenişikli “gözden ganly ýaş
gelmek” keşbinden has terligi, täzeligi, özboluşlylygy bilen
tapawutlanýar. Ol “suwsuz gurap barýan gül dek ýüzüne gan
ýaşym direldiji ygal bolsun” diýip aýdýar.

Tahmysyň soňky bendinde Nowaýy:

- Eý, Nowaýy bada birle horram et köňlün öýün

Neý üçin kim bada girgen öýge gaýgu gelmedi – diýýär.

Ol magşugyň gelmejegine gözi ýetip, bada-şeraba
üzlenmegi, köňlünü şerap bilen köşeşdirmegi özüne pent
edýär. Şeýle çözgüdiň gönümel hem, göçme hem manysy bolup
biler. Göçme manyda ol magşukdan ýüz öwürmek bilen
şerhetleşip biler. Andalybyň pikiri, çözgüdi munuň tersinedir:
ol ýüz öwürmek däl, eýsem magşuk ugrunda öňküdenem güýçli
dert çekmegi özüne ündeýär.

Andalyb-a, nala eýläp bigam et köňlün öýün,

Jamy-sähbadyr deňiz gör baýram et köňlün öýün,

Ýetmesin asib, hergiz möhkem et köňlün öýün.

Diýmek, ol söýgi gözýaşlaryny deňze öwürmegi, şeýdip
öz magşugyna gowuş-magy zerur hasaplaýar.

Şeýlelikde, tahmysçy öňki halypanyň gazalynyň
setirleri esasynda, şondan bat alyp, bütinleý başga äheňleri we
keşpleri döredýär. Ýöredilen pikirini täze-täze jähtlerini açýar,
öňküden tapawutlanýan, oňa gapma-garşylykdaky pikirleri hem
aýdyp goýberýär.

Tahmysyň anyk derňewi bir zady görkezýär: Tahmys,
dogrudanam, sözüň hakyky manysynda ýasalýan eserdir.
Munuň senetçilik manysy esasy zatdyr. Elbetde, bu soňky
şahyryň döreden keşpleriniň terligine, tebygylygyna hiç hili

zeper ýetirmeýär. Bu ýerde “ýasamak” ýasamalyk däl-de, kämil etmek, kämillikde bäsleşmek manysyny berýär. Şahyr tahmyslaryny döredijilik ussatlygyna ýeten wagty ýazýar diýen pikiri ýokarda ýatlap geçipdik. Bu hakykatdyr. Ýöne munuň biziň Andalybyň lirikasy barada ýöreden pikirimize çapraz gelýän ýaly görünmegi mümkin. Sebäp diýende, gazallaryndan muhammeslerine çenli şahyr dilini taraşlamak, sadalaşdyrmak, pikiri aýdyň aňlatmak ýoluny geçipdir diýipdik. Emma tahmyslary weli arap-pars sözleriniň, agyr jümleleriniň köplügi bilen bada-bat göze ilýär. Şahyryň kämillik döwründe-de ýene şeýle çylşyrymlylyga ýüz urmagyny nähili düşündirmeli?

Birinjiden, tahmys ýazylanda şahyr dil, şekil aňlatma meselesinde erkin däl. Tahmys görnüşinde ýazylan muhammesiň bütin çeperçilik hususiyeti gönüden-göni baglanylyan gazalyň hususiyetine baglydyr. Şonuň üçin şahyr bu ýerde bütinleý başga bir uslyba geçip bilmez.

Ikinjiden bolsa, geçmiş türkmen edebiýaty barasynda gürrüň edilende, biz dürli-dürli uslyplar edebiýatyň ösüşünde bir-biriniň yzyndan gelýär, bir-birini gysyp çykarýar diýip hasaplasak ýalňyş bolar. Aýdaly, goşukçylygyň Magtymgulydan soň has rowaçlanmagyna garamazdan, XVIII asyrda-da, hatda XIX asyrda-da umumy gündogar äheňleri edebiýatymyzda ýitip gitmän, ýaşamagyny dowam etdiripdir. Edil şonuň ýaly, goşukçylyk hem Magtymgulydan öň hem edebiýatyň esasy ugurlarynyň biri bolupdyr. Diýmek, dürli uslyplaryň bir-birini gysyp çykarandygy däl-de, bir-biri bilen hyzmat-daşlykda ýaşandygy hakda gürrüň etmek ýerlikli bolardy..

Andalybyň “Risaleýi-Nesimi” eseri

Nurmuhammet Andalybyň dört sany poýemasy bellidir. Olar “Risaleýi-Nesimi”, “Oguznama”, “Sagdy-Wakgas” hem-de “Kyssaýy-Fyrgaun” eserleridir. Bularyň hemmesi-de häzirki wagtda neşir edilip, okyjylar köpçüligine ýetirildi. Biz şu

gollanmamyzda şahyryň dört poemasynyň diňe biriniň – “Nesimi” eseriniň çeper mazmun derňewini bermekçi. Ala-böle şu eseriň mazmun-many derňewi üçin saýlanyp alynmagynyň özüne ýetiksi sebäbi bar. “Oguznama” poemasy XVIII asyr türkmen edebiýaty boýunça ýazylan işlerde ýeterlik derňew edilipdir. Galyberse-de, onuň çeper mazmunynda häzirki zaman okyjylary üçin pelsepe dünýägaraýşy babatda hem, çeper-şekil meselesinde hem düşüniksiz, aýtmasy kyn bolan zatlar ýok diýerlikdir. Şonuň üçin bu eseri özleşdirmekde talyplar aýratyn bir gollanma mätäçlik çekmeýärler. Beýleki iki poema hem giňden ýaýran, sada hem aýdyň ýordumy bilen okyjylara düşüňikli, aňýeterli eserler bolup durýar.

Emma Andalybyň “Risaleýi-Nesimi” eseri hakynda muny aýtmak mümkin däl. Bu ýerde gürrüň edere, anyklara hem-de çeper tekstiň içki gatlagyny ýüzüne çykarara zat köpdür. Geljekki edebiýatçylar üçin eseriň mazmuny-da, şekil tarapy-da görünüş aýratynlyklary-da gyzykly bolup, eseriň bitewi derňewi arkaly Andalybyň dünýägaraýşy we şahyрана dünýäsiniň syrlaryna aralaşmaga köp esaslar bar.

Şahyryň şeýle eseri ýazmagy onuň diňe bir Nesiminiň sygyrlaryny däl, eýsem gündogar aňýetinde uly hadysa bolan tasawwufy ýeterlik bilendigine şaýatlyk edýär. Şu eseri arkaly biz onuň dine hem tasawwufa bolan garaýşyny aýdyňlaşdyryp bilýäris. Şol aýdyňlaşdyrmanyň deslapky netijesi hökmünde şu pikiri öňe sürüp bileris: Andalyp din bilen imanyň arasynda göze görnerlikli çäk goýup bilen akyldardyr. Bu hakykata gürrüň edilýän poemanyň baş ýordumynyň guralyşynda hem göz ýetirip bilýäris. Edebiýat nazarýetinde mälim bolşy ýaly, sýužet eseriň çeper mazmunynda goýulýan esasy gapma-garşylyklaryň esasynda gurnalýar. Özi hem çeper eserde diňe bir troplar ulgamy hem-de gahrymanlaryň häsiýetleri çeper keşbiň dürli görnüşleri bolman, eýsem hut sýužetiň – ýordumyň özi-de çeper keşbiň bir ýüze çykması hasap edilýär. Ýordum ýazaryň döwriň ruhunyň umumy çeper häsiýetlendirmesi

bolup durýan çeper keşp (obraz) hasap edilýär. Elbetde, bu ýerde çeper keşbiň epiki eserlerdäki özboluşly kemala getirilmesi göz önünde tutulýar. Şu nukdaýnazardan Andalybyň “Nesimi” poemasyň ýordumyny – süňňüni guraýşyndan eýýam onuň dünýägaraýyş pelsepesi aýan bolýar. Bu eseriň ýordumyny iki sany gapma-garşylyk tutýar: Bir tarapdan, Nesimi bilen Emiriň arasyndaky, beýleki tarapdan bolsa Nesimi bilen mollalaryň arasyndaky garşylykdyr. Eger şahyryň Nesimini özüniň baş oňyn gahrymany, başgaça aýdylanda, hut hakykatyň özi hasap edýänligini göz önünde tutanyňda, ýokarky garşylyklar hakykat bilen zalym häkimligiň, hakykat bilen nadan dindarlygyň arasyndaky garşylyklar hökmünde göz önüne gelýär.

Eseriň şu hili umumy pikir-pelsepe ugry ýordumy kemala getirmek bilen eseriň бүтін dowamynda dürli-dürli ownukly-irili wakalar, başdan geçirmeler, dürli häsiýetli hem-de pikirli gahrymanlaryň keşpleri arkaly aýdyň edilýär. “Risaleýi-Nesiminiň” çeper şekil babatdaky esasy bir aýranylygy hökmünde bu bitewi eserde örän köpdürli şygyr görnüşleriniň, şekilleriniň ulanylandygyny bellemek gerek. Munuň özi özboluşly bir şekil köpgyranlylygy we köpgörnüşliligidir. Şahyryň hiç bir eseri-de şu meselede “Risaleýi Nesimi” eseri bilen deňeşip bilmeýär. Eger çeper şekiliň islendik şahyryň çeper pikirlenmesiniň iş ýüzünde ýüze çykasydygyny ýatlasak, onda bu poemada Andalybyň örän hyjuwly hem-de çuňňur pikirleriniň beýan bolandygyny tassyklap bileris. Hut şekil täzelikleri, şekil üýtgeşiklikleri çeper aňňy içki barlygynda – mazmunda amala aşan täzelikleriň we üýtgeşiklikleriň amaly, göze görünmesi bolup durýar. Şonuň üçin gollanmanyň şu ýerinde umumylymy häsiýetli we ähmiýetli bir usulyýet pikiri öňe sürüp bileris: mazmun bilen şekiliň özara gatnaşygy şeýledir:

Eseriň dörediliş we ýaşayyş dowamynda mazmuna birinjilik, şekile ikinjilik degişlidir. Emma eseriň kabul edişi,

düşüniliş, akyl ýetiriliş dowamatynda şekile birinjilik degişlidir. Çünki şeýle alanyňda, mazmun howaýy zat bolup, ol şekiliň aňrsynda gizlenýär. Mazmuna diňe şekiliň üsti arkaly baryp bolýar. Mazmuny diňe şekil arkaly ele getirip bolýar. Sebäbi şekil – munuň özi troplardan, gahrymanlardan, ýordumdyr gurluşdan ybarat bolan barlykdyr.

Bu ýerden şeýle usulyýet sapagy gelip çykýar:

Çeper eseriň ylmy derňewi şekilden başlanmalydyr we ahyr soňunda mazmuny aýdyňlaşdyrmak bilen tamamlanmalydyr. Elbetde, derňewiň maksady mazmuny kesgitlemekdir. Emma mazmun diňe şekilde ýaşaýandyr. Mazmuny şekilden başga ýerden gözlemek nädogrudyr. Munuň özi eseriň hakyky ylmy derňewinden – akyl ýetirişinden sowlyp geçip, boş hem howaýy, umumy sözlere ýüz urmaklyga getirýär. Munuň özi şahyryň aňlatmak islän mazmunynyň üstüni açmak däl-de, derňewçiniň öz howaýy hem umumy pikirlerini eseriň boýnuna dakmagy bilen gutarýar. Şonuň üçin hem şahyr tarapyndan çeper keşp döretmek – munuň özi manyny örtmek, manyny şekile salmak bolsa, derňewçi tarapyndan derňew etmek – şonuň tersinedir, ýagny, manyny şekilden çykaryp almak, çeper keşbi sökmekdir. Diýmek, derňew işi şekil bilen baglanşyklydyr, şekile gönükdirlendir.

Andalybyň bu poemasy “Risaley-i Nesimi” atlandyrylýar. “Türkmen klassyki edebiyatynyň sözlüğünde”: “Risale” 1) iberilen; 2) bir meselä degişli ýazylan ylmy eser, traktat (312 sah.)” diýlip düşündiriş berilýär. Şahyryň özi eserini atlandyrannda bu manylaryň ikisini hem göz önüne tutan bolmagy mümkin diýen pikir döreýär. Çünki Nesiminiň eserde adatdan daşary keramatly, gönüden göni Hudaý bilen arabaglanyşykly edilip görkezilmegi ýazaryň nygtamak islän esasy matlabyna girýär. Ýöne beýleki tarapdan, şahyryň bu bitewi poemasynda başdan-aýak Nesiminiň şahsyýetini we pikir dünýäsini bermegi-de ikinji mana muwapyk gelýär. Şonuň

üçinem eseriň adyny häzirki zaman aňlatma dilinde bermeli bolsa, ol “Nesiminiň dünýäsi” diýeniräk manyda bolmaly.

“Risaleý-i Nesimi” köne edebiýatyň däpleşen girişi bilen başlanýar, ýagny ilki bilen Hudaýa, Pygambere, eshaplara, ymamlara öwgi aýdylýar.

Eserde Mansur Hallaç müsürli edip görkezilipdir. Aslynda bolsa Mansur Hallajyň ömri we işleri esasan, Bagdat bilen baglanyşyklydyr. 855-922-nji ýyllarda ýaşap geçen Hallajy garşydaşlary zendeki manyçy, ybadata çirk ediji diýip günäkärläpdirler. Çünki ol “hala” düşen pursatlary “Enel-hak” – “Men-hak”, “Meniňki-hak” diýip ýörýän eken. 922-nji ýylda ysmaýylylaryň-küfür hasap edilen ugrunyň wekili hökmünde ölüm jezasyna höküm edilipdir. Onuň pikiriniň düýp manysy “Wahdat aş-şuhut” pelsepesinde jemlenýär. Bu jümläniň manysy Hudaýyň barlygyna adam şahsyýeti şaýatlyk edýär diýen pikire syrygýar. Emma Hallajyň anal-hak jümlesi adamyň Hudaý bilen maddy birligini, bir zatdygyny däl-de, intensional birligini aňladýar, ýagny Allanyň ruhy kämillige ýeten sopynyň kalbyna inýär, onsoň sopynyň hereketleri, sözleri onuň özi tarapyndan däl-de, (çünki indi onuň özi “ýok – ol gaýyba gidip, deregine “Alla geldi” ”) Alla tarapyn kesgitlenýär diýip Hallaç wagyz edipdir.

Andalyp döredijilik usuly we uslyby boýunça romantik-mistik şahyrdyr. Şonuň üçin ol gahrymanlaryň çeper keşbini allegorik-simwoliki uslypda döredipdir. Eseriň başynda baryýogy baş beýtdе Mansuryň ybadat-tagat işi bilen meşgullanandygyny “kiçikliginden öwlüýä” bolandygyny gysgaça habar berenden soň, şahyr derrew onuň çeper keşbiniň allegorik guralyşyna geçýär. Eserde Mansuryň “enel-hak” tekbiri esasynda başga bir keşp – goçme manyly keşp döredilipdir. Andalyp Mansuryň Enel diýen uýasynyň bardygy baradaky gürrüňe geçýär. Enel – özüniň çeperçilik manysy boýunça Mansuryň pelsepesiniň janly adam şekiline geçirilişidir. Ol Mansuryň içki – batyny şahsyýetiniň keşbidir.

Anyň bir siňlisi bar erdi çün hüýr,

Ybadat işi erdi özi mestur – diýen häsiýetlendirme hut şoňa yşarat edýär. Mestur – ýapyk, gizlin, örtülen ybadat manysyny berýär. Enel – gijeki Mansur. Onuň gijelerine doganyndan ogryn erenler bilen “şeraban – tehuran” içýändigini şahyr görkezipdir. Kuranyň 76-njy süresiniň 21-nji aýatyndan alnan bu jümle “arassa içgi” manyly bolup, Allany tanamaklygyň nyşany hökmünde çeper edebiyata girip gidipdir. “Gijelik” Andalybyň öz eserlerinde göçme manyda ulanylýan möhüm çeper wagtyň biridir. Şeraben-tehurany içmeklik bolsa Allanyň ýady bilen bile bolmaklygy aňladypdyr.

Eneliň gizlin ybadatyndan bihabar halaýyk onuň gijelerine öýden çykyp gitmegini başga ýaramaz, “fahş-u fahyş” manysynda teswirläp, bu habary Mansura ýetirýärler. Şol habar ýetiren gahrymanyň hem allegoriki keşpdigini belläp geçmek gerek.

Bar erdi anda bir kempiri bethu,
Çalar erdi ki çarhyň tynmaýyn-u.

Şu häsiýetlendirmede, elbetde, edebiyatda adatça dünýäniň, panynyň kempir keşbinde berlen gylygy görünýär. Kempiriň gyjytly sözleri namysyna degen Mansur gije ukلامazlyk üçin, türkmen ertekilerindäki ýaly barmagyny dilip, oňa duz goýup ýatýar. Agasyny uklandyr öýden Enel ýuwaşlyk bile turup, hemişeki gidýan ýerine-erenleriň mekanyna ýönelýär. Agasy-da bildirmän yzyna düşýär.

Yetişdi bir depäge anda siňli,
Muhabbet birle çiltene tagzym kyldy.

Ýaryldy ol depe, içgeri girdi,
Bary çiltенlere tagzym kyldy.

Üns berilse, ýordum gurmaklykda Andalybyň türkmen halk döredijilik äheňlerinden yzygider peýdalanandygy görünýär. Eseriň eýýäm başyndaky barmagyny dilip ýatmak, indem gyzyň depä, daga girip gitmegi, soňraky sahypalardaky gyzy sandyga salyp, derýa oklamak, başyna üç gezek döwlet guşy gonan kel oglany patyşa saýlamak ýaly äheňler halk döredijiliginden alnan zatlardyr. Munuň özi Andalybyň halk döredijiligini oňat bilendigine we öz eserlerinde onuň çeperçilik döplerinden hemişe peýdalanandygyna şaýatlyk edýär. Diýmek, bu şahyryň döredijiliginiň esasy çeşmeleriniň biri bolupdyr.

“Rysaleýi-Nesimi” poemasy ýa-da, ýazaryň öz sözi bilen aýdylanda, nazmy özüniň görnüş manysy boýunça türkmen dessanlaryna ýakyndyr. Onda yordum – wakalar mesnewide beýan edilip, gahrymanlaryň sözleri – içki dünýäsi aýry-aýry şygry şekillerinde berlipdir. Uýasy Eneliň çiltlenler mekanyna gelendigini gören Mansur müstezad okap, onda Alla mynjat aýdýar. Bu mynjatyň düýp manysy bir zady aňladýar – Mansur Hudaý ysgynda mežnunlyk makamyna ýetipdir. Munuň özi eserde mundan soňky bolup geçjek ýordumy wakany öňünden kesgitleýär. Eger ol şeýle kämil aşyklyga ýeten bolsa, onda Mansuryň “hal” ýagdaýyna düşmegi kanuny netije bolup durýar. Diýmek realistik edebiýatdaky ýaly, gahrymanlaryň häsiýeti ýordumyň ösüşiniň ýaýbaňlaşdyrylyşynyň içinde açylanok-da, tersine, gahrymanyň häsiýetiniň özgerişi esasynda soňky wakalar kesgitlenýär. Waka häsiýeti açanak, häsiýet wakany kesgitleýär.

Mansur çiltlenlere goşulýar. Uýasy oňa özünden galan şerabyň “bir gultumçasyny” berýär. Ol şeraby içip, Mansur edil dessanlaryň aşyk gahrymanlary ýaly, özünden gidýär. Diwana-mežnun bolup, “Enel-hak”, ýagny, “hakykat Enelde, Eneliň ýolunda eken” diýip, il içinde sergezdanlyk edip ugraýar. Görnüşi ýaly, Andalyp Enel keşbini döretmek bilen, Mansuryň pelsepewi jümlesini biraz “ýumşadýar”, ony adaty mantyga

laýyklaýar. Dälilik hetdine ýeten Mansur küfr-iman sözlerini garym-gatym edip ugraýar. Şahyryň şu terzdäki teswiri Mansuryň “enel-hak” pelsepesini öz erki bilen, öz akly bilen dile getirmändigini tassyklamagynyň bir usuly bolup öňe çykýar. Şu ýerden mistiki – sopusylyk akyl ýetirmesiniň adaty akylyň mantygyndan daşary, tapawutly bir ruhy hadysadygy aýan bolýar. Bu hadysanyň aňyrsynda Allanyň özi duransoň, Mansuryň erki, akly özüne bagly bolmandygy sebäpli, aýdýan sözleri hem hereketleri üçin jogapkärçilik onuň üstünden doly aýrylýar. Munuň özi mistiki hakykaty aňlamagyň özboluşly çeper täri hökmünde Andalyp tarapyndan ussatlyk bilen ulanylypdyr.

“Risaleýi-Nesimide” mollaçylyk bilen sopusylyk gönüden-göni açyk bir-birine garşy goýulýar. Bu gapma-garşylyk Hudaý babatynda iki tarapyň başga-başga ahlak, akyl ýetiriş ornuny aňladýanlygyndan gelip çykýar. Mollalar Hudaýa bolan ynamlaryny – imanyny aýdýan wagzynyň – sözünüň çäginde we esasynda gurnaýarlar. Mansur bolsa sopy hökmünde imanyň subutnamasynyň ornuna öz ömrüni, öz janyny orta goýýar. Bu ikisi hakykat terezisine goýlanda, jan hem ömür sözden agyr gelýär. Bu – ahlak jähetden alnanda. Akyl ýetiriş jähetinden hem, Mansuryňky has esasy gelýär. Ol haka-Hudaýa öz ýüreginiň üstünden geçýän ýollar arkaly ýetýär. Öz Hudaýa hut öz, hut hususy gatnaşygyny edinýär. Haka söýgi onuň hususy ykbaly, hususy akyl ýetiriş paýy hem-de ýürek tejribesi. mollalar bolsa, diňe başgalaryň ýazyp, aýdyp giden zatlary boýunça Hudaýy bilmek ýoluna eýerýän adamlar. Hut ýokarky artykmaçlyklary üçinem Andalyp Mansury özüniň oňyn gahrymany edip alýar. Oňyn gahryman – ýazaryň çeperçilik matlabyny aňladýan gahryman.

Mansuryň “enel-hak” sözünü küpür saýýan molla-müftüler ondan bu sözi aýtmazlygy talap edýärler. Emma Mansur mollalaryň aýdanyna pitiwa etmeýär. Şonda olar yurduň patyşasyna arz edip barýarlar. Ondan Mansura jeza

bermegi talap edýärler. Patyşa hem ilki dilini kesip, soňam dardan asmagy buýurýar. Şeýlelikde, ýordumyň ösüşinde Mansura ikinji bir esasy garşylyk – jemgyýeti edara edýän häkimligiň garşylygy öňe çykýar. Emma Mansur munuň garşylygyna hem öz ynanjyny goýýar. Ynanjynyň kepili diýip ol ýene öz janyny orta goýýar. “Müň janym hem bolsa, Hudaý ýolunda tasatdyk” diýip,

-Köýünde azym eýlär çü tarfy – harem,

Bolmak istär janym zaman tasatdyk – diýen sözleri aýdýar. Zaman bu ýerde kepil, subutnama manysyny berýär.

Andalyp Mansuryň adaty bir däli-telbe ýa-da jadygöý dældigini soňky bolup geçýän hyýalaty wakalar arkaly delillendirýär: Mansuryň asjak bolanlarynda, dar aşak egilýar, ýiti hanjar onuň dilini kesip bilmeýär. Saňsar daşyny atanlarynda, oňa daş kär etmeýär. Diýmek, onuň arkasynda Allanyň özi dur. Munuň özi çeper keşbi döretmegiň mistiki – romantiki täriň nobatdaky bir nusgasydyr.

Diňe Zunnun Müsriniň urgusy Mansura kär edýär. Ol bir çemen gül bilen ursa-da, Mansuryň agyrysy çydamaz derejä ýetýär. Çünki Zonnun beýlekilerden tapawutlylykda Mansuryň batyny şahsyny aýan görýar. Munuň manysy Zunnunyň hem Mansuryň özi ýaly öwlýälik derejesine ýetenliginden, onuň jan gözleriniň görgürliginden ybaratdyr. Muny düşündirmek üçin şeýle deňeşdirmä ýüzleneliň: Islendik adama onuň düşünmeýän dilinde näçe paýyş sözleri aýtsaňam, gaýtawul bermän durar, täsir etmez. molla-müftüleriň jezasynyň täsirsizligi şol pisint bir zatdyr.

“Risaleýi-Nesimi” örän dykyz göwrümlü eserdir. Şahyr örän köp wakalary eseriň içine sygdyryp bilipdir. Wakalar örän ýygjam beýan edilýär. Olaryň ýaýbaňrak berlen halatynda eseriň wakalary giden bir şadessana ýeterlik bolup bilerdi. Şeýle ýygjamlyk ýazaryň bary-ýogy birje ýordumynyň yzyna düşüp gidip oturanlygy sebäpli mejbury ýüze çykýar. Şonuň

üçinem eseriň gurluşy ýönekeý bir hereket ugruna eýedir. Eger şahyr gurluşy çylşyrymlaşdyran bolsa, birnäçe ýordumy – gapdallaýyn ýa-da garşylyklaýyn gidýän ýordum ulanan bolsa, wakalary aşa gysmakdan gutulyp bilerdi. Emma bu hili çylşyrymlylyk XVIII asyr çeper aňyna däl-de, diňe realistik edebiýata mahsusdyr. Şonuň üçin bu meselede biz Andalyby günäkärläp bilmeris.

Mansur özüniň nähililik bilen wepat ediljegini öňünden bilýär. Çünki ol keramatly şahsyýet. Keramat bolsa mantyk taýdan esaslandyrylmaýar, ol diňe görkezilýär. Andalyp Mansuryň Alla bilen baglanyşygyny görkezmek bilen çäklenýär. Şu-da onuň subutnamasydyr. Çünki Orta asyr aňynda Alla iň uly subutnamadyr. Akyl taýdan esasy ýoklugynyň, mümkin dældiginiň, asla geregem dældiginiň öwezi Alla bolan ynanç bilen doldurylýar.

Özüniň ahyryny gören weli Mansur Zunnuna öňünden haýyş bilen ýüz turýar: meni oda ýakarlar. Adamlaryň bu etmişine gahar edip Alla olara tupan hem suw joşgunyny iberer. Şonda meniň külümde bir owuç alyp, suwa sepseň, joşgun hem tupan yza çekiler.

Onuň aýdyşy ýaly hem bolýar.

Wakalaryň aş a ýygjamlygy poemanyň ýordumy baradaky ýene bir pikir-netijä getirýär: ýordum bu ýerde çeper suratlandyrmak täri däl-de, bary-ýogy gürrüň bermek usuly bolup durýar. Şahyr wakalary diňe sanap-sanap diýen ýaly geçip gidýär. Onsoň ýordumuň çeperçilik ähmiýeti-de örän peselýär. Aslynda-ha bu aýratynlyk Andalybyň öz eserini sözüň häzirkî zaman manysyndaky çeper eser hökmünde görmändigi baradaky pikire getirýär. Wakalar biziň gözümize örän hyýaly görünýändigine garamazdan, ýazaryň özi olary doly hakykat, ýöne haçandyr bir wagt, onuň öz ýaşan döwründen düýpgöter başga bir hili wagtda bolup geçen, başga bir hakykat hökmünde beýan edýär. Biziň düşüňämizdäki çeper eser dældiginiň sebäbi bolsa, eserini ýazanda, Andalybyň özüniň çeper toslamasyna

esaslanmanlygyndadyr. Eseriň ýordumyny diňe şahyryň okan ýa eşiden “hakyky wakalary” emele getirýär.

Poemada Mansuryň adyndan bir müstezat, bir goşuk, bir muhammes hem-de bir onlama berlipdir. Olar gahrymanyň keramatly şahsdygyny göz önüne getirmäge ýardam edýär. Müstezat onuň welilik, kämillik derejesine taýýarlygyny aňladýar. Goşuk öz hakykatyna gowşan keramatlynyň iman berkligini aýan edýär. Muhammesinde Mansur hezreti – Alynyň hem ynanç – din üçin gurban bolandygyny özüne nusga hökmünde ýatlap geçýär. Onuň “Gör, düşer öwladýga imdi niçik işler bu gün” diýen setiri, şeýle-de muhammesiň soňky bendi Mansuryň özüni Alynyň neberesinden hasap edendigini äşgär edýär. Dogrudanam, sopusylyk tarykatlaryny esaslandyran keramatly şahsyýetleriň hemmesi diýen ýaly öz gelip çykyşyny Muhammet, Aly, Abu-Bekr kimin şahsyýetler bilen baglanyşdyrypdyr. Bu baglanyşyk Andalybyň göni – gan – nebere manysynda teswirländigine garamazdan, bu ýerde pikir-iman, pelsepe baglanyşygy manysynam inkär edip bolmaz.

Muhammet neberesinden gaýdýan keramatly kişilerde hakyň bölegi bolup, (bölek “Muhammediň nury” hökmünde görkezilipdir) ony hiç mahal öldürip, ýok edip bolmaýar, şonuň üçin Mansuryň “enel-hak” diýip owaz edýän küli derýa bilen akyp, Bagdat şäherine barýar. Bagdat hanyň gyzy ol külden dörän köpügi ýuwdyp, hamyla bolýar. Ilki Eneliň, soňra bolsa Bagdat hanyň gyzyň il-jemagat önünde galýan geliksiz ahwalaty şahyryň batyn hakykat, welileriň hakykaty bilen zahyr – köpçüligiň hakykatynyň aratapawudyna çäk goýandygyny görkezýär. Bularyň biri Allanyň, beýlekisi dünýäniň hakykatydyr. Dünýäniň hakykatynda päk gyzyň, el degmedik gyzyň göwreli bolmagy mümkin däl. Şonuň üçin bu wakany dünýä, dünýäde ýaşaýan adamlar kabul etmeýär. Bu çykgynsyz ýagdaý hanyň uly sandyk ýasadyp, gyzyň derýa taşlamagyna getirýär. Şeýdip, iki hakykatyň çaknyşygy netijesinde –

Andalybyň dünýägaraýyş düşünjesiniň mantygtyna laýyklykda eseriň çeper ýordumynyň ösüşi üpjün edilýär. Şahyryň düşünje dünýäsiniň çeper çözgüdiň esasynda ýatandygyna ene-atasy bilen hoşlaşýan gyzyň mynajaty çeper tekst derejesindäki subutnama bolup durýar. Mynajatda şol hili aýralyga Adamdyr Howanýň, Ysmaýylyň, Ýusubyň, Hydryň, Zekeriýanyň, Ýahýanyň örtenjekdigi aýdylýar. Bu aýralyk Allanyň emri hem-de erki bilen bolýan zatdyr.

Sandygyň içinde gyzyň ogly bolýar. Bagdatda bir balykçy sandygy suwdan çykaryp, öýüne getirýär. Sandykdan çykan gyz başdan geçirenlerini gürrüň berende, balykçynyň öz göwreli aýalynyň burgusy tutup, onuň hem ogly bolýar. Gyzyň ogluna Nesep, balykçynyň ogluna Emir diýip at goýýarlar. Nesep – gelip çykyş, asyl diýilmegi aňladýar. Munuň özi eseriň pikir esasynda düşünmekde ähmiýetli pursatdyr. Iş ýüzünde ol Mansuryň gaýtadan direlendigini tekrarlamakdyr. Ýeri gelende aýtsak, eseriň teksti neşire taýýarlanylanda, nädogry düzediş girizilipdir. Mansuryň adyndan diýilýän şygyr golýazmada Nesiminiň ady bilen berlipdir. Neşirçiler ol wagt entek Nesimi ýok, şonuň üçin bu kätibiň hatasy bolmaly hasaplapdyrlar. Emma bu ýerde hiç hili hata ýokdur. Bu ýerde Andalybyň düşünjesine we poetikasyna näbeletlik bar. Birinjiden, ol düşünjä görä, Hakyň ynsanyň şahsyýetinde ýüze çykýan bölegi Hakyň özi ýaly hemişelikdir we ölümsizdir. Andalyp şol bölegiň Nesimide ýüze çykyşyny teswirlemek isläpdir. Diýmek, Nesimi öz ady bilen dogulmazdan öň hem bar eken. Ýöne ol şondan öňki gezek Mansur adynda dünýä gelipdir. Ondan ozal hem beýleki keramatlylaryň adynda gelişi ýaly. Neşirde iki gezek düzedilendigine garamazdan, Mansur aýtgy diýilýän muhammesdir onlamada hem ahyrky bentde “Seýdi” ady gelýär. Bu bolsa Nesiminiň başgaça atlandyrylmasydyr. Ikinjiden, Andalyp öz eserini başdan aýak hut Nesiminiň şygrylary esasynda ýazypdyr. Hut şonuň üçin eser “Risaleýi-Nesimi” atlandyrylýar. Eseriň ýordumyny düzýän halk

rowaýatlary bolsa, Nesimiň degişli şygrylaryna özboluşly kyssawy teswir bolup hyzmat edipdir. Şonuň üçin hem golýazma degişli düşündirişleriň girizilmegi köp zady bulaşdyrypdyr. Eger biziň mantygymyza laýyk gelmeýänligi üçin düzediş girizilmeli bolsa, onda eserdäki biz üçin bütünleý hyýalaty wakalary-da üýtgetmeli, “hakykatlaşdyrmaly” bolardy.

Şu ýalňyşlyklardan biziň üçin şeýle sapak gelip çykýar: “Risaleýi-Nesimi” eseriniň düýp manysyna diňe Nesiminiň eserde ýerleşdirilen şygrylarynyň çeper tekstini derňemek arkaly doly we dogry göz ýetirip bolar. Nesepe çagalygyndan özüni kerematly hökmünde tanadýar. Bu barada Andalyp birnäçe rowaýaty wakany öz eserine girizipdir. Şolaryň içinde Nesebiň (bu at eýesiniň seýitlerdendigini aňladýar) mollanyň beren jüýjesini soýman getirşi baradaky rowaýat Nesiminiň pelsepesini has oňat häsiýetlendirýär. Andalyp Nesebiň adynyň Nesimä öwrülişini hem şeýle gürrüň berýär:

Neseb biraz odun palçyga bulap,
Urar suwga any bir niçe towlap.

Diýdi molla aňa “ýakgyl ki üfläp”,
Nesepe hem agzyny tutdy “küf” eýläp.

Çykyp bir parça ot lowlap tutaşdy,
Any mollasy görüp akly çaşdy.

Öz demi – agzyndan çykýan keramatly şemal bilen ol odun ýakany üçin, Nesimi – şemal adyny edinýär.

Şondan soň ol Mejnun ýaly çöllere çykyp, wagşy haýwanlar bilen hemra bolýar. Edil Mejnunyň gazallarynyň ýazylyp alynyşy ýaly, diňläň adamlar Nesiminiň gazallaryny-da ýazyp alyp, ýat tutup öwrenip başlaýarlar.

Andalybyň öz eserini Nesiminiň gazallary hem-de şol gazallaryň halky teswiri esasynda döredendigine poemanyň tekstiniň anyk derňewi doly şaýatlyk edýär. Muňa käbir mysallary getireliň.

1. Näme üçin Andalyp ylmy terjimehaly boýunça Eýranda doglan, Bagdatda öldürilen Mansury Müsürli edip görkezýär? Sebäbi Nesiminiň hut şu setirleri degişli ýordumyň esasy bolup hyzmat edipdir:

Kaýsy beden rowany sen, jany sen,
Reftaryňa rahy-rowan tasatdyk.
Külli Müsüriň ezizi sen, hany sen,
Ruhsaryňa mahy-kengan tasatdyk.

Nesiminiň soňky iki setirde Ýusup-Zylyha kyssasyna yşarat edip, göçme manyda getirýän Hudaýa ýüzlenmesinden Andalyp, has dogrusy, ondan öňki teswirçiler Müsür şasyna Mansuryň ýüzlenişi baradaky rowaýaty döredipdirler.

2. Näme üçin Andalyp eserine Nesiminiň mollada okaýşy, onuň molla ýüzlenip “Kuranyň hatyny däl, manysyny okat” diýşi baradaky rowaýat girizipdir? Çünki hut Nesimide:

Surata bak, magnyda gör, surat içinde
gana gör,

Jism ile jan menem weli, jism ile jana
sygmazam – diýen pelsepe bar.

3. Näme üçin Andalypda Nesiminiň çöle-düze çykyşy hakdaky ýordum bar? Sebäbi Nesimide:

Eý, Nesim, sen hem bu hasratdan
beýanbanlarga düş

Zähri – katyldan jediddir şekeri - şähti -
Hysar –
diýen setirlei bar.

4. Näme üçin Andalyp Mansuryň agzyna Nesiminiň şygrylaryny salýar? Sebäbi Nesimide:

Kimse ýokdur bu jahanda, men ezelde
bar idim –

diýen setirleri bar. Diňe şu getirilen mysallar hem “Risaleýi-Nesimi” eseriniň esasynda Nesiminiň şygylarynyň we pelsepesiniň ýatandygyny görkezmek üçin ýeterlidir. Bu poemany has çuňňur derňew etmek işi-de hut şu ýol bilen alnyp barylsa, eseriň ylmy taýdan öndümlü öwrenildigi bolardy.

Dogurdanam, poemanyň soňky sahypalarynda ýazar Nesiminiň has köp goşgularyny ýerleşdiripdir. Ol ýerde jemi sekiz sany gazal bar. Olaryň üç sanysy tema boýunça Nesiminiň pelsepesi, galan başisi bolsa onuň ölümi hakyndadyr. Andalybyň hut şu temalardan ýazylan sanly gazaly Nesiminiň uly edebi mirasyndan saýlap almagy poemanyň ýordumy hem-de göz önüne tutulan maksatlary bilen baglanşyklydyr. Dünýägaraýyş – pelsepäni açyp görkezýän gazallar akyldaryň öldürilmeginiň sebäbini okyja düşüňikli etse, beýlekiler bu pajyganyň bolup geçişini göz alnynda goýýar. Eseriň ahyrynda birgiden wakalardyr rowaýatlardan göni gahrymanyň gazallaryna geçilmegi Andalybyň özboluşly çözüdi bolupdyr.

Ol, megerem, Nesiminiň kimdigini we nämedigini onuň gazallary rowaýatlardyr hekaýatlardan has oňat görkezýär diýen netijä gelendir. Şonuň üçin biz hem talyplara ol gazallary has içgin öwrenmegi maslahat berýäris. Ýöne bu hili öwreniliş nähili bolmaly? Ilki bilen gazallaryň tekstinde duş gelýän düşüňiksiz ýagny, häzirki dilde ulanyşdan galan sözleriň manylaryny sözlük arkaly anyklamaly. Çeper eseriň, onda-da Nesimi ýaly beýik şahyryň eserleriniň tebigaty şeýledir, olarda seniň üçin ýekeje düşüňiksiz söz galsa, eseriň manysyna düşünmezligiň ýa-da kemter düşünmegiň ikuçsyzdyr. Olardaky düşüňiksiz sözleri iki topara bölüp bolar. Birinjisine ýönekeý, adaty sözler girýär. Meselem, “Bar idim” gazalyndaky şerer-ot şuglasy, andag-şonuň ýaly, beýtilla-Käbe, post-deri we şuňa meňzeşler. Ikinjisine köne sopularyň taglymatlarynda ulanylan

pelsepewi adalgalar girýär. Mysal üçin, göwher – Allanyň älemleri ýaradanda ulanan hamyrmaýasy, zahyd-Hudaý ugrundaky terkidünýä, aşyk-sopuçylygyň ýokary derejesi, şeýle-de dürli dini aňlatmalar bar. Bulary özleşdirmek üçin sözlük ýeterlik däl. Munda eýýäm dürli çeşmelere, ylmy kitaplara ýüzlenmeli bolýar.

Galyberse-de, getirilen gazallarda dürli dini-taryhy wakalar, dini şahsyýetleriň ömri gysgaça beýan edilipdir. Olary özleşdirip, Nesiminiň pikir hem şahyrana dünýäsine has çuň aralaşmak üçin olaryňam degişli çeşmelerini okamak, öwrenmek gerek.

Garaz, Andalybyň eserine ylmy esasly garaýşy edinmek, onuň Nesiminiň çeper keşbini döretmekde ulanan çeperçilik tärlerine ylmy baha bermek üçin, poemanyň daşynda çykmaly. Ýöne iň esasy zat – ýöredilýän pikirleriň esasynda poemanyň çeper teksti ýatmalydyr. Ylmy derňewiň maksady-da şol tekste akyl ýetirmek. Ylmy derňewiň çykarýan netijeleriniň esasynda şol tekst bolmalydyr.

Eseriň iň soňky wakalaryny Andalyp Nesiminiň gazallaryndan getirip çykarypdyr. Nesimi jahyl molla-müftüleriň elinden gurban bolýar. Şeýdibem Nesiminiň eseriň başynda aýdan weli sözleri aýan bolýar: Ol öz agasynyň buýrugy bilen öldürilýär. Nesimi öz pikiriniň hem imanynyň üstünde berk durup, Hudaýa wepalydygyny subut edýär. Adamy öldürip bolýar, emma pikiri öldürip bolmaýar. Bu düşüňikli weli, bu ýerde başga bir mesele bar! Nesimi nädip öz ölümünü şeýle anyklyk bilen öňünden görüp bildikä? Muny Andalyp onuň weliliginiň ýene bir subutnamasy hökmünde görýär. Ýöne biziň häzirkizaman düşüňjämizde bu sowalyň başgarak jogaby bolmagy tebygydyr. Ilki bilen-ä, Nesimi öz pikirlerini öz döwrüniň götermejegini bilendir. Diýmek, ömrüniň pajygaly tamamlanmagyny görmek üýtgeşik keramaty talap etmändir. Ala-böle derisiniň soýlup, jeza berilmegini öňünden goşgularda beýan etmegi bolsa, megerem, şol döwrüň

jeza çärelerini gören, ömründe muña şaýat bolan adam üçinem gaty bir geň zat dälidir. Diýmek, şeýle jezalandyryş şol döwürde iki-ýeke bolan zat dälidir. Galyberse-de, şahyryň muny kimdir birinden öňünden eşiden bolmagy-da mümkindir.

Biz şeýle meseläni orta ýöne ýere atmadyk. Geçmiş edebiýatyny, geçmiş akyldarlarynyň pelsepesini ylmy taýdan öwrenmek – bu şol materiallary ýöne bir umumylaşdyrmak bilen çäklenmek dälidir. Eýsem-de bolsa, biz olar babatdaky öz döwrümiziň netijesini, bahasyny, öz görüşimiziň kesgitlemelerini öňe sürmegi başarmalydyrys. Aň hem pikir ösüşi diýilýän hadysa diňe şeýle ýagdaýda mümkin bolýar. Biz öwrenýän zatlarymyzyň dünýägaraýyş derejesinde galman, eýsem öz döwrümiziň derejesinde olara ylmy esasda baha bermegiň hötdesinden gelmelidir. Biz öňki döwürlere öz döwrümizi goşmalydyrys. Diňe şeýle işe ýöne bir beýan etmek, öňküleri ýöne bir başga hili edip gaýtalamak däl-de, eýsem hakyky ylmy derňew we ondan çykarylýan täze ylmy we dünýägaraýyş netijeleri diýip aýdyp bolar. Emma mundan ozal biz ilki bilen Nesiminiň, Andalybyň biziňkiden tapawutlanýan hakykatyny obýektiw suratda dikeltmelidir. Öz akyl ýa aňyýet bähbidimizi arap ýa-da ýeterlik ylmy gorumyzyň ýoklugy sebäpli, olaryň hakykatyny ýoýmaly dälidir. Ilki bilen olaryň hakykatynyň dogry kesgitlemesini tapmaly, diňe şondan soň öz hakykatymyzyň ölçeglerini olara baha bermegiň ýörelgesi hökmünde öňe sürmelidir.

Nesimi biziň üçin hem beýik şahsyýtdir. Emma onuň beýikligi palçy kimin wakalary öňünden bilýänliginde däl-de, onuň eserleriniň akyl, pikir duýgy düýpsüzligindedir. Olar pikir gymmatlygy, ruhuň gymmatlygy manysynda biziň dünýewileşen döwrümüz üçin ähmiýetlidir. Dünýäniň ähli syry adamyň daşyndaky galyby garaýyşlarda däl-de, dessurlarda däl-de, adamyň içindedir diýen Nesimi biziň üçin beýikdir. Ol beýiklige aralaşmak üçin bolsa, geçmiş şahyrlarynyň eserleriniň çeper tekstone aralaşmak gerek.

Andalybyň “Leýli- Mejnun” dessany.

Nurmuhammet Andalyp türkmen edebiýatynda iň köp dessan ýazan şahyrlaryň biri hökmünde tanalýar. Okyjylar onuň “Leýli- Mejnun”, “Ýusup- Zylyha”, “Baba- Rõwşen” hem-de “Zeýnel-Arap” dessanlary bilen tanyşdyr. Şahyryň döredijilik aýratynlyklarynyň has oňat ýüze çykan dessany bolan “Leýli- Mejnun” dessanynyň çeper tekst nukdaýnazaryndan derňewi ýazaryň pikir hem-de çeperçilik dünýäsine aralaşmaga mümkinçilik berýär. Emma bu işe girişmezden ozal, dessan babatda şeýle derňewiň maksadalaýykdygy we ýerliklidigi barada käbir esaslandyrmalary öňe süresimiz gelýär.

Munuň üçin gürrüňi Gündogar, şol sanda türkmen edebiýatynda giňden ýaýran çeper hadysa bolan dessanyň düýp aýratynlyklaryndan başlamak gerek. Aslynda “dessan” pars dilinde “gürrüň, hekaýa” diýen manylary berýär. Sözüň şu hili asyl manysy dessanyň epiki eserdigini, ýagny haýsydyr bir ýordum esasynda döredilýändigini aňladýar. Özem edebiýatyň ösüşiniň dowamynda dessanlar adatça belli kyssalaryň-esasynda döredilip, ol neziçeçilik däbiniň esasy ýaşayş şekilleriniň birine öwürlip gidipdir. Dessançylaryň ýa-da dessanseralaryň, ýagny dessan düzüjileriň edebiýatda öňden mälim kyssalara ýüzlenmegi, aýdaly, durmuşyň özünden başga bir wakalary almazlygy köne edebiýatymyzyň esasy aýratynlyklarynyň biridir. Bu aýratynlygy edebiýatyň janly durmuş bilen biziň döwrümiziňkiden tapawutlanýan özboluşly bir gatnaşygy hökmünde teswirlemek mümkin. Munuň özi edebiýatyň ösüşiniň öňden gelýän däpler esasynda kesgitlenendigini görkezýär. Şeýle ýagdaýda şahyrlaryň ussatlygy we özboluşlylygy bütünleý täze ýordumlary tapyşy bilen däl-de, öňden mälim kyssalary özüçe, öňkülerden başgaça işlanligi bilen kesgitlenilipdir.

Häzirkizaman alymlaryň käbiri (mysal üçin, A.Bertels) dessançyny teatr režissýory bilen deňeşdirýärler. Režissýor täze

pýesa döretmeýär. Ol ozaldan rowaç bolan pýesa esasynda sahna eserini döredýär. Şonda edebi esasyňyň şol bir zatdygyna garamazdan, her režissoryň döreden sahna eseri özüniň çeperçilik manysy boýunça täze bir döredijilik bolup durýar. Biziň köne dessançylarymyzyň döredijilik özboluşlygyna, täzelikçiligine, edebiýatdaky hyzmatlaryna-da şo hili deňeşdirmäniň nukdaýnazaryndan baha bermek gerek.

Ýöne, aýdaly, režissýor nähili täzelikler esasynda özboluşlylygy kemala getirýär? Ol edebi esasa бүтінлеý täze mazmuny we täze teswir berýär. Bu täzelik edebi esasyň mazmunynyň öň ýüze çykarylmaýyk jähetleriniň бүтінлеý başga - teatral serişdeler arkaly aýan edilmeginden ybaratdyr.

Şu hili mantykdan ugur alsak, dăp bolan kyssanyň esasynda dessan döretmek- munuň özi ol kyssanyň täze nusgasyny döretmekdir. Bu ýerde şahyr, birinjiden, ýorduma täze wakalary, pursatlary, hatda gahrymanlary-da girizip biler, bu täzelik hiç mahal kyssanyň бүтінлеý üýtgedilmegi derejesine baryp ýetmeýär. Öňki nusganyň durnuklylygy bilen deňeşdirilende, üýtgetmeler juda ujypsyz gelýär. Ikinjiden bolsa, dessançy kyssanyň beýan edilişiniň başga usullaryna ýüzlenýär. Ol ýordumyň mümkingadar täze çeper tekstini bermäga çalyşýar. Ine, şu ýerde hem onuň bar özboluşlylygy aýan bolýar. Diýmek, dessan döretmek- munuň özi dăp bolan kyssanyň täze bir çeper tekstini döretmekdir.

Şeýlelikde, poetikanyň nukdaýnazaryndan dessana şeýle kesgitleme berip bolar: dessan-umumy, öňden mälím, durnukly epiki esasynda döredilen täze, anyk, özboluşly liriki-dramatik eserdir. Lirikanyň, belli bir derejede hem dramanyň çeper mazmuny, manysy bolsa, çeperçilik hususýeti köp derejede ýordumda saklanýan epikadan tapawutlylykda hut tekstde ýüze çykýar. Munda çeper mazmunyň ýaşayş mesgeni hut çeper dildir.

Şonuň üçünem Nurmuhamet Andalybyň dessanlaryny çeper tekst nukdaýnazaryndan derňew etmek maksadalaýykdyr. Şeýle derňew arkaly biz şahyryň döredijilik özboluşlylygyna aralaşyp bileris.

Yöne umuman, dessan barada ýene bir zady aýdyp geçmek möhüm hasaplaýarys. Halk (adam) tarapyndan kabul edilişi taýdan adamzat taryhynda şu wagta çenli mälum bolan edebiýat iki görnüşe bölünýär: okamak üçin döredilen edebiýat hem-de diňlemek üçin döredilen edebiýat. Türkmen dessanlary şularyň ikinjisine girýär. Olar okyja däl-de, diňleýjä niýetlenendir.

Şonuň üçünem dessanyň ähli çeperçilik täsiri diňlemek arkaly kabul edilende, doly ýüze çykýar. Geçmişde aýdyjy, bagşy diýilýän şahsyýetleriň- özboluşly döredijileriň peýda bolandygy-da dessanyň şol aýratynlygy bilen baglanşyklydyr. Şonuň üçünem dessan özleşdirilende hem-de öwrenilende degişli hakykaty göz önünde tutmagy maslahat berýäris. Dessanlaryň diňe dilden-dile geçmek däl, eýsem golýazma arkaly-da ýaýranlygy hem muny ýalana çykarmaýar. Dessanlaryň tekstleri örän az sanly adamlar tarapyndan bir golýazmadan beýleki birine göçürilipdir. Halk köpçüligi bolsa esasan şol göçürijiniň okap bermeginide dessany diňläp kabul edipdir. Dessan häzirkizaman kyssa eserlerinden tapawutlylykda, içinden okalmaýar. Ol aýdyjy tarapyndan ýörite owaza, heňe salnyp, aýratyn bir labyz bilen ýerine ýetirilipdir. Hut şol ýerine ýetirilişde hem onuň ähli gözelligi, täsiri, güýji ýüze çykyppdyr. Dessan diňe bagşy tarapyndan saza salnanda däl, eýsem aýdyjy tarapyndan şu hili ýerine ýetirilende hem belli bir manyda saz eserine ýakynlaşýar.

Bu aýratynlyklaryň bary sungat hökmünde dessanyň estetikasynyň sygyrýete, poeziýa degişlidigini görkezýär. Kyssa esasyda döredilenligine garamazdan, ol aýratyn ritmi boýunça sygyrýet eseridir. Bu-bir. Ikinjiden, biziň

üçin iň esasy zat hem dessanyň nesr-kyssa böleginiň-de çeper tekstiniň obrazlylyk-keşp aýratynlyklary boýunça şygry –nezm bölegine poetikasy taýdan juda ýakynlygy, hatda şol bir çeperçilik hadysalygydyr.

Şu anyklamalaryň nukdaýnazaryndan hem biz Andalybyň “Leýli-Mejnun” dessanynyň derňewini bermäge çalşarys.

Häzirki wagta çenli bu eseriň birnäçe nusgalary neşir edildi. Derňew üçin biz olaryň iň soňkusyny-Andalybyň 1991-nji ýylda çykarylan “Dessanlar” kitabynda ýerleşdirilenini saýlap alýarys. Munuň özüne ýeterlik sebäpleri bar. Bu neşirdäki nusga iň ygtybarly golýazma esasynda saýlanyp alnypdyr. Öňki neşir edilen nusgalar golýazmadan daşlaşan, halklaşdyrylan eserlerdir. Elbetde, şeýle eserleri özleşdirmek okyjy üçin amatly hem-de ýeňildir. Olaryň dili sada, okyjy üçin has täsirli we düşüňikli wakalar bilen häsiýetlenýär. Emma bu sözün belli bir manysynda, megerem, şahyryň öz ýazan nusgasy däl-de, özgerdilen, eýýäm halk tarapyndan ýerine ýetirilen nusgalarydyr. Asyldan daşlaşan nusgalardyr. Çünki halk asyl nusganyň agyr diline düşünenok, şonuň üçinem ony sadalaşdyrýar, eseriň ähli estetiki gyzygyny, lezzetini, tagamyny onuň liriki tekstinden epiki kontekstine- wakalara, pursatlara, garaz, ýorduma geçirýär. Emma bu tekstiň dilinde şahyryň aňladan mazmunynyň üýtgemegine getirýär. Şol sebäpden biz göniden-göni golýazma esaslanýan nusga pitiwa edýäris.

Türkmen edebiýat ylmynda ýoň bolan derňew usuly bar. Tä soňky ýyllara çenli bu usul XVIII asyr edebiýaty ylmy taýdan öwrenmegiň baş ýörelgesi bolup geldi. Onuň düýp aýratynlygy çeper eseriň mazmun hem çeperçilik taraplarynyň aýry-áýrylykda öwrenilýändiginden ybaratdyr. Ilki bilen eseriň mowzugy hem-de manysy, ondan soňra ýordumy we gahrymanlaryň çeper keşbi, iň soňunda bolsa

eserde ulanylan çeperçilik serişdeleri we onuň dil aýratynlyklary derňew edilýär. Şeýle derňew usuly eseriň mazmun bitewiligine, many çuňlugyna hem-de çepersungat hadysasy hökmündäki janlylygyna akyl ýetirmäge päsgel berýär. Çeper esere bitewilik, janlylyk we gaýtalanmazlyk mahsusdyr. Onuň tekstinde mazmun hem-de şekil bitewilikde ýaşaýar. Ol taraplaryň aýry-aýrylykda göz önüne getirilmegi derňewde iň esasy zadyň - çeperçiligiň gözden syrdyrylmagyna getirýär. Munuň özi bitewiligiň bölek-büçeklenmegi, janlylygyň ýoga çykarylmany we çuňlugyň ýönemleşmegi bilen gutarýar. Şonuň üçinem nusgawy eserleriň degişli derňewi bilen tanşan okyjyda bu derňewden kanagatlanmazlyk duýgusy döreýär., eseriň özüne belet sowatly okyjy derňewçiniň atýan oklarynyň juda bärden gaýdýandygyny bilip, derňewe ynamsyzlyk edýär.

Aslynda sungat eserinde iň esasy zat bolan çeperçilik mazmun bilen şekiliň janly bitewiligidir. Çeper tekstiň derňewi şol bitewiligi hasaba almak bilen, ony bozmazdan amala aşyrylmalydyr. Şonuň üçinem biz mazmundyr şekili aýry-aýrylykda, gezekli-gezegine däl-de, birbada, birwagtda derňew etmelidir.

Islendik beýleki dessanlaryňky ýaly, Nurmuhamet Andalybyň “Leýli-Mejnun” dessanynyň hem derňewi eseriň tekstini doly, ine-gana okap çykmakdan başlanmaly. Derňeýji eseriň diňe bir aňda döreýän howaýy mazmunyny däl, eýsem tutuş tekst düşegini ýadynda oňat saklaýança, dessany gaýta-gaýta okamaly, ony gowy özleşdirmeli. Ondan soňra nusgawy edebiýaty öwrenmekde edilşi ýaly, sözlügiň kömegi bilen uçdantutma ähli könelişen sözleriň terjimesini tapyp, galam bilen waragyň ýüzüne şol sözleri edil gapdalynda belleşdirip gitmeli. Şondan soň bolsa indi ikinji gezek, has ünsli okap çykmalı. Munda okyjynyň derňeýji pikiri işlemelidir, ol eýýäm esere edebiýatçy

hökmünde çemeleşip, eseri aýry-aýry pursatlara bölüp, gahrymanlaryň häsiýetleriniň berlişine ähmiýet berip, ýazaryň pikiriniň eseriň tekstinde aýan bolşuny yzarlap, okamalydyr. Bu hili okaýyşa “haýal okaýyş” ýa-da dünýä edebiýat ylmynda “intelektual özleşdirmе” diýip at berilýär. Munuň netijesinde derňeýji eseriň oňurgasyny, özenini görüp bilýär. Eseriň бүтін mazmunynyň nähililik bilen şol özeniň daşyna aýlanandygyna, oňurganyň daşyna nähililik bilen gatlaklanandygyna göz ýetirýär. Ol ýazaryň esasy manyny beren, iň soňky gelen netijesi bolup durýan nokady tapýar, şol nokatdanam eseriň “içine girip” gidýär. Ilki eseri “bölekleşdirýär”, soňam gaýtadan bitewleşdirýär, ilki sökýär, soň ýene düzýär.

Şu hili hyýaly herekete-de, umuman, eseriň derňewi diýilýär.

Çeper eseri okyjynyň okaýşy bilen edebiýatçynyň okaýşynyň arasyndaky tapawut şundan ybaratdyr: okyjy eseri ruhy lezzet almak üçin, ruhy lezzet almak arkaly okaýar. Edebiýatçy bu ruhy lezzetiň nämeden we nireden gelip çykýandygyna, onuň nähili tärlер bilen gazanylýandygyna düşünmek we muny ylmy taýdan düşündirmek üçin okaýar. Çeper tekstiň mazmunyny “ýyrtyp”, onuň mazmun we şekil taraplaryny bir-birinden aýryp derňeýän derňeýjiniň usulyny eseri açmak işi däl-de, eýsem ondan öň ýoň, däp bolan önümsiz usullar arkaly eser barada habar bermek işi hökmünde häsiýetlendirip bolar.

Çeper eseriň derňewi-sungatyň dilinde beýan edilen hakykatlary ylmy-howaýy pikirlenmäniň diline geçirmekdir. Şonda derňew hakykatlary beýan etmekde eseriň derejesine näçe ýakynlaşyp bilse, onuň şonça-da güýçli, şonça-da hakyky boldugydyr.

Andalybyň “Leýli- Mejnun ” dessanynyň çeper tekstinde ilkinji göze ilýän mazmun ogulsyzlyk

hakyndadyr. Şu ýerde çeper mazmunyň nämedigi barada aýtmak ýerlikli bolardy. Çeper mazmun çeper şekillerde ýaşayan mazmundyr. Bularyň utgaşygyndan çeper keşp kemala gelýär. Epiki, ýagny, kyssa eserlerde çeper keşbi döretmek iki sany tär bilen amala aşyrylýar. Bularyň birinjisi göwrümi taýdan kiçi, özem köplenç şygyr, liriki eserlerde ulanylýan keşpdur. Edebiýat nazaryýetinde bu hili keşbe “çeperçilik serişdeleri” diýip at berilýär. Aslynda bular serişde däl-de, çeperçiligiň, ýagny çeper keşbiň kiçi görnüşidir. Onuň ikinji bir görnüşü gahrymanyň häsiýetiniň çeper keşbidir. Eger birinji troplar derejesindäki keşp bolsa, ikinjisi sözün, jümläniň derejesinde däl-de, kyssa eseriniň wakalarynyň içinde, gahrymanyň hereketleri arkaly, ýordumyň ýaýbaňlanyşynda kemala gelýär. Kyssa eserindäki wakalaryň, ýordumyň özi bolsa eserde beýan edilýän durmuşyň umumylaşdyrylan çeper keşbi bolup durýar. Dessan derňew edilende eseriň bitewiligini kemala getirýän şu keşpleriň özara baglanyşygyna, olaryň bir-biri bilen utgaşyklykda işläp, bir bitewilige öwürilişine üns bermek gerek.

Dessanyň başynda Andalyp Mejnunyň kakasy Seyit Beni Amyrynyň çeper keşbini suratlandyryp ugraýar. Eseriň eýýäm altynjy sözleminden ýazar dürli meňzetmeler ulanmak arkaly gahrymanyň suratyny berýär. “Likin biheleflikden mysaly şemgy binur...manendi hoşa kim, dänäge arzuwmend erdi. Emma bu hasrat birle umyt eýlärdi kim, şaýed, desti bagtym şahaýy darahty ömrümden miýesser kylyrmukan diýip...” Bu keşpleri häzirki dilde beýan edeninde, ýazar perzentsiz gahrymanyny däne arzuw edýän hoşa, ýagtysyz çyra deňeýär. Gahryman ömür daragtyndan bagt şahasyny çykarmak isleýäne meňzeyär. Eýýäm şu keşplerden Andalabyň öz gahrymanynyň suratynyň çekişi, şol surat arkaly –da perzentsizlik diýilýän mowzugy çeper beýan edişi belli bolýar. Munuň özi Seyit Beni Amyrynyň çeper keşbiniň ilkinji kerpiçleridir. Dessanyň bütün dowamynda keşp binasynyň

kerpiçleri barha köp örülip, gahryman ýogalyança dowam edýän pursata çenli, birkemsiz bitewi çeper keşp kemala getirilýär. Diýmek, derňeýji gahrymanyň häsiýetini ylmy taýdan derňew edende, ýöne bir onuň gylyk- häsiýetiniň, hereketleriniň beýanyny däl, eýsem ilkinji nobatda eseriň çeper söz düşeginde goýulýan şol “kerpiçleri” aýyl- saýyl etmelidir. Hut şolardan derňewi başlap, çeper keşbiň hereket, häsiýet arkaly bitewilige gidişini yzarlamalydyr. Öň edilişi ýaly, ilki gahrymanlara häsiýetlendirme berip, iň soňunda-da çeper-dil serişdeleriniň gürünini etmeli dälidir. Ylmy derňewe dessanyň özüne mahsus bolan bitewilik häsiýetli bolmalydyr.

Şeýlelikde, Seýit Beni Amyrynyň perzentsizligi ýagtysyz şemiň gözgynylygyna barabar bolupdyr. Perzentli bolmak ömür agajynyň täze bir şahasynyň peýda bolmagy, adam ömrüniň nesillerde dowam etmegi diýip Andalybyň gahrymany hasaplapdyr. Allatagalanyň Beni Amyra ogul bermegi bilen temanyň täze bir tarapy beýan bolup başlaýar. Gan-nebere hadysasy bolan perzentlik köňül-ruhy hadysa bolan yşk bilen baglanyşdyrylýar. Şu ýerdenem eýýäm çeper keşbiň başga bir görnüşi-sýužet başlanýar. Sýužetiň gapmagarşylygyna (konfliktine) yşk temasy esas goýýar. Seýit Amyry özüni bagtly hasaplaýar. Emma Kaýysyň entek dil çykarmanca yşka uçramagy kakasynyň bagtynyň betbagytlyga öwrülip başlamagyny aňladýar. Şahyr Kaýysyň yşga düşmegini örän ajaýyp romantiki keşpde aňladypdyr: “Yşk daýasy gelip, suw guýdy we hurşyd yşk peýkerige tap bere başlady”. Şeýle obrazlylyk dessanyň çeperçiligini aýratyn bir täsirlilik derejesine ýetirýär. Andalyp Kaýysyň üýtgeşik gözelligini, owadanlygyny yşk bilen baglanyşdyrýar. Diýmek, yşk ynsan gözelliginiň çeşmesidir.

Dessanyň başynda iki ýaşynda dil bitenden Kaýysyň aýdýan muhammesi ýazaryň yşk taglymatynyň gysgaça beýany bolup durýar. Munuň özi gahrymanyň geljekki ykbalynyň önünden kesgitlenmesidir. Yşgyň manysy, şol

muhammesden görnüşine görä, dert-hasrat çekmeklige, jismi-bedeni dürli azaplara dözmeklige syrygýar. Mejnun “şowka ýar” bolmagy arzuwlaýar. Şowk-yşgyň, söýginiň iň ýokary dartgynlyk derejesidir. Muhammesde agzalýan Semender keşbi yşgy oňat häsiýetlendirýär. Semender diňe ot içinde ýaşap bilýän, otdan çykdygy ölýän guş hasaplanypdyr. Diýmek, gahrymanyň ykbaly öňünden kesgitlenen. Onsoň onuň derdine ediljek emleriň hiç hili haýrynyň bolmajagyny Andalyp öňünden syzdyryp goýýar. Munuň özi realistik däl edebiýatyň çeperçilik-estetiki aýratynlygyny aňladýar. Hakykat şýužetiň ösüşinde tebigy suratda açylanok-da, öňünden kesgitlenilýär.

Oglunyň sözlerinden wehm eden enesi Kaýysyň ünsüni sowmak üçin, ony mekdebe iberýär. Andalybyň garaşyş ýaly, yşga garşy edilen her bir çäre tersine netije berýär. Mekdepde Kaýys Leýlä sataşýar, olar bir-birine aşyk bolýarlar. “İki dilber köňül guşlaryny perwazga salyp, bir-birege gaş we gözlerini ilçi kylyp olturdylar. Elgaraz, ham ähli mekdep ylym tähsilige dem ursalar, bu iki näzenin yşk husulyga nepes urar erdiler”. Andalybyň ýaňy mekdebe gatnap ugran çagalary yşga uçratmagynyň aňyrsynda ruhy many bar. Şunuň bilen hakyky yşgyň çagalaňky ýaly päklige, arassalyga esaslanýandygy syzdyrylýar. Emma olar öz ýaşayan dünýäsiniň beýle yşgy görtermeýändigini hakda pikirem edenoklar.

Dünýä weli basym özüni görkezýär. “Her tarapdan gybat we şikaýat kyla başladylar... elgaraz, Kaýysynyň ahwaly halaýykga meşhur bola berdi we ýene tagnadan iki tarapda namy-neň peýda boldy. Pelek adaty-gadymysyny başlap, jydalyga sebäp bolaberdini”.

Bularyň yşgy äşgär bolandan soň, Leýlini mekdepden alyp galýarlar. Leýliniň ejesi bilen aýdyşygy bu gahrymanlaryň ikisiniňem häsiýetlendirilişi nukdaýnazaryndan gyzyklydyr. Ejesi gyzyna “bagy-bahar”, “şeker nysar”, “gül-çihre”, “bergi-semen” ýaly gözelligi sypatlandyrmalary bilen ýüzlenýär. Beýle aňlatmalar enäniň gyzynyň gözelligine guwanjyny aňlatmak

bilen bir wagtda şygryýetde magşuga berilýän waspyň adaty sypatlandyrmalarydyr. Munuň özi gahrymanlaryň ýazaryň dili bilen gürleýändigini görkezýär. Umuman, dessanda ulanylýan şo hili çeperçilik aňlatmalar barasynda bir umumylaşdyryjy pikiri aýytmaly: olaryň başdan-aýak zol-zol ulanylyp durmagy, bir gahrymanyň dilinden beýlekisine geçip, ýazaryň dilinden gahrymanlara geçip, gaýtalanyp durmagy okyjynyň mädesine degmän bilmeýär. Bu şol bir tagamy iýip oturmak ýaly bir ýagdaýy döredýär. Ýöne bu dessan okalanda şeýledir. Emma edilmesi ýaly edilip, dessanyň mazmunyny aýdyjynyň ýa bagşynyň beýan etmeginde diňleseň, estetiki kabul edilişdäki şeýle kynçylyklar, kürtdürmeler ýüze çykmaýar. Saz, owaz edebi tekstiň şo hili bärden gaýtmalarynyň öwezini dolýar. Diýmek, dessanyň çeperçilik täsiriniň çeşmesi edebi tekstiň daşyndan hem gelýän eken. Şonuň üçin dessan sap edebi hadysa däl-de, dürli sungatlaryň serhetlerinde dörän zatdyr.

Eneli gyzyň aýdyşygynyň manysyny yşk hem onuň öňündäki böwet gapma- garşylygy tutýar. Andalybyň aňly-düşünjeli bilen yşgy we gyz tarapynyň namys-aryny birbirine garşy goýýandygyna öwran- öwran göz ýetirip bolýar. Netijede arada duşmançylyk döreýär. Bu ýerde ýazaryň meseläni beýan edişine dogry düşünmelidir. Gyzyň tarapy- “Jemaga Beni haý zyýada mejaz erdiler” diýip şahyr ýazýar. Bu jümläniň manysy “örän gany gyzgyn, ar-namysly” diýmekdir. Kaýysyň öz enesi-de ogluna “birewiň gyzyna melamat kylmagyl” diýip howatyrlanýar. Leýliniň kakasy bolýan gep- gürrüňlere ar-namys edýär. Diýmek, ýazaryň beýan edişinde esasy gapma-garşylyk söýgi- yşk bilen gyz tarapynyň ar-namysynyň arasynda gidýär. Gapma-garşylyga Mejnunyň yşgynyň häsiýeti-pynhan bolmazlyk, dälilik- jununlyk - diwanalyk hetdine eltmegi, şeýdibem, Leýli tarapynyň ar-namysyna zeper etmegi sebäp bolýar. Enesi gyzyna “Otur mysaly afytap”, “açma çemeniň naryny” diýse, Leýli “Öýge sygarmy afytap”, “yşk açdy husnumdan gülüm” diýip jogap

berýär. Andalyp yşgyň beýle çäklendirmeleri kabul ederden has akylsyzlyk, dälilik bir hadysadygyny görkezýär. Her bir çäklendirme, böwet yşgyň öňkidenem güýçlenmegine, ahyrsoňunda Kaýysyň Mejnuna dönmegine getirýär. Bu bolsa aşyk-magşugyň bir-birine gowuşmak mümkinçiligini gutarnykly puja çykarýar. Dälilik ýagdaýyna düşen, “sahhatlygyny”, ruhy saglygyny ýitiren Mejnun nikalaşmaga ýaramsyz hala ýetýär. Şonuň üçinem gyzyň atasy sypaýylygy saklap, “kyblaýy -arap aýynjuý (däp-adatyna berk) adamlar tururlar...Ogluňyz tä diwanalykdan, hatyry- perişanlykdan sahat bolmasa, maňa bul sözlerini yzhar kylmaňyz, kabul kylmas biz” diýip, gudaçylyga gelen Seýit Amyra jogap berýär. Şeýdip däp bilen yşgyň arasyna gapma-garşylyk düşýär. Munda yşk Allanyň adamyň ýüregine guýan duýgy däliligi, däp, ar-namys bolsa dünýä-jemgyýetiň ýaşayşynyň kadakanuny hökmünde teswirlenýär. Jemgyýetiň garaýşynda hassalyk hasaplanylssa-da, Andalyp üçin yşk adamyň belent ruhy derejesini aňladýar. Mejnunyň yşgyny aklaýan zat onuň öz söýgüsinden ýüz döndürmezligi, tutan ýoluna wepalylygydyr. Yşk üçin dünýäniň hany-manyndan, bar nygmatlaryndan we imisala ýaşayşyndan geçip bilmegi ony ýokary göterýär we adaty adamlardan saýlaýar. Aşyklyk, başgalaryň gözüne käte umytsyz görünse-de, pelegiň hökmürowanlygyna garşy çykmakdyr. Mejnuna mahsus bolan dünýäden el çekmek gaýraty aşyklygynyň esasy subutnamasy diýip düşünilipdir. Leýlisiz ýaşayşy ol hakyky ýaşayş hasaplanok. Mejnunyň dünýäsinde ýekeje adam-Leýli bar. Mejnunyň yşgy ylahy yşkdyr. Ylahy yşk bolsa, biziň nusgawy edebiýatymyza dünýäden ýüz döndürmeklik ýoly hökmünde düşünilipdir. Munuň mantygy esaslandyrmasyna düşünmek üçin Mejnunyň bolşuny, hereketlerini ýatlamak gerek.

Edil şonuň ýaly-da Mejnun bilen beýleki tarapyň barlyşyksyzlygyny bary-ýogy adaty dälilige syrykdyrsak, onda bu hasam geň bimanylyga elter. Gezip ýören bir däli, hakynda

munça eser döredilmeginiň näme manysy bolsun? Beýle bolsa, dessany Mejnunyň däliremesi bilen gutarmak maksadalaýyk bolardy. Dessanda bolsa ähli zat hut şondan soň başlanýar ahyry.

Şonuň üçinem biz Mejnunyň yşgyna onuň tutuş çeper keşbini diňe ruhy pelsepewi manyda düşündirip, uç tapyp bileris. Dünýäde dünýä kanunlary boýunça ýaşayan adamlar üçin – bu köpçülige bolsa dessanyň ähli gahrymanlary diýen ýaly girýär – Mejnunyň bolup ýörşüne düşünmek mümkin däl. Dünýäniň öz mantygy bar, ylahylygyň öz mantygy bar. Şol sebäpden atasy näçe söýse-de, ogluna kömek edip bilmeýär. Düşünmezden kömek etmek mümkin däl. Onsoň ýa-ha Mejnuny zynjyrlap goýmak ýa-da onuň yzyna düşüp, çöllerde selpäp ýörmek galýar. Mejnunyň yşgy sebäpli atasy köp betbagtçylyklary, azaplary başdan geçirmeli bolýar. Bir gezegem ol Leýli tarapynyň “Uly ilin arasynda gyzymyzy betnam kylyp ýör” diýip patyşa arz edendiklerini, oglunyň janyna howp abanýandygyny eşidip, ony yzlamaga çykýar. Ogluny bu aşyklyk ýolundan dönmäge yrjak bolýar. Mejnunyň şol mahalky halyna düşünmekde “Gar (gowak) içinde mesti-bahtyýar we agzyny mur-mar watan kylgan bir adam ýatypdyr”. “Özüden hergiz habary ýok, zahyr dünýäden tamasyny üzgen dek”, “biwatan”, “bihanyman”, “dünýäden göz ýumup, akly gidipdir”, “dünýe maly bilen bolmasdyr huşy” ýaly çeper-pelsepewi aňlatmalar kesgitli ähmiýete eýedir. Seyit Beni Amyry ogluna ýolundan gaýtmagy, kowum-gardaş, ilinden yüz öwürmezligi pent edýär. Eger Mejnun dünýäden yüz öwürän bolsa, onda Leýli şol dünýäge degişli däl bolýar, eger ol dünýäge degişli däl bolsa, onda Leýliniň keşbinde entek oňat göz ýetirmeli ylahy manylar bolmaly.

Elbetde, mundan Leýli ylahyň şertli-allegoriki keşbi diýen netije gelip çykmaýar. Munuň özi Mejnuny ýöne bir däl hasaplamak ýaly ýöňtemlik bolardy. Andalyp ynsan söýgüsini ylahylyk derejesine ýetirýär, oňa ylahylyk manysyny we

öwüşginini berýär, ynsan söýgüsine ylahylyk esaslandyrmasyňy bermäge çalyşýar. Ýöne bary bir bu adaty söýgi, her bir ynsana mahsus söýgi däl. Munuň özi Mejnunyň doglan dünýäsi bilen barlyşmazlygynyň ýoludyr. Onuň özi üçin özüniň döredýän dünýäsi bolsa oňa gapma-garşydyr. Mejnunyň dünýäsine syn edip göreliň: “Şul ýerlerden ýörgen sen” diýip ýerleriniň topraklaryny posa kylyp, gözlerige sürter erdi we Leýlisini görüp durgan ýerige baş goýup, ah tartar erdi”. “Käski Leýliniň ýoluda ölsem, ýürekde arman galmaz erdi”. Şonuň üçinem Mejnunyň sähralara çykmagy çuňňur-simwolik mana geçip gidýär. Sähra yşgyň mekanyna öwrülýär. Mejnun awçylaryň elinde jeren çagasyny, suguny halas edýär. Nowful özi üçin urşup ýörkä duşman tarapyndan düşen ýesirlere kömek edýär. Bu zatlaryň barysy onuň söýgüsiniň özboluşly bir ruhy-ahlak hadysadygyny görkezýär. Ol söýgi pelsepe esasy boýunça ylahy, ahlaky netijeleri boýunça bolsa ynsanperwerlikli söýgüdür. Ine, seretseňiz, adamlar arasynda Mejnunyň duşmany ýokdur. Ol hem, Leýli hem hiç kimi – hatda gyzyň kakasyny-da, Ibn Salamy-da özleriniň duşmany hasaplamaýarlar. Olaryň garşydaşy – pelsepe manyly pelek, dünýädir. Mejnunyň yşky pelsepesiniň şeýle tutumlylygynda, çuňňur esasylygynda haýsydyr bir zat gapma-garşylyk, bäsdeş derejesine çenli ulalyp bilmeýär.

Mejnundan tapawutlylykda beýleki gahrymanlar dünýä ýaşaýşynyň kanunlarynyň içindedir. Mejnun awçydan keýik çagasyny goýbermegi talap edip şeýle diýýär:

Rehm eýlegil näzik tene,
 Bolgul garyplara pena,
 Döksek bu gün gan bigünä,
 Magşarda bolganyň rusyýa.

Şonda saýýat: “Liken beççelerim aç dururlar, men bularyň alarga kuwwat kylur men” diýip jogap berýär. Soň suguny

öldürjek bolup duran saýýat: “Liken ... köp aýalment we kaşak durur men, muny ähli aýalym we beççelerimge kuwwat kylur men” diýýar.

Dünýä söýgüsiniň şu hili kanunlaryny ret edýänligi üçin Mejnunyň yşgy başga bir pelsepäni aňladýar. Dünýäde ýaşamak üçin, gurban etmeli, pida almaly. Mejnun beýle ýaşayşy ret edýar. Ol göräýmäge öz betbagtçylygyna sebäpkär bolan (bu biziň düşüňämizde betbagtlyk!) Seýit Beni Haý-Leyliniň atasy hakynda ýekeje-de ýaman söz aýtmaýar, ol öz kakasyny çuňňur ogulluk söýgüsi bilen söýýär, ol Leyli bilen nikalaşan Ibn Salamyň tobasyny alyp, onuň bilen “hemdem-dost”, “ülpet” bolýar. Mejnunyň ýoly – adamy ýigrenmezlik, ýamanlygy geçirmek ýoludyr.

Mejnunyň çeper keşbiniň hut şu hili teswiri dessana düşünmegiň açarydyr. Şu nokatdan ugur alynsa, Leyliniň keşbine-de dogry baha berip bolar. Leyliniň öýüni şahyr hemişe “külbeýi-ahzan” – hazan öýi diýip atlandyrýar. Leyliniň göwni açylsyn diýip oňa çarbag gurup berýärler. Emma onda seýil edip ýören Leyliniň aşyklyk derdi öňküden ýüz esse güýçlenýär. Çünki ol bagda yşgyň mekanyny-bilbilleriň söýgüsine gowuşyşyny görýär. Yşky juda güýçlenip, özüne el urup başlan Leylini zynjyra baglap goýýarlar. Soňra bolsa Ibni Salama durmuşa çykarýarlar. Emma tiz wagtdan ölüm halyna baran Leylini atasy öýüne getirmeli bolýar. Ol “Waý, Mejnun” diýip jan berýär. Aşyklyk düzgünine görä ýedi ýyl geçenden soň, aşyk-magşuk ýa bir-birine gowuşmaly, ýa-da wepat etmeli bolupdyr. Leyliniň aradan çykmagy Mejnunyň hem ölümüne ýakynlaşdyrýar. Şeýlelikde, Mejnun üçin ýaşayş gutarýar. Ol, “meniňem janymy al” diýip, Hudaýa birnäçe gezek mynajat okaýar. Üçünji mynajatdan soň, Mejnun wepat bolýar. “Emma halaýyk habar tapyp, jem bolup şowhun kylyp, bir-biregi aldur erdi kim”, “Elbetde, bular aşygy-päk bolgaýlar, ikilerini bir jaýda depin kylyp, iki aşyk bir- birege dahyl bolgaý” diýr erdiler. Emma bir niçe wagt halaýykdan gorkup, Leyli kabylassy

ar-namys kylyp, Mejnun dilefgaryny bu gabyrystanda goýmaz erdiler. Emma kyblaýy-arapnyň buzurgwarlary “Zynhar bularga ýaman til ýetgirmän, bular aşyky päk erkenler!” – diýip köp kişi jem bolup, Leýliniň bir tarapynda depin kyldylar”.

Munuň özi Andalybyň çykaran hökmüdir.

Dessanyň ahyrynda iki aşygyň ruhlarynyň o dünýäde bir-birege wysal bolşy suratlandyrylypdyr. Şol ýerde bir gyzykly pursat bar. Allatagala bir gulmany Leýli sypatyna salyp, Mejnunyň ýanyna iberýär. Emma Mejnun “Leýli bolsa, dagyşky bolmazmy?” diýip yşk nyşanasy görünmeýän gulmany ret edýär.

Andalybyň dessany soňlaýşynda onuň yşga nähili çüňňur ruhy-pelsepewi manyda teswir berendigi ýene bir gezek aýan bolýar. Şahyryň yşk düşünjesine berýän soňky teswirini yşk – munuň özi imandyr diýen kesgitleme bilen aňlatmak mümkin. Dini düşüňjä görä, o dünýä baranda, adamdan edenetmişi işlerini sorap, ony synagdan geçirýärler. Şonuň üçin din adama o dünýä imanly barmagy wagz edýär. Mejnun namaz, roza we gaýry parz hem sünneti işler bilen gazanylýan imanyň deregine Allanyň gaşyna derdi-jepasy bilen gazanan yşkyny alyp barýar.

Rebbimge, eý, Muňkür, Nekir, ahy-säher geltirmişem,
Jismim imes tagat nezir, huny-jiger geltirmişem,
Usýanly guldur men kesir, ruhsary zer geltirmişem,
Derd-u elemden binezir, zary-sapar geltirmişem,
Bolgaý mekan diýip destgir, tä çeşmi-ter geltirmişem.

Munuň özi Andalybyň yşga beren iň ýokary bahasydyr. Yşk dini – ortodoksallary kesgitlemelerden we talaplardan hem-de ölçeglerden ýokarda durýar. Yşk aşyk-magşuklara jennete düşmäge ýol açýar.

Magtymguly Pyragynyň tekstleri

Eserler

Magtymguly.Saýlanan eserler
I-II tom.
A.1994

Derňewler

Magtymguly hakynda
rowaýatlar we legendalar
A.1983

Magtymguly Pyragy // Türkmen edebiýatynyň taryhy II tom, I
kitap, A.1975

Ömri.

Magtymguly Pyragy XVIII asyr türkmen edebiýatynyň iň belli wekilidir. Ol türkmen edebiýatynyň ösüşiniň täze bir döwrüni açan şahyr hasaplanýar. Edebiýatyň ösüşindäki şu hyzmaty onuň magtymgulyçylyk mekdebini esaslandyrandygynda, türkmen milli şygry görnüşi bolan goşugy edebi çeper ösüşiniň esasy şekiline öwrendiginde belli bolýar. Şeýle öwrülişik netijesinde edebiýat milli durmuşa has ýakynlaşdy, milli ruhy beýan etmegiň serişdesine öwrüldi. Magtymgulynyň milli şygry görnüşi bolan goşugy döredijiliginiň esasy şekili hökmünde saýlap almagy edebiýatyň mazmun taýdan halkylaşmagyna, şekil taýdan bolsa janly milli diliň ýazuwly edebiýata girmegine getirdi. Magtymgulynyň edebiýatyň ösüşindäki bu hyzmatlary barasynda ylymda köp ýazyldy. Biz häzir ol pikirleri gaýtalap oturman, okyjylara meşhur edebiýatçylarymyz M.Kösäýewiň, B.Garryýewiň, D.Nuralýewiň, K.Ataýewiň, S.Myradowyň, A.Bekmyradowyň we beýlekileriň şu meselede geçiren ylmy-barlag işleri bilen tanyşmagy maslahat berýäris.

Magtymguly Pyragynyň ömri barada pikir ýöredilende, esasan üç sany çeşmä daýanylýar. Munuň özi, birinjiden, şahyryň şygrylary, ikinjiden, onuň ömür pursatlaryny gürrüň berýän halk rowaýatlary, üçinjiden bolsa, onuň ýaşan döwüründäki taryhy wakalara degişli taryhy maglumatlardyr. Şu

üç çeşmäniň mantyk, ylmy pikirlenme usullary taýdan sazlaşykly bitewileşdirilmegi şahyryň ömür ýoluny detallaýyn bolmasa-da, umumy göz önüne getirmäge mümkinçilik berýär. Ýöne şeýle mümkinçiligiň dürli alymlar tarapyndan häzire çenli dürlüçe amal edilendigini, dürli alymlaryň şahyryň ömür ýoluny, durmuşyny, terjimehalyny bir-birinden tapawutly beýan edendigini aýtmak gerek. Onsoň Magtymgulyşynaslyk ylmymyz häli- häzire çenli hemmeler tarapyndan umumy ykrar edilen ylmy ömür beýanyny ýa-da ylmy terjimehaly edinip bilmän gelýär. Munuň sebäbi-de ýokarda görkezilen üç çeşmäniň başky ikisiniň ylmy taýdan ýeterlik derejede aýyl-saýyl edilmändigindendir. Munuňam sebäpleri bar. Birinjiden, Magtymgulynyň terjimehal maglumaty hökmünde ulanylýan goşgularynyň oňa degişlilik babatdaky meseläniň çürt-kesik edilmändigini bellemek gerek. Bu ýerde şahyryň könedən gelýän golýazmalarynda duş gelmeýän goşgular diýen mesele bar. Köp edebiýatçylaryň terjimehal babatda degişli goşgulary delil hatarynda getirmegi olaryň pikirleriniň ylmy ygtybarlygyny gowşadýar. Ikinjiden bolsa, halk rowaýatlaryny ylmy taýdan elekden geçirmegiň ýörelgeleriniň we ölçegleriniň işlenip düzülmändigi olaryň entegem “çig mal” derejesinde galmagyna, ylmy delil hökmünde ulanyp bolmaýanlygyna sebäp bolýar. Ylymda bar bolan şu kynçylyklary göz önünde tutup, biz olaryň özümişçe çözgüdinden ugur alyp, şahyryň ömür pursatlaryny gysgaça beýan etmekçi. Elbetde, bu ýerde öz gelen netijelerimizi hemmetaraplaýyn esaslandyryp, delillendirip oturmaga giň ýer ýok. Aslynda, bu mesele aýratyn uly ylmy işiň meselesidir. Biz diňe Magtymgulynyň ömür ýoluny öz göz önüne getirşimiz ýaly beýan etmek bilen çäklenmegi makul bildik. Şonda şu gollanmanyň maksadyna we görnüşine laýyklykda, biz esasan şahyryň şygrylary, özem ygtybarlylyk meselesinde jedelsiz hasaplanylýan şygrylary esasynda pikir ýörederis. Halk rowaýatlarynyň bolsa diňe şol

şygrylaryň maglumatlaryna laýyk gelýänlerini goşmaça esas hökmünde ulanarys ýa-da öz ýanymyzdan göz önüne tutýarys.

Ilki bilen Magtymgulynyň doglan hem-de ýogalan senesi hakynda. Şahyr pylanyňy ýylda doglup, pylanyňy ýylda ýogalypdyr diýen netijä gelmäge anyk bir esasyň ýokdugyny, megerem, bolmajakdygynam bada bellemek gerek. Yöne onuň 1733-nji ýylda doglup, käbirinde 1783-nji, käbirinde 1813-nji, käbirlerinde bolsa 1798-nji ýylda ýogalan hasap edilýändigini aýtmak gerek. Şahyryň ýetmiş ýaşa baranlygyny görkezýän “Jana geldim” goşgusynda hem-de professor M.Kösäýewiň “Edebiýat barada söhbet” kitabynda 1913-nji ýylda Magtymgulynyň ýogalanynyň 100 ýyllygynyň bellenendigi barada getirýän taryhy maglumatyna esaslansak, Magtymguly 80 töweregi ýaşapdyr diýen netijä gelmek mümkin.

Magtymgulynyň terjimehal maglumatly goşgulary arkaly onuň ömür pursatlaryny göz önüne getirmek maksadalaýyk bolardy. Ol goşgulary temasy boýunça aşakdaky toparlara bölmek mümkin.

1. Atasy we doganlary baradaky goşgulary.
2. Ýaşlykda söýen gyzy Meňli baradaky goşgulary.
3. Başdaş gelni barada ýazan setirleri.
4. Dul bolup gezen ýyllarynda ýazan eserleri.
5. Ogullarynyň ölmüne bagyşlanan eserleri
6. Döwürdeşlerine bagyşlanan goşgulary.

Şu şahyrana maglumatlaryň esasynda hem Magtymgulynyň aýry-aýry ömür pursatlary hökmünde göz önüne gelýän terjimehalyny dikeltmek mümkin. Onuň öz döredijiliginde şulardan başga terjimehal maglumatlary ýokdur. Biz bularyň üstüne şahyryň öz ýeňnesi Akgyzyň dakyladygyny gürrüň berýän halk rowaýatlaryny hem goşýarys. Bu waka onuň goşgularynda agzalmadygam bolsa,

bu meselede halk rowaýatlaryna ynanmazlyga hiç hili esas ýokdur. Akgyzly gürrüni ýalana çykarmaga edilen synanşyklary bolsa biz islendik tarapdan şowsuz hasaplaýarys.

Gollanmanyň çeper tekstiň derňewi görnüşinde ýazylandygy üçin, Magtymgulynyň ýokarky goşgularynyň mazmunyna esaslanyp, onuň durmuşynyň käbir taraplaryna gysgaça göz aýlap göreliň. Ilki bilen şahyryň ýaşlykda söýen gyzy Meňli baradaky goşgularyna seredeliň. “Jana geldim” diýen şygrynda:

-On ýedige baramda, yşk söwdasyn göterdim

Yşkyň söwdasy bilen sürüp meýdan geldim-diýen anyk mazmunly setirler bar. Magtymgulynyň 16-17 ýaşlarynda duçar bolan şol yşk söwdasy “Nowruzdan seni”, “Ýarym, ýa Alla”, “Aýryldym”, “Dert oldy”, ýaly goşgularynda ýeterlik beýan edilipdir. Şonuň üçinem biz olaryň mazmunyny içgin öwrenmegi maslahat berýäris. Olarda ýigdekçe Magtymgulynyň ýaşlyk söýgüsi ýeterlik beýan edilipdir. Degişli mazmuny umumylaşdyryp alsak, bu dört goşgynyň umumy mazmuny maňşukdan aýra düşülendigine syrygýar. “Nowruzdan seni” goşgusynda şahyr söýgülisini güýzde aňyrsyna geçirmek isländigini, emma gyzyň geljek ýazda-nowruzda toý tutarys diýendigini, ýöne munuň nesip etmändigini ýazypdyr. Ol bolan işi Hakyň ýazgydy hasaplaýar. Goşgynyň pafosyndaky esasy zat-hylwatylykdyr. Eser aýra düşülen söýgüli gaýybana ýüzlenme, iç dökme görnüşinde ýazylypdyr. “Mende çäre ýok”, “Ne kylaý meni, neýläýin”, “Men kibi biçäre ýok” diýen zeýrenmeler, iň soňunda bolsa “Ähdiň ýalan, ýokdur wepaň” diýen nägilelik gyzyň enet-atasynyň sözünden çykyp bilmänligi sebäpli, oglanyň alaçsyz galandygyny görkezýär. “Kyl buhl bizden ýana ynjytsalar sözden seni” tabşyrygy bolsa gyz-oglan arasyndaky gatnaşyklaryň başgalara-da aýan bolandygyna ýşarat edýär. Şol bir wagt-da “sürmeýin sowky-sapaň” guçmadym tapyp düzden seni” setirleri ol gatnaşyklaryň gaty bir çynlakaý görnüşe

geçmändigini aňladýar. “Ýarym, ýa Alla” goşgusynyň mazmunynda hem aşyk-magşugyň içgin däl-de, däsğynyrak gatnaşyklarynyň beýany bar. Gatnaşyk “sözleşikden, syrlaş-makdan”, ”bir-birege bakmakdan” aňryk geçmändir. Ýöne hatda şojagaz gat-naşyklary üçinem ýigit özüni Allanyň önünde günäkär duýýar we munuň üçin ondan ötüňç soraýar “Aýryldym” goşgusynyň esasy maglumat gymmatlygy aşak-daky bentde jemlenýär:

Illeri bar diňli-diňli,
Sowuk suwly, ter öleňli
Ili gökleň, ady Meňli
Näzli dildardan aýryldym.

“Dert oldy” goşgusynda şahyr söýgülisine biwepa diýip igenýär.”Aýry ýerde mesgen tutan, ýurt olan” gyz kişi maşgalasy bolandan soň, ýigit bilen gürleşmesini hem goýupdyr.

Ýokarky mazmunlara we äheňlere ähmiýet berseň, şahyryň yşk söwdasy onuň ykbalynda uly sarsgyn döreden pajyga bolmandyr.

Ýokarda agzalan “Jana geldim” goşgusyndaky şu setirler tüýs ter terjimehal resminamasy ýaly okalýar:

On ýediden geçensoň, şöhrat öýüne girdim,
Aldym bir näzenini, zowk ile sapa sürdüm,
Bu gunçaýy-gülzaryň elwan gülünü tirdim,
Ýigrimiýe ýetemde pelek jebrini gördüm,
Pelek aldy ýarymy, ejel gamhana geldim.

diýmek, Meňli başga birine durmuşa çykarylandan soň, (“Garga aldy gazymny”) şahyr 18 ýaşynda bir gyza öýlenipdir, ýigrimä ýetende-de, gelni aradan çykypdyr. Magtymgulynyň ol gelni söýşüp almandygy belli. Şonuň üçinem ol ”Kerem islärin” goşgusynda “Duşdum üm bilmez

nadana” diýip, onuň bilen syrdaş bolmandygyndan zeýrenýär.

“Barym dilenim”, “Her ýana”, “Ilden uýalmak” ýaly şygrylary Magtymguly dul gezen ýyllarynda yazypdyr.

1754-1755-nji ýyllarda Ahmet şa Dürrany harby kömek sorap, gökleňleriň hanlaryna hat ýazypdyr. Şol hata seslenip, Çowdur han, şeýle-de Magtymgulynyň agalary Abdylly bilen Mämmetsapa dagy Ahmede kömege gidip, ýolda-da heläk bolupdyrlar. “Çowdur han üçin” şygrynda şahyr Çowdur hanyň wepat bolandygyny aýk aýdýar. Agalary weli dereksiz ýiten bolmaly. “Bular gelmedi” şygrynda ol aýlar-ýyllar geçse-de agalarynyň dolanmandygyny ýazypdyr. Şol goşguda olaryň biriniň yzynda ýarynyň galandygyny hem aýdypdyr. Şol gelin Akgyz bolmaly. Halk rowaýatlaryna görä, şondan birnäçe ýyl geçenden soň, 25 ýaşly Magtymgula 33 ýaşly Akgyzy dakypdyrlar. Bu Azadynyň maslahaty boýunça edilipdir. “Bular gelmedi-de” ykballary nämälimm bolsa-da, biraz soňra olaryň heläk bolandygy anyklanan bolmaly. Ýogsa Azady beýle ädime het edip bilmezdi. Onsoň öz ömrüniňem paýawlap barýandygyny syzan Azady dünýäden ötmänkä, oguldyr gelnini dul hallarynda goýup gitmegi makul görmedik bolarly.

Magtymgulynyň Akgyzdan iki ogly bolup, olaram çagalygynda aradan çykypdyrlar. Şahyr ogullarynyň ölmi bilen baglanyşykly “Mübtela kyldy”, “Yzla-maýan bolarmy?”, “Mollabäbek” ýaly inçe lirizime ýugurlan gussaly goşgularyny ýazypdyr. Ylaýta-da şahyryň tahallusynyň manysy nukdaýnazaryndan “Mübtela kyldy” ähmiýetlidir. Şygryň emosional mazmunyny aýralyk emele getirýär. Özem hili, tebigaty boýunça bu aýralyk “Aýryldymdakydan” düýpgöter tapawutlanýar. Bu ýerde pajyga bar. Şahyr “Pelek bagtym gara kyldy” diýip dat edýär.

Pyrakydan gözüm girýan
Neteý, neýleý, geda kyldy

setirlerindäki ”pyraky” sözi ähmiýetlidir. Şahyryň “Diýdi” “habar ýok sizden” goşgusynda hem pelege ýüzlenýär. “Mübtela kyldy” pelekden zeýrenç äheňinde.

-Diýdim “perzent öledir”. Diýdi “Haka rowandyr”.

Iň soňky bentde bolsa:

- Diýdim:”Pyraky ismim”. Diýdi: ”Pyrkat çeke sen”

diýen setir bolup, şahyryň “Pyraky” tahallusynyň “aýralyga duçar bolan”manysy aýdyňlaşýar. Diýmek bu tahallusyň perzentlerden, ata-eneden, doganlardan, beýleki ýakynlardan aýra düşmek manysy bar. Şol bir wagtda-da Magtymgulynyň ikinji bir tahallusynyň- “Pyragy”-“peragy – dynan,boşan”, “çete çekilen” manylardaky lakamynyň bardygyny, birinjiniň durmuşy esasyňyň, ikinjiniň bolsa pelsepe manysynyň bardygyny aýtmak gerek.

Magtymgulynyň “Jana geldim” goşgusynda şahsy ykbal umuman adam ömrüniň häsiýetli wakalary bilen utgaşyk suratda beýan edilipdir. Bu goşgy şahyryň adam ömri bardaky beýleki goşgularyndan tapawutlanýar.Biziň üçin gyzykly zat:

-Ýetmişe bardy ömrüm, aglar idim zary-zar-setirleridir. Diýmek, Magtymguly ýetmişden geçipdir. Onuň segsen ýaş barandygyna şaýatlyk edýän setirler weli bizde ýok. Şonuň üçinem ol 70 bilen segseniň aralygynda ýogalypdyr diýip çaklap bolar. Magtymgulynyň aýaly Akgyz, halk rowaýatlaryna görä, şahyrdan soň aradan çykypdyr.

Döwri.

Magtymguly Pyragy edebiýatyň gönüden-göni durmuşa ýüzlenmegini, durmuş bilen bagrynyň badaşmagyny gazanan beýik şahyr hasaplanylýar. Hut şonuň döredijiliginde edebiýat milletiň taryhy durmuşynyň anyk meselelerine ýüzlenip, döwrüň jemgyýetçilik-syýasy ýagdaýlaryny, wakalaryny hem-de taryhy şahsyýetlerini suratlandyryp ugraýar. Munuň özi edebiýatyň janly durmuş bilen arabaglanyşygyndaky üýtgeşik, täze bir hadysady. Bu çeperçilik hadysasy azerbeýjan alymy A.Gajyýewiň Magtymgulynyň tutuş Merkezi Aziýa edebiýatynda geçiren özgerişligine aşakdaky ýaly örän ýokary baha bermegine esas bolupdy. “ Magtymgulynyň şahyrana eserleri yzgiderli suratda onuň ömür ýoluny, çylşyrymly dünýägaraýşynyň ösüşini şöhlelendirýär... Megerem, Döwrüň jemgyýetçilik mazmuny gündogar sebitiniň hiç bir şahyrynda edil Magtymguludaky ýaly esasy orny eýelän däl. Döwrüň umumylaşdyrylan jemgyýetçilik-ahlak keşbi onuň sygyrýetinde ähli çeperçilik öwüşginleri bilen görünýär”.

Magtymgulynyň şahyr hökmünde döwrüň anyk hem janly beýanyna ýüzlenmegi, şahyryň durmuşyň jümmüşine urup girmegi XVIII asyryň 50-nji ýyllaryna gabat gelýär. Beýiklere mahsus bolşy ýaly, Magtymguly örän ir şahsyýet hökmünde kämillige ýetiripdir. “Jana geldim” terjimehal goşgusynda onuň özi:

On ikide her kime gyňralyp söz gatardym,

On üç ýaşa ýetemde, agyr mejlis tutardym-diýip
ýatlaýar.

Ýigrimi ýaşynda gelni ýogalandan soň, ol şahsy, maşgala meselelerinden daşlaşyp jemgyýetçilik durmuşynyň jümmüşine özüni oklapdyr. 1747-nji ýylda Nedir şanyň öldürilmegi bilen

onuň äpet döwleti tiz dargap başlaýar. Şol wagt hem türkmenlerde milli döwletli bolmak ýa-da haýsydyr bir başga täze döwlet bilen syýasy ýaranlykda asuda, imi-sala dirmuşda ýaşamak mümkinçiligi döreýär. Bu mümkinçiligi duýan türkmenler, ylaýta-da ýomut-göklenler syýasy işjeňlige geçip, emele gelen amatlykdan peýdalanmagyň ugruna çykypdyrlar. Ahyrsoňunda şowsuz tamamlanyp, ýene öňki dagynyklyk, oňsuksyzlyk hem-de ýowuz taryhy ýaşayyşa gaýdyp gelen türkmenleriň şol kiçijik 8-10 ýylda başdan geçiren dartgynly durmuşy Magtymgulynyň şygrylarynda beýan edilipdir. Olar “Bir işe ulaşdy”, “Bular gelmedi”, “Reýgan eýledi”, “Göklen”, “Öňi- ardy bilinmez”, “Gul bolgul”, “Döker bolduk ýaşymyz”, “Soňudagy”, “Emire döner”, “Arşy-aglaýa”, “Çowdur han üçin”, “Geçdi diýdiler”, “Döwletalynyň”, “Aly Siziňdir”, “Oglum-Azadym”, “Ýüz ursañ” şygrylarydyr. Bulara sözüň hakyky manysyndaky taryhy eserler diýip aýtmak bolar. Çünki olaryň mazmunyny döwrüň taryhy-syýasy wakalary hem-de taryhy-ruhy özgerişlikleri tutýar. Bu ajaýyp şygrylaryň taryhylygy edebiýatçylaryň işlerinde anykdan anyk ýüze çykarylýpdyr. Okuw gollanmmasynyň beýan edilýän mesele boýunça ylymda gazanylan pikir netijelerini umumylaşdyrmaly işdiginden ugur alyp, biz olar esasynda şahyryň öz döwrüni suratlandyryşyna seredip geçmekçi.

XVIII asyryň ellinji ýyllarynda Magtymgulynyň ýaşan sebiti bolan Horasanda tutuş Gündogaryň ykbalyny çözüän syýasy-harby wakalar bolup geçýär. Syýasy sahna esasan üç güýç, üç tarap çykypdyr. Olaryň birinjisi Nediriň öňki serkerdesi Ahmet Dürrany, ýene biri gajar türkmenleriniň baştutany Muhammethasan han, üçünjisi bolsa Zent hanedanynyň wekili Kerim han bolurdyr. Magtymgulynyň taryhy mazmunly goşgularynda başky iki taryhy şahsyýet, şeýle-de gökleň-ýomut türkmenleriň öz içinden çykan Döwletaly, Çowdur han ýaly serkerdeler esasy gahrymanlar hökmünde hereket edýärler. Bu şygrylar şahyryň

döredijiliginde aýratyn, özbaşyna bir şahyрана toplum bolup, olardaky gahrymanlar gyzgalaňly hem dartgynly taryhy wakalaryň içinde hereket edýän, göreşýän şahsyýetleriň keşbinde görkezilipdir.

Magtymgulynyň “Bular gelmedi”, “Öňi-ardy bilinmez”, “Gökleň”, “Arşy-aglaýa”, “Çowdur han üçin”, “Geçdi diýdiler”, “Döwletalynyň”, “Oglum -Azadym” goşgulary Ahmet Dürrany hem-de onuň ýomut-gökleňler bilen harby-syýasy hyzmatdaşlygy barasyndadyr. Ahmet Dürrany 1754-nji ýylyň Bitaraplyk aýynda özüni şa diýip yglan etdiren owgan serkerdesidir. Ol şol ýyllarda gökleň türkmenlerinden harby goldaw sorap,iki gezek-1754-nji ýylyň AlpArslan aýynda hem-de 1755-nji ýylyň Nowruz aýynda olara ýörite hat ýollapdyr. Birinji hatda ol “Biz öz dini mezhebimiz üçin birleşmelidiris” diýýär.” şeýle-de “Häzir Maşat galasyny gabap ýatyrýs. Hudaý ýol berse, şu galany aldygymyz, bütin Eýranyň mutyg edildigidir” diýýär. Bitaraplyk aýynda onuň ýeňiş gazanmagy türkmenleriň onuň tarapyna geçmek pikirini gutarnykly çözüär. Hatlaryň ikisinde hem Ahmediň köşgüne gelen gökleň serkerdeleriniň atlary getirilipdir. Türkmenleriň şol harby ýörişi Magtymgulynyň “Öňi-ardy bilinmez” goşgusynda aýdyň beýän edilipdir.

Ýomut-gökleň täsip edip özünden,
Çekdi goşun, öňi-ardy bilinmez,
Sygmaý çykdy deşti-Dahhan düzünden,
Ýörän ýoly, gonan ýurdy bilinmez.

Şahyryň milli guwanjy şeýle belent ýaňlanýar. Şygryň üçünji bendinde özüňkini mazamlamak, hyýalaty äheňler hasam güýçlenýär.

Üç münä naýzabazy bardyr nökerden,
Tört münä pildary bar gala ýykardan,

Teke, salyr ýöriş etse ýokardan
Duşmanyň namardy, merdi bilinmez.

Biziň edebiýatçylarymyz Magtymgulynyň degişli taryhy şygrylaryna esaslanyp, şahyryň döredijiliginde realistik edebiýatyň çeperçilik alamatlarynyň ýüze çykandygyny tassyklajak bolýarlar. Emma beýle tassyklama, beýle uly netije çykarmaga ýeterlik esas ýokdur. Muňa düşünmek üçin umuman realizimiň nämedigini aýdyňlaşdyrmak gerek. Şahyryň durmuş hakykatyny beýan edýändigini dogrudyr. Emma, birinjiden, haýsydyr bir wakanyň ýa-da durmuş detalynyň eserde getirilmegi entek şahyryň döredijilik usulyny öz-özünden kesgitlenýän zat däl. Ahlaky ýörelge bolan “dogruçylykdan” tapawutlylykda “realizm” edebi-çeperçilik, estetiki ýörelgedir. Ikinjiden, döredijilik usuly ýazaryň umuman durmuşa ýüzlenmegi bilen däl-de, şol durmuş hakykatyna anyk estetiki gatnaşygy bilen kesgitlenýär. Ol hakykaty haýsy çeperçilik prinsipler boýunça suratlandyryar-gep şundadyr. Şu nukdaýnazardan seretseň, Magtymgulynyň taryhy mazmunly goşgularyna realistik däl-de, hyýalaty-romantiki çeper umumylaşdyrma häsiýetlidir. “Tört müň pildary” diýen ýokarky beýan hem şuna aýdyň şaýatlyk edýär.

“Öňi-ardy bilinmeziň” soňky iki bendinde Ahmet Dürranynyň türkmenleriň mezhep duýgusynyň gyjyndyrmasynyň netijesi görünýär. “Ähli sünni namys edip gelerler”, “Alynyňdyr bu meýdan, ne iş tutar, görüň, bu Omar, Osman” setirleri şahyryň harby ýörişe nähili syýasy-aňyýet äheňini we manysyny berendigini görkezýär.

Eseriň realizimini onuň taryhy ýa durmuş esasyň bardygy kesgitlemeýär. Realizm eserde taryhy wakanyň ýa-da şahsyýetiň suratlandyrylýandygy bilen däl-de, nähili suratdyrylýandygy bilen kesgitlenilýär.

”Arşy-aglaýa” sygrynda Magtymguly Ahmet Dürranynyň çeper keşbini edebiýatda öňden dowam edip gelýän ”Humayun dagynda şirleriň şahy”,

“Bişeleriň aw andaýan şiri sen,
Rumystan beýnisi, döwün biri sen,
Zal oglunyň almaz peýkam, tiri sen,
Güşasp ogly dek belli belaya”

ýaly döp bolan çeper suratlar arkaly janlandyrypdyr. Edebi usulyň çeper piker-lenmäniň hilidigini göz önüne tutsak, Magtymgulynyň çeper pikirlenmesiniň hem ýokarky ýaly suratlardan ybaratdygyny hasaba alsaň, onuň hatda şu goşgu-laryna-da adaty manydaky “realizmiň” nusgalary diýip bolmaz. Şahyryň çeper keşp dörediş tärleri ondan öňki türkmen edebiýatynda görülmedik zatlar däl-dir. Çeper keşbi döretmegiň şol tärleri”Döwletalynyň” mersiýesinde hem dowam edýär. ”Jeň ýerine jellat, belki, arslandyr”, “Bişede babyrдыr, dagda peleňdir”, “Gämige labyrдыr, derýa näheňdir” ýaly keşpler Magtymgulynyň anyk-taryhy esasy mälim bolmadyk “Başy gerekdir”(gaplaň, tilki, bürgüt, gurt, doňuz, aýy, garga) “Baş üstüne (peleň, it, tilki, şir) ýaly goşgularynda hem çeper mazmunyň aýratynlygyny düzýär. Bular bolsa gadymy oguz harby-gahrymançylykly kys-salaryndaky çeper obrazly pikirleniş uslybydyr. Magtymgulynyň hyzmaty şeýle çeper pikirlenmäniň mümkinçiliklerini öz döwrüniň wakalaryny we şahsyýetlerini suratlandyrmakda ulanyp bilmegidir. Emma bu tärler çeper aňyň ösüşinde täze bir sahypanyň açylandygyna güwä geçmeýär. Durmuşa çeperçilik gatnaşygynyň öň görülmedik usulyny aňladýan edebi uslyp üçin durmuşa, hakykata täze bir dünýägarayyş-pelsepe gatnaşygy döremelidir. Bu bolsa Magtymgulyda hem, XVIII ýa XIX asyryň islendik başga

bir şahyrynda hem ýokdur. Şygryň iň soňky bendindäki “Pygamber peýsizdir, Süleýman soňsuz” suraty-da ýene öňki edebi-çeper pikirlenmäniň däbine alyp gidýär.

Şahyryň “Çowdur han üçin” goşgusy-da däpleşen dünýägaraýyş-çeperçilik uslybynyň hadysasydyr. Goşgudaky Çowdur han keşbi Magtymgulynyň pelsepe-dünýä baradaky eserleriniň esasy çeper äheňi bolan “keç pelek” suraty arkaly berlipdir. Muňa anyk we doly göz ýetirmek üçin eseriň çeper-estetiki bitewiligini hasyl edýän üç sany bendini mysal alalyň:

Baglar doňup galdy, ýagyşlar görmän,
Bult bewl saldy, bu derde, arman.
Zemin zaýa boldy, pelekler perman
Jennet boldy çöller Çowdur han çin.

Kaza gahra mündi-perin syndyrsa,
Pelek hyýal etdi-mährin indirse,
Derýa joşa geldi-suwdan gandyrsa,
Muştak boldy köller Çowdur han üçin.

Gurrallar gün boldy, pallar şum boldy,
Baranlar bent boldy, ýollar bim boldy,
Çeşmeler höşk boldy, daşlar mum boldy,
Guýa boldy tiller Çowdur han üçin.

Diýmek, Magtymguly şahyr hökmünde gahrymanynyň ölmüniň realizme mahsus anyk syýasy, jemgyýetçilik ýa gaýry bir sebäbini görenok-da, pajygany pelegiň keç, ters çykandygyndan görýär. Realizm üçin wagty, döwri aňlaýyşda bir aýratynlyk bolmaly: döredijiniň pikirlenmesinde taryhy wagt pelek, dünýä ýaly umumy-howaýy pelsepe aňlatmalar arkaly keşbe girmän, eýsem anyk döwür, anyk jemgyýet görnüşinde aňlanylmaly.

Taryhy döwür, taryhy jemgyýet bilen baglanyşly anyklyk döredijiniň pelsepe aňynda we çeper pikirlenmesinde bolmaly. Onuň sanap geçýän wakalarynyň (kazadyr, kysmatdyr, Ýezdde, Kermanda) çeper keşbe girmezden öňki anyklygy bu ýerde çeperçilik usulyňy kesgitleýji zat bolup bilmez.

Şahyr Ahmet Dürrana nähili öwgüli sozleri bagyş etse-de, şahyň özi türk-menleri öz syýasy-harby maksatlaryna ýetmekdäki serişdeden artyk görmändir. Şonuň üçinem ol garşydaşlary bilen barlyşan günü, türkmenleri asla tanamadyk ýaly, unutmagy başarypdyr.

“Ahmet Dürrany 1755-nji ýylda Maşadyň häkimi Şahruhy kül edip, 1769-njy ýylda hem onuň gyzy Göwherşady öz uly ogly Teýmire alyp berip, Şahruh bilen guda garyndaş bolansoň, owganlar bilen türkmenleriň aragatnaşygy öňki hörpüni ýitirýär” (S.Myradow. Düýnki hem şu günki edebiýatyň aladalary. A.1988. 48.s.) Eýse ol gatnaşyklaryň sowaşmagy 1769-njy ýyldan has ön bolup geçene meňzeýär. Muňa Magtymgulynyň “Ýüz ursaň” goşgusy şaýatlyk edýär. Goşgynyň mazmunyny şahyryň özünden närazylygy hem-de tamany ödemedik adamdan ýüz dönderip, başga birine ýüz tutmak ündewi emele getirýär. Şahyr tamasy çykmaryk ol kişini “namart” sypatyna salýar. Namart it, tilki (itden süýek islän bir zat aýyrmaz, tilki özün günde bir hem doýurmaz) keşbinde anyklaşdyrylypdyr. Pikrimizçe, Magtymgulynyň şol göwni geçeni Ahmet şa bolmaly. Şygryň ahyrynda şeýle netijä gelýär:

Magtymguly, gerçe bagtyň şor bolar,
Möwlam nazar salsa, döwlet ýar bolar.
Gam senden sowular, derdiň dur bolar,
Kemal han owgan dek äre ýüz ursaň.

Eýse Kemal han owgan kim?... XVIII asyrda gajar türkmenleri iki topara bölünipdir... Aşak baş toparynyň başlygy-da şol wagtda Kemal aly beg (Kemal han) bolupdyr”(“Türkmen dili” gazeti-2003.02.12)

Magtymgulynyň bu goşgusy şahyryň ýüzüniň Ahmet Dürranydan gajarlara tarap öwürlendigini aňladýar. Onuň “Ýüz ursaň”, “Döker bolduk ýaşymyz”, “Aly siziňdir” şygyrlary döwrüň çeper beýanynyň ösüşindäki ikinji basgançagy aňladýar. Şeýle öwrülişigiň aňyrsynda gajarlar tarapyndan ulanylan nahili syýasy göçümiň, hiläniň ýatandygyny bilemizok. Başga bir zat belli: Gajarlaryň hut 1758-nji ýyllarda güýçlenen harby baştutany Muhammethasan hanyň ejesi ýomut türkmenlerinden bolup, çagalykda onuň özem türkmenler arasynda önüp-ösüpdir. Onsoň türkmen ykbaly üçin syýasy amatlylygy, bähbidi hemme zatdan ileri tutan Magtymgulynyň aňyýetindäki şaýy-sünni meselesi derwaýyslygyny ýitirip, onuň ornuna garyndaşlyk duýgulary gelýär. Syýasy bähbit hem şol duýgy şahyry “Aly Siziňdir” kasydasyny ýazmaga iteripdir. Bu şygyrda gajar türk-menleriniň şol wagtky hany Muhammethasan elýetmez derejä ýetirilýär. Ahmet Dürrana baş bent gönderen bolsa, Magtymguly Muhammethasana 9 bentden ybarat waspnama bagyş edipdir. Birinji bentde şahyr gahrymanyň serdarlyk aslyny, megerem, 1726-njy ýylda Nedir şa tarapyndan öldürilen kakasyny ýatlaýar. Goşgynyň çeper mazmuny şahyryň toplumdaş goşgularynyňky ýalydyr. Ol Muhammethasanyň çeper keşbini Ylýas, Kowus, Hyzyr, Feridun, Suleýman ýaly suratlar arkaly berýär. “Gaharňyza galan-guma bulaşar, Keremiňize duşan-arşa ulaşar” ýaly antinomiýa bolsa şahyryň şahyrana hyju-wynyň bütin dartgynlyl-lygynyň öňki şowsuzlyklardan soňam gowşamandygyna şaýatlyk edýär.

Şeýle-de Muhammethasanyň söweş hereketleri-de bu şygryda görkezilip-dir. Galyberse-de, Magtymgulynyň: Parsa çöken döwlet size öwrüler-setiri hanyň esasy garşydaşlary-zendler hahedany bolandygyny ýañzydýar.

Erenler jem bolup, başyň daldarlar,
Hydyr, Ylýas rekabyňyz ýeldärler,
On bir ymam goluňyzdan goldarlar,
Jylawňyzda ymam Aly Siziňdir.

Görnüşi ýaly, şahyr hanyň din-mezhep duýgusyna täsir etmäge çalyşýar.

Dökuz bentlik şygryň ýokardykalary ýaly çeper mazmun sygymlylygyny aýra-tyn belläp geçmek gerek. Gelejekki edebiýatçylar şeýle göwrümlü mazmunyň her bir jähetini-şahyryň çeper pikirlenme tärini-de, keşp dörediş usullaryny-da, taryhy maglumatlary-da, gahrymanyň özüne täsir etmek niýetini-de - hemmesini seljermegi, derňew edilende doly ýüze çykarmagy, şygryň daşyndaky taryhy, çeper, aňyýet çeşmeler bilen baglanyşdyrmagy başarmalydyrlar. Şonda ýeke setirem, ýeke söz hem ünsüz galdyrmaly däl. Şeýle ünsüzlük neijesinde biziň käbir edebiýatçylarymyz şu şygry Ahmet Dürany bilen baglanyşdyryp-dyrlar. Olar biziň mysal alan ýokarky bendimiz бүтинлеý galdyryp gidipdirler. Emma hut şol bent şygryň Dürana dahylsyzdygyny görkezýän delildir.

“Döker bolduk ýaşymyz” şygry hem gajar türkmenlerine dahylly. Şahyr “Ersgin boldy, gitdi gyzylbaşymyz” diýýär. Bu armanly setir gökleň-ýomutlar bilen gajarlaryň arasyna tow düşendigini görkezýar. Emma tutuş şygry umyt äheňinde ýazylyp,

- Magtymguly diýdi janyň dirligine,
Musulman goýma käpir horlugna,
Rowaç bergil ýomut-gökleň birligine,

Ol Kemal han owgan bolsun başymyz- diýen setirler bilen tamamlayar. Şygryň başyndaky ahmyr, arman Muhammethasanyň 1759-njy ýyldaky ölmi bilen baglansykly bolmaly. Şondan soň gajarlaryň baştutany Kemalhan owgan bolýar.

Emma gajarlaryň guran döwletindeinem Söýünhany türkmenlerine haýyr az bolýar. Olar ýene syýasy durmuşyň, döwletliligiň çäginde daşda galýarlar. Onsoň Magtymgulynyň kä Dürranynyň, kä gajarlaryň yzynda jowranyp ýörşuni göre-niňde, XVIII asyrdan türkmeniň başyndan inen taryhy pajyganyň nähilidigine akyl ýetirýärsiň. Bu sözüň hakyky manysynda milli pajyga bolupdyr. Şol pajygadan çykarylan pelsepe-ahlak netijeleri Magtymgulynyň döwrüň beýanyny berýän deňişli toplumynyň üçünji topar goşgularynyň mazmunyny düzýär.

Olar “Bir işe ulaşdy”, “Gul bolgul”, “Emire doner” ýaly goşgularydyr. Olaryň mazmunyny umumylaşdyrsaň, şahyryň türkmeniň ykbalynyň açylmandygynyň sebäbini içki agzalalyk bilen baglanyşdyrýandygyny anyklap bolýar. Söýünhany türkmenleri şol çylşyrymly taryhy pursatda bitewilik bolup hereket edip bilmändirler. Olaryň içinden tire-taýpalarynyň hemmesini agzyna bakdyryp bilen ýekeje şahsyýetem çykmandyr. Oňa derek öz bähbidinden, oz kiçijik ambişiyasyndan başga zady bilmeyän, sýýasy taýdan şowa kör, gözýetimi dar ownujak hanlaryň hersi dürli daşky täsirler astynda milleti hersi bir tarapa çekipdir. Netijede, millet öňki ýerinden gozganman galypdyr. Şeýle hanjagazlary Magtymguly “tilkiler”, “gurtlar” keşbinde berýär:

Ülkede sahyp bolmasa,
Arbaplar emire döner.
Üç ýyl şire uçramasa,
Tilki, şagal şire döner.

Magtymguly, budur derdiň,
Sahyby gerek her ýurduň.
Şir zarbyn görmeýen gurduň,
Her murty bir tire döner.

“Gul bolgul” goşgusynda şahyr tire-taýpa çäkliliginden, men-menlikden saplanmak barada aýdýar. “Kelhemeç han öz oglanym” gözel diýr”, “Akmaklykdyr özüň ýagşy toslasaň “,”Kişi bolsaň , goýgul gury tewsifi” diýip şahyr türkmen han-beglerini umumymilli duýga çagyýar.

Magtymgulynyň döwrüň beýanyny berýän şygrylary çeper tekstiň mazmuny taýýndan onuň beýleki harby-watançylyk, ahlaky-gahrymançylykly goşgulary bilen bir toplum bolup durýar. Şonuň üçinem “Baş bolmaň”, “Zor bolar”, “Sil biläni”, “Aty gerek”, “Ýykmaýan ärden”, “Başy gerekdir”, “Meýdan ýoluksa”, “Depe nedir, düz nedir” ýaly onlarça şygrylary çeper mazmun-çeper pikirlenme, keşp dörediş tärleri, durmuş esaslary tarapdan ýokarda görkezilen usullar bilen derňew etmegi talyplara maslahat berýäris.

Magtymgulynyň dünýägaraýşy

Islendik döredijiniň mirasynyň ýa-da çeper aňynyň strukturasy gysgaça şeýle düzgünde göz önüne getirip bolar: çeper aň = 1) filosofiki dünýägaraýş; 2) estetiki dünýägaraýş; 3) hususy döredijilik ýa-da obrazly pikirlenme. Şu strukturadaky filosofiki dünýägaraýş şahyryň çeper pikirlenmesiniň ýa-da obrazlar sistemasynyň köki, çeşmesi bolup durýar. Onuň ikinji çeşmesi awtoryň durmuşa estetiki gatnaşygyndan kemala gelyän estetiki gymmatlyklardyr. Şu iki çeşmäni bilmezden hem-de janly dumuş prosesinde olaryň özboluşly üýtgeýşine düşünmezden, şahyryň eserleriniň çeperçilik manysyna ýagny obrazlarynyň manysyna göz ýetirmek asla mümkin däl. Biziň hem maksadymyz şahyra onuň öz göz önüne tutuşy ýaly düşünmekdir. Muňa ýol, elbetde, Magtymgulynyň dünýägaraýşynyň içinden geçip gidýär.

Çeper pikirlenme hem dünýägaraýş-bular bir-biri bilen berk janly baglanyşykly zatlar. Pikirlenme-hadysa, dünýägaraýş bolsa düýp manydyr. Çeper pikirlenme-dünýäniň çeper şekillerde şöhlelenmek hadysadyr. Şahyryň bitewilik bolup duran tutuş şygryýetini bir şekil hökmünde göz önüne getirmek mümkin. Magtymguly babatynda aýdanynda onuň dünýägaraýşyny, ýagny durmuş hereketlerini kesgitleýän gymmatlygy hem ygtykaty yslam dini we sopusylykdyr. Musulman dünýäsinde “din” adalgysynyň manysy hakynda “Yslam” ensiklopedik sözlüğünde şeýle diýilýär: “Diniň al-Buhary tarapyndan getirilen hadysdaky kesgitlemesi uly ýaýrawa eýe bolupdyr, oňa laýyklykda din-ynanýň (al-iman), dini buýruklara boýun bolmagyň (al-yslam) we ynanç päkligini (al-yhsan) kämilleşdirmegiň goşulmasydyr”. Diniň ýokarky düşündirişinde getirilýän bölegi şerigatdyr hem-de tarykatdyr.

Şahyryň çeper pikirlenmesi, ýagny sungaty mazmunly zatlar bilen baglanyşykly bolan dünýägaraýş “din”

düşünjesiniň soňky bölekleri: tarykat we hakykat dünýäniň syrly, ezoteriki taraplary bilen baglanşyklydyr. Magtymgulynyň akyly-paýhas gözlegleri barlygyň bitewiligini aňladýan şu hili batyn ylymlaryň üstünden barypdyr. Şahyryň bitewi dünýägaraýşyny hem şol üçün birligi düzyär. Biziň pikirimizçe, Magtymguly sopusylyk bilen ýörite gyzyklanypdyr. Belki, ömrüniň belli bir döwürlerinde onuň amalyňa goşulypdyr. Sopusylygyň düşüňjeleri we aňlatmalary bilen pikirlenipdir, onuň pelsepe hem ahlak ýörelgelerinden durmuşyň dürli meselelerine baha kesipdir. Şonuň öçinem bu ýerde şol gündogar hadysasy barada käbir umumy zatlar aýdyp geçmek zerur bolsa gerek.

Sopusylyk-musulman mistisizmidir. Mistisizm maddy dünýäden daşary öwliýäler (weliler) hem Beýik Ruh hakyndaky ylymdyr. Tarykat sopusylygyň esasy terminidir. Tarykat-Haky mistiki aňlamagyň usuly, ahlak we ruhy tärleriň toplumydyr. Sopusylykda tarykatlar öz gezeginde birnäçe derejelere-makamlara bölünýär. Sopusylykda tarykatyň san we hil taýdan dürli-dürli makamlary bolupdyr. Belli bir manyda makamlaryň aýratynlygyna görä, sopusylykda birnäçe ordenler, silsileler emele gelipdir. Olaryň esasyalary on iki sanydyr. Şolardan Magtymguly Pyraga, onuň eserlerinden çen tutsaň, ýakyn bolanlary ýasawiýa hem-de nagyşbendiýydyr. Sopusylyga degişli işlerde hallaryň hem görnüşleri tapawutlandyrylypdyr. Magtymgulynyň şygrylarynda hal bilen baglanşykly çeper-psihologiki suratlar giňden suratlandyrylypdyr.

Magtymguly Pyragynyň sopusylyga anyk gatnaşygy barada anyk nämeler aýdyp bolar? Şahyr ýaňy aýdyşymyz ýaly, sopusylygyň ýasawiýa we nagyşbendiýa tarykatlaryna ynam bildiripdir. “Külahly geldi”, “Diwana geldi”, “Bir nan getirdi” goşgularynda ýazar düýşünde Bahaweddin Nagyşbendiniň özüne ak pata berendigini aýkdan aýk aýdýar. “Diwana geldi” atly hyjuwa juda baý hem çeper suratlary

alamatlandyrýan goşguda Magtymgula ak pata bermek wakasy allegoriki suratlandyrylýar.

Bir gije ýatyrđym, säher wagtynda,
Bahaweddin atly diwana geldi.
Hasasyn süýreýip gelmiş Buhardan,
Hak yşkyna mestu-mestana geldi.

Şygryň çeper teksti tebygy diliň adaty sözlerinden däl-de, aňyrsynda uly hakykatlar ýatýan obrazlardan ybaratdyr. Şahyryň özboluşly älem bolan şygryýetinde düz-sähra yşgyň giňişligini, ylmy halyň öwredilýän meýdanyny, şahsyýetiň bakylyga galtaşygyny şekillendirýär.

Okyr bolsa ylmy-ledun açygly,
Hem diwana, hem beňni, hem içigli,
Golunda käsesi, serden geçigli,
Synamda goýdular, bir şana geldi.

“Ylmy-leduny” – sopuçylyk taglymatyna görä, bendäniň perişde we pygamber arkaly däl-de, gos-göni Hudaýyň özünden öwrenýän ylymy”. “Bir gije ýatyrđym” diýip, ýokardakylara meňzeş başlanýan “Külahy geldi” diýen şygrynda diwananyň adyny tutmasa-da, şahyryň ýokardakylar ýaly ahwala duşandygyny aýtmak mümkin. Çünki bu tarykatyň agzalary mydama başyna külah geýer ekenler. Magtymgulynyň gaýybana pata alandygyny “Turgul diýdiler”, “Ýar bizim sary”, “Boldum girýana”, “Bir niçe mysal”, “Oýan diýdiler”, “Garşy”, “Mährap kaýsy bilmedim” ýaly birnäçe şygryrlarynda biz çeper suraty synlan ýaly görýäris. Bu şygrylar käbir edebiýatçylaryň “durmuşylaşdyrjak” bolmagyna garamazdan, tutuşlygyna sopuçylyk aňlatmalardan we pikirlerden durýar. “Turgul diýdiler” şygryny ünsli okasaň, Magtymgulynyň ak patany-Muhammediň habaryny gönüden-göni pygamberiň elinden däl-de, Alydan alýanlygyny görüp boýar:

“Alydyr” diýdiler, tutdy destimden,
Borýa düşegimi aldy astymdan,
Men bilmedim, bir zat guýdy üstümden,
“Ýolugan döwrandyr, sürgül” diýdiler.

Ýokarky şahsyýetlerden başga-da Magtymguly “Uçdum ýaranlar” eserinde çiltlenleriň, “Mährap haýsy bilmedim” goşgusynda abdallaryň özüne hemaýat edip, pynhan barlyga eltendigini aýdýar. Olar musulman sopuçylygyndaky öwlüýäleriň derejelerine degişlidir. Musulman halklarynyň, şol sanda türkmeniň geçmişdäki dünýägaraýşynyň, dünýä gatnaşygynyň, ynanç-ygtykatynyň özboluşlylygyny alamatlandyrýan sufizmi entek-entekler oňat öwrenmeli bolar. Magtymgulynyň dini pelsepesine düşünmeseň, onuň şahyrlygyna akyl ýetirip bolmaýandygy üçin edebiýatçylarymyzyň käbiri şahyryň sopuçylyk goşgularyny okap, mistiki manyny real mazmuna öwrüp, ýazar sopuçylyk ýörelgelerinden närazy, olardan ýüz döndürýär diýen netijä gelýärler. Emma beýle netijäniň şahyryň çeper pikirlenmesine, döredijilik uslybyna düşünmezlikden döreýändigini aýtmalydyrys. Hususanam onuň mistiki-simwoliki suratlandyrmalaryň gödek, realistik has dogrusy, naturalistik aňlatmalar hökmünde garajak bolýarlar. Munuň özi birinjiden şahyryň dünýägaraýşyna näbeletlikden, ikinjiden derňeýjileriň estetiki gözyetiminiň darlygyndan we ýeterliksizliginden gelip çykýar. Esasy zat şahyryň döredijiligine bitewiligine göz ýetirmekdir. Şeýlelikde, biziň pikirimizçe, Magtym-gulynyň dünýägaraýşy yslam dinidir we sopuçylykdyr. Onuň çeper pikirlenmesiniň çeşmesi hem şol diniň taglymatlarydyr.

Magtymgulynyň şygrynyň bitewiligi.

Eger çeper pikirlenmäniň birinji iki astky gatlagy filosofiki dünýägaraýyş we estetiki prinsipler bolsa, olaryň döredijilik bilen baglanyşykly üçünji dowamaty şahyryň döredijiliginiň poetikasydyr. Poetika bolsa obrazly pikirlenmäniň özi bolup, estetikanyň gönüden-göni dowamydyr. Biziň öňümüzde Magtymgulynyň eserlerini sungat hökmünde öwrenmek wezipesi durýar. Munuň özi şygryýetiň çeperçilik tebigatyna akyl ýetirmeli diýildigi bolsa gerek. Sungaty öz serişdeleri hem olaryň häsiýetli baglanyş ýollary bolan dil hökmünde öwrenmeli. Dünýä edebiyaty öwreniş ylmynda şeýle wezipäni öz önünde goýýan pudaklara strukturalizim hem struktura poetikasy diýilýär. Struktura derňewi çeper esere, döredijilige bitewilik hökmünde seredip, şol bitewiligi emele getirýän gatnaşyklaryň ulgamyny derňemegi göz önünde tutýar. Şonda öwrenilýän zadyň iki tarapy-binar jübütler bölünip görkezilýär. Aýratyn alnan çeper eser hakynda gürrüň edilende, ilki bilen ony ulgam hökmünde göz önüne getirmek gerek. “Ulgam- öz aralarynda gatnaşykly we baglanyşykly bolan we belli bir bitewiligi, birligi emele getirýän bölekleriň toplумы. U. düşüňjesi bitewilik, bölek, içki ulgam, baglanyşyk, gatnaşyklar özen we gaýry düşüňjeler biilen janly baglanyşyklydyr. Islendik U. has ýokary tertipdäki U. bölegi bolup biler.” Çeper ulgamyň janlylygyny amal edýän zat onuň içki ulgamydyr. Eger ulgam (sistema) diýlende bölekler göz önüne gelýän bolsa, struktura-munuň özi bölekler arasyndaky janly arabaglanyşyklardyr. Çeper strukturanyň ähli derejelerinde: owaz, many, söz, jümle derejelerde biz baş ýörelgäniň deňagramlylykdygyny görýäris. Deňagramlylyk mynasybet birligini amal edýär. Mysal üçin, şygryň esasy zatlarynyň biri kapýany alyp göreliň. Kapýa diýmek meňzeşlik we tapawut, şolarýň birbada ýüze çykmagyna, gabatlaşmagyna esaslanýan struktura hadysasy diýmekdir. Kapýalaşýan

sözlerde hem-ä meñzeş sesler, hem-de tapawutly sesler bar. Eger sözler ses düzümi taýdan doly meñzeş, ýagny omonimler bolaýanda-da, many tapawut saklanyp galýar. Eger soňky tapawut hem göze görünmese, ýagny deňtaraplylyk galmasa, onda bu ýerde kapyýa-da emele gelmeýär. Şygryň gurluşynyň esasy derejesi söz, many derejesidir. Söz-many gurluşy-munuň özi deňtaraplylykdyr. Strukturalizimde, ýokarda belledişi ýaly, ol derejä binar jübütler diýilýär. Eserde gürrüňi edilýän kanunalaýyklyklaryň ähmiýetine düşünmek üçin Magtymgulynyň “Gitmezmiş” goşgusyny dolulygyna okap, onuň degişli gurluş derejesini beýan etmäge synanyşalyň:

Iller, heý, Mejnun dagynyň,
Serinden duman gitmezmiş.
Müňküre bilin baglanyň,
Könlünden güman gitmezmiş.

Goýna gardaş bolmaz gurtdan,
Dileg etme her namartdan.
Tä ölinçä goç ýigitden
Myzrak, tir-keman gitmezmiş.

Gapyl adam ogly bilmez,
Ölümini ýada salmaz.
Malyň-mülküň yssyg kylmaz,
Ýanyňdan iman gitmezmiş.

Zamana ýakyn gelende,
Ýeri-Gögi suw alanda.
Alladan gaýry ölende,
On sekiz mekan gitmezmiş.

Ýer bilen Gökden kuwwatly,
Ol Ezraýyldan haýbatly.
Baş kişiniň haryş atly,
Öňünden ýylan gitmezmiş.

Aşyklar terki-jan etsin,
Gözde ýaşyn rowan etsin.
Goç ýigitler yhsan etsin,
Yhsany reýgan gitmezmiş.

Magtymguly, galan derde,
Işň düşmesin namarda.
Kyýamat günü jomarda
Dowzahdan zyýan ýetmezmiş.

Indi bolsa goşguda bar bolan söz-many deňtaraplyklara
seredeliň. Olar aşakdaky gatnaşyklardan ybaratdyr.

Duman-güman.
Goýun-gurt.
Goç ýigit-namart.
Iman-mal-mülk.
On sekiz mekan-ölüm.
Jomart-dowzah.
Magtymguly- namart.

Bular antonomiki gatnaşyklardan durýan gurluş bolyp
çep tarapdaky bölekler goşguda oňyn (položitel) saýylan
düşünjeler. Olar bir manydaş hatary emele getirýärler.
Goşgudaky edil şolara kybap bolup duran manydaş taraplar
şulardyr.

Goç ýigit-tir-keman
Aşyklar-goç ýigitler.
Goç ýigitler-yhsan.

Şu jübütleriň hemmesiniň şahyryň dini-ahlaky ynanjy bilen baglanyşyklydygyny görmek kyn däl. Sebäbi şygryň başky setirden tä soňkusyna çenli “Mejnun dagy”, münküň, iman, dileg etmek, ahyzmana, ýylany- haryş, terki-jan etmek, yhsan, kyýamat günü ýaly düşüňjelerden kemala gelen. Şonuň üçin bu ýerdäki, çyzygyň çep tarapyndaky hataryň özeni “iman” sözüdir. Eger-de biz sag bölegiň düşüňjelerini saýhallaşdyrsak, ol ýerde özeniň “mal-mülkdügi” göreris.

Görnüş ýaly, eserde her bir obrazyň, sözüň manysy diňe olaryň bir-birine gatnaşygynda ýüze çykýar. “Goç ýigit” obrazyny alyp göreliň. Obraz diýmek näme? Obraz, sadalaşdyrylyp aýdylanda, surat, ýagny bir zadyň ikinji birinde şöhlelen-megi, sekillenmegidir. Onsoň gürrüňi edilýän kontekstde “goç ýigit” obrazy “imanlylygy”, “ynanjy” bolan, mal-mülke seretmeýän adamyň keşbidir. Şol keşbiň şu hili şöhlelenmesi bilen baglanyşyklykda tebigy dilde harby manysy bolan “myzrak, tir-keman” aňlatmalary-da dini-pelsepewi mazmuny özünde saklaýar. Sebäbi ýokarda aýdylyşy ýaly, özen goşgynyň beýleki böleklerini mana salýar. Diýmek, edebi-çeper dil tebigy dilden tekstiň ýüzüne çykyp duran aýry-aýry obrazlyk serişdeleri, stilistik öwüşginli emelleri bilen däl-de, tutuş strukturasynyň hili boýunça düýpgöter tapawutlanýar.

“Nusgawy adalga şygryň başlangyç bendini-matlag we soňky bendini maktag diýip atlandyrýar. Matlag şygryda, aýratyn hem nusgawy şygryýetde, görnüş taýdan hem, mazmun taýdan hem tapawutlanýar... Şeýlelikde, matlagda şahyr şygryň umumy ölçegi, refrenleri kapyýasy, ritmi, eseriň umumy heňi bilen okyjyny tanyşdyrýar we soňky çylşyrymly işe onuň ünsini taýýarlaýar” diýip, R.Rejepow goşgynyň başy hem soňy hakynda zerur nazary düzgünler bilen tanyşdyrýar.

Şu hili şygrylaryň biri “Bolar sen” atly belli goşgudyr. Geliň, şygryň içki gurluşyny yzarlajak bolalyň.

Belent daglar belentligňe buýsanma!
Güdazda suw bolan zer dek bolar sen.
Tereň derýa haýбатыňa guwanma,
Wagtyň ýetse, gurap ýer dek bolar sen.

Daglaryň arslany, babyr, peleňi,
Bir günü deň bolar pil-peşe jeňi,
Mejmegül-Bahreýniň, Niliň läheňi
Gulagyna urlan har dek bolar sen.

Matlagyň soňky setirinde görkezilişi ýaly, gürrüň Wagt hakynda barýar. Wagtyň geçýändigini, onuň dünýädäki ähli gatnaşyklary, aýdaly, güýçlülük-ejizlik gatnaşyklaryny edil çepbe-çöwürýändigini dürli obrazlaryň üsti bilen ussatlarça nygtalýar. Aşakdaky bentde şol hili dünýä hadysalarynyň adam durmuşynda-da bolup geçýändigini üçin adamyň deňişli ahlaky orny eýelemelidigini görüňär.

Kyýamatdan bir söz diýdim baýakda,
Garaw bardyr ýersiz urlan taýakda.
Zalymlar har bolar, galar aýakda,
Garyp sen ýygлама şir dek bolar sen.

Zalymlar - şol daglar, derýalar, arslan-peleňler, läheňler. Baş günlük ömürden soň hem kyýamat bar, ine, ol ýerde bu dünýädäki ýaly bolmaz. Şonuň üçinem:

Hakykat namartdyr imansyz geçen,
Iman bilen barsaň ner dek bolar sen.

Galan bentler imany nädip gazanmak hakyndadyr:

Ýagşylar ýanynda ýörgün sen özüň,
Dur bolsun daýyma sözlegen sözün
Alymlara uýsaň, açylar gözün
Jahyllara uýsaň, kör dek bolar sen.

Magtymguly, garap sözle daşyňny.
Jaýyn bilip sarp et nan-u aşyňny,
Kämil tapsaň goý ýolunda başyňny,
Är zynda gezseň, är dek bolar sen.

“Dür”-ylym, alymlar, kämiller şol ruhy gymmatlygyň maddy baýlykdan ýokarylygyna, Baklygyň panylykdan ileriligine şaýatlyk edýän ylmy öwredýän adamlar. Şeýlelikde, şygryň içki strukturasyny düzýän üç sany özen bar: panylyk, ondan utulmazlygyň çäresi hökmünde iman, imany gazanmagyň çäresi hökmünde kämile gol bermek. Görnüşi ýaly, şygyr bitin bir zat. Onuň strukturasynda hemme zat hereketde: daglar zere, derýalar ýere, arslan-läheňler hara, garyplar şire, imanlylar nere, äre öwrülip dur. Şularyň hemmesi-de bir söz bilen ”bolar sen” redifi bilen gönüden-göni baglanyşykly, redif şygyryň gurluşyna jan berýär. Redif-şygyryň içki many çüşmesi.

Goşguda gaty köp obrazyň ulanylmagy strukturanyň çylşyrymlylygyna getirýär. Gurluş çylşyrymlaşyp, hatda onuň bitewi sapajygy ýitip giden ýaly bolýar. Şonuň üçinem şo hili goşgularyň daşky köpdürliligine esaslanyp, Magtymgulynyň bir şygyrda birnäçe meseleleri, temalary gozgaýandygy hakynda birtaraplaýyn gürrüňler edilýär. Aslynda bu strukturanyň pytramagyndan däl-de, juda çylşyrymlaşmagyndan habar berýär. Matlagda berlen pikir uly ösüşi başdan geçirip, maktagda täze bir derejede jemlenýär.

Şygyr maktagda özüniň iň belent derejesine ýetýär. Şygryň umumy gurluşy nukdaýnazaryndan seredeniňde,

maktag-munuň özi deňtaraplaryň-binar jübütleriň sökülýän yeridir. Şahyr matlagdaky aýdan, aňladan sözüne gaýdyp gelýär, ýöne has ýokary, dialektiki aýlawyň has belent derejesinde gaýdyp gelýär. Maktagyň gurluşy juda gysby, bitewiligiň aňrybaş derejesine ýetirilendir.

Struktura poetikasy çeper tekste çeper informasiýanyň çeşmesi hökmünde garaýar. Magtymgulynyň şygryýetiň tutuş bir tekst hökmünde göz önüne gelýändigini hakda ýaňzydyp bolardy. “Edebiýat ensiklopedik sözlüginin” düşündirişine görä tekstiň bir manysy – söz aragatnaşygynyň belli bir bitewilige we belli bir özbaşdaklyga eýe bolan kiçi barlygydyr. Şahyryň tutuş şygryýeti bitewilige we özbaşdaklyga eýedir, onuň serhetleri bardyr. Şoňa görä biz onuň şygryýetini, eger oňa akyl ýetirmek isleseň, bir tekst hökmünde göz önüne getirmäge we öwrenmäge haklydyrys we borçludyrys.

Bir tekst diýmek näme? Bir tekst diýmek bir ulgamy (sistemany) aňladýar. Bir struktura diýmek bolsa belli bir böleklerden düzülip, şol bölekleriň kesgitli arabaglanyşygyna görä işleýän göwre diýmekdir. Şu manyda alanyňda aýratyn goşgy bir tekstiň bölegi bolup, ol bentler, setirler, aňlatmalar ýaly böleklerden durýar. Olaryň hemmesiniň sazlaşykly gatnaşyklary bir tekstiň janlylygyny üpjün edýär. Ýöne şunda bölekleriň aýratynlykda we bitewilikde seredilendäki manysy deň däl. Şygryň özbaşdak, ýagny gutarnykly manyly setirini ýa bendini üznä okanyňdaky bar informasiýa tutuş okanyňdakydan tapawutly, adatça az bolup galýar. Bitewiliginde alnan eseriň bölekleriniň manysy şol böleklerde özbaşdak seredeniňdäkidən üýtgeşik ýagny, çuňňur bolýar. Kähalatlarda bolsa ýolunyp alnan bölekleriň manysynyň bitewiligiň mazmunyna ters gelmegi-de mümkin. Edil şonuň ýaly, şahyryň tutuş döredijiliginiň jähetinde okalmadyk şygryň özünde saklaýan informasiýasy doly aňşyrylman gizlenip galýar, “galmagal”–informasiýany okyja bermeyän

zatlar ýüze çykýar. Bitewilige ymtyldygyňça “galmagal” ýitýär, täze-täze çeper habarlar ýüze çykyp barýar. Munuň özi gurluş gatnaşyklary bilen baglanyşykly hadysadyr. Bitewiligi dikeletmek çeper pikirlenmäniň gurluşyny dikeltmekdir.

Magtymgulyda allegoriki-simwoliki pikirlenme.

Ylymda belli bir hakykat bar – öwrenişiň meselelerini obýektiň meseleleri kesgit-leýär. Eger Magtymgulynyň çeper pikirlenmesiniň özboluşlylygyny aňlatjak bolsaň, onuň döredijiliginiň baş çeper pelsepewi meselelerini kesgitlemeli. Ol mundan ybaratdyr: Hudaý näme, Dünýä-Pelek näme we Adamzat näme hem-de olaryň nähili arabaglanyşygy bar? Biz hem şahyryň döredijiliginiň esasy şol taraplaryna üns berip, onuň goşgularyndaky Hakyň, Dünýä-Pelegiň we Köňlün keşplerini derňemäge çalşarys. Magtymguly çeper uslyby boýunça allegoriki-simwoliki pikirlenýän şahyr. Simwol – munuň özi sözüň özüni däl-de, özgeligi aňlatmagydyr. Allegoriýa bolsa howaýy düşüňjeleriň predmetler arkaly obraza salynmagydyr. Obraz manynyň surata geçmegidir.

Magtymgulynyň şygryýetinde, çeper pikirlenmesinde Hakyň keşbi az, emma merkezi orny eýeleýär.

Sopy şahyrlar öz eserlerinde Hakyň allegoriki keşbini döredipdirler. Özem yslamyň tradision akymларыndan gorkany üçin däl-de, Hakyň keşbine akyl ýetirmegiň mümkin dældigi üçin allegoriýa ýüz urupdyrlar. Bu sufiçilik allegoriýanyň döremeginiň gnoseologik sebäbi. Hudaýyň nämedigini diňe şu dunýäniň zatларыnyň mysalynda takmynan göz önüne getirmek mümkinçiligi bar. Beýleki tarapdan, simwol-allegoriýanyň sungaty-çeperçilik manysy bar; telperligiň ýöntemligiň gapma-garşylygy hökmünde simwol-allegoriýa – munuň özi aýlawlylyk, köpmanylylyk, söz oýnatmasy, syrlylyk ,

duýgularyňy kanagatlandyran, beýniňe lezzet berýän täsinlik-
çeperçilikdir, ýagny sungatdyr.

Magtymgulynyň şygryýetinde Hakyň simwoliki-
allegoriki obrazyny suratlan-dyran şygrylaryň iň bellisiniň biri
“Näme sen” goşgusydyr.

Asla seni görmemişem dildarym,
Gumrumy sen, bilbilmi sen, näme sen?!

Birinji setirdäki “görmemişem” işligine nähili
düşünmeli? Şahyryň eserlerinde “görmek” işligi “görmek”,
“düşünmek”, “hasaplamak”, “şatlyk etmek”, “bilmek”,
“tanamak”, “aslyna ýetmek” ýaly birnäçe manylarda gelýär.
“Görmek” – işligi “göz” bilen baglanyşykly bolmadyk, howaýy
düşünje bilen hem ulanylyp, gözün däl-de, beýniniň,
pikirlenişini hyzmatyny aňladýar we “şat bolmak”,
“tanamak”, “bilmek” manylaryny berýär. “Dildar” şygryň Alla
barada ulanan epitetleriniň biri bolup, ol öz pars dilinde
“söýgüli, ýar” diýen manylary berýär. Aslynda şu ýerde
shahyryň “dost”, “ýar” epitetlerini “Alla” manysynda diňe bir
sopuçylyk şygrylarynda däl-de, eýse köp beýleki goşgularynda-
da agzaýandygyny aýtmak gerek.

Magtymguly, dogry söze ten bergil,
Sowap mundan ötmez, tapsaň nan bergil.
Könlün tapan Dost ýolunda jan bergil,
Işin nedir seni diýmez ýar bile.

Eger soňky iki setiri üzňelikde alsaň, onda dost-ýar
meselesi durmuşy gatnaşyklara degişli bolup dur. Emma
şygryda birinji setirden başlap (gapyl adam gar agzynda ýatyp
sen, ötdi ömrüň uşak-düşek kär bile, Dünýa mardyr,
ýassanyban ýatyp sen, ynjalarmy bile ýatan mar bile) diňe
dünýäniň panylygy-aldawçylygy, ondan ýüz öwürüp, haýyr

iman gazanmak hakynda yzygider pikir ýöredilýändigini göz önünde tutsaň, onda soňky setirler hem şol kontekste girip, dunýa hem Alla dogrudaky pikirler-keşpler bolup durýar. Onsoň şahyryň “dost ýoly” diýýani iman gazanmagyň ýoludyr.

Gumrumy sen, bilbilmi sen, näme sen?!

Gumry-bilbil-Hudaýyň yşgyna düşen, onuň ýolunda gezyän köňülleri aňladýar.

Bölek-bölek kepderler
“Hüw” diýr harman içinde...
Bir bölejik gögerçin,
“Hüw” diýr harman içinde...

“Gumry kepderä meňzeş guşuň ady gögerçin”. Hüw-Hudaýyň zikrini aýtmak. Harman Hudaýyň zikri aýdylýan syrly, mistiki meýdan. Bilbiliň keşp suraty musulman edebiýatynda giňden işlenilen ylahy keşpleriniň biri. Keşik-gülün sakçysy, bahar-yşk, bag-bossan yşkyň mekany.

Şeýlelikde, şahyr şygryň birinji bendiniň ikinji setirinde Hudaýyň şahadatly sypatlaryny gözläp başlady.

Gamgyn könlüm hyýalyňda aldaram...

Köňül-ýokarky guşlaryň başgaça adydyr. Umuman, guş könlüň suraty hökmünde ulgama getirilýär. Şygryda “Dildar-Köňül” diýen binar jübüt emele geldi.

Bag içinde gül-gülmi sen, näme sen?!

Ol jübüt bendiň tamamlanmagy bilen “Bilbil-Gül” görnüşine geçdi. Matlagyň aýratynlygyna görä, şahyr onda şygryň giriş maksatlaryny beýan etmeli. “Näme sen ?”

goşgusynyň girişinde Magtymguly Hakyň alamatlaryny gözläp, bilbilniň yzyna düşdi, güle geldi. Indi bolsa, ol ýar sypatlaryny gaýry eşýalardan gözlemeli.

Garaçymyň ýa seýitmiň-hojamyň...

Eger asly sypatlarynyň jähetine garasaň, bu setiri älemdäki ähli närseler Seniň kö-legäňmi, suduryňmy, modusyňmy diýip okamak mümkin, eger-de hereketi sypatlarynyň nukdaýnazaryndan seretseň, hemmeleri ýaradan ýaradyjy Senmi diýen many almak mümkin.

Ýa sakymyň, ýa şerapmyň, ýa jammyň...

Öňki setirleriniň mantygy dowamy bolup duran bu setirde sopuçylyk şygryýetinde giň ýaýran keşpler görüňýär. Saky mürşit, şerap-ylahy bilimler, ylahy yşk, jam oňa ýetmegiň serişdelerini aňladýan allegoriýalar. Şerap içmek Hakyň yşkyna düşmek, Hak ýadyna degişli bilimleri ele almagy aňladýar. Diýmek, şahyr men mistiki ýola, ylmy-batyna, ylmy-hala ýüz ursam, seniň sypatlaryňa akyl ýetirip bilerinmi diýen kyssawy soragy şahyrana şekilde “ýa” baglaýjynyň üsti bilen beýan edýär.

Ýa ýylmy sen, ýa gündizmiň-gijemiň,

Ýa aýmy sen, ýa günmi sen, näme sen ?!

Bu bitewi setiriň ýaradanyň pygly sypatlary baradadygyny çak etmek bolýar. Bendiň soňky setiri gzellik sypatlarynyň nukdaý nazaryndan-da gyzyklydyr. Çünki Aý-Gün Magtymgulynyň şygrylarynda Allanyň meňzini aňladyp gelýär.

Eý, ýaranlar, bir ýüzi gül, Aýa aşyk bolmuşam,

Eý Şems-u Kamar ýüzli

Tabana gözüm düşdi...

Allanyň ýüzi-gül.

Hudaýyň gül-ýüzi iman. Şonuň üçinem şahyr şygrylarynda mydama Hakyň ýüzüne ymtylýar. Iman-baky dünýäde ýaşamaga hukuk, şol ýaşayyşa mynasyplygyň güwäsi. Pany dünýäde şo hili güwänamany nireden almaly? Magtymgyly muňa hem jogap berýar:

Eý, zülpli-saçy anbar,
Mährap ki ýüzüň münber.

Diýmek, iman mährap-münberden ugur alyp, ýagny dini taglymaty öwrenip, ony berjaý edilip alynýan zat. Güluň-Magtymgulynyň şygryýetinde birnäçe gaýry manylar bilen bir hatarda imanyň hem simwolydygyny gördük.

Ýa müşkmi sen, ýa kokunar anbarmyň...
Müşki-anbar-gözeliň zülpüniň häsiýeti.

Diýmek, bu ýerde biz sinekdoha häsiýetindäki bir keşbi görýaris. Allanyň allegoriki keşbini şekillendirmegini dowam edip, şahyr onuň “zülpüne” geldi.

Eý zülpli saçy anbar.
Her saçlary bir sünbül.

Biz bu ýerde “anbar”, “ýylan-mar” sözleriniň zülpüň keşbidigini görýaris. Çünki olar- “anbar” Allanyň zülpüniň özüne çekijiligini, mar bolsa adam üçin gorkulydygyny aňladýan ideýa-çeperçilik mazmunly sözlerdir.

Şahyryň “Näme sen?” goşgusynyň gürrüni edilýän bendiniň ikinji setirine “zülp” başga bir şekilde geçýär.

Aýda bilmen, ýa çarhmy sen, çenbermiň.

“Çarh-çenber”, “pelek”, “dünýä” , “hijran” sözün aňyýet manysy aýdylanda şu dünýäni göz önüne tutýar. Dünýä – Allanyň zülpi, ol adamlara ýetmeli ýerine – ýuze barmaga päsgelçilik berýär.

Ýel deger, dagylar gül ýaňagyna
Şol gara zülpiň tary dilberniň.

“Zülpi-anbar-çarh-pelek-dünýa-hijran-ýel”-   ine   şeyle
obrazlaryň hatary emele gelýär.

Ýa derýamyň, ýa möwçmi sen, lenbermiň,
Ýa girdapmyň, ya burgunmuň, näme sen?!

Şeýlelikde, bu setirlerde sopuçylykda ýörgünli hem adaty bolan keşpler şekillendirilipdir.

Şahyryň derýa (deňiz) obrazynyň başga hili zatlarda hem suratlandyryandygyny aýdymak gerek.

Dünýa-derýa, ten bir saldyr.

Munuň özi şahyryň Alla gatnaşygynyň üýtgeýändigini däl-de, eýsem şahyryň çeper pikirlenmesiniň köpdürlüligini aňladýar. Şol köpdürlüligiň aňrsynda bolsa şol bir özen Hak – halk – binar mynasybeti ýatyr.

Altynmy sen, kümüşmi sen, zermi sen?!

Bu setir, biziň pikirimizçe, ýene dünýä hakynda bolmaly. Çünki şahyryň eserlerinde “Altyn-kümüş” sözleriniň döredýän keşplerini yzarlanynda, ol keşplere dünýä degişli tersin mazmun berilýändigini görýärsiň.

Köňül dünýä zerin yzlap durupdyr...
Asmanyň görki enwerdir.

Dünýa görki sim-u zerdir...
Altyn-kümüş zeň bolupdyr...

Ýa arşmy sen, ýa kürsmi sen, ýermi sen ?
Älemin derejelerini ýatlalyň. Bu setir hem şol derejeleriň Ýaradana dahyllydygy-däldigi hakyndaky soragdan durýar. Dahyllydyk diýlende, ýene şol öňki sypatlary manysynda düşünmeli bolsa gerek: “Bu älemleri ýaradyjy senmi” we “Sen olaryň hemmesinde barmysyň?” Aslynda sowal-iç gepletmedir, monologiki sözdür. “Hylwatdaky” monologlar “awtokommunikasiýany” amal edýar we köplenç söhbetdeşlik bolup durýar” – diýip, “Edebiýat ensiklopedik sözlüğünde” şaýatlyk edilýär. Monologiki söz çeper teksti gurnaýjy başlangyçdyr.

Ýa ýakutmyň, ýa merjenmiň, dürmi sen?
Setir gymmatbaha daşlaryň atlaryny tutýar. Gymmatbaha metallardan tapawutlylykda, gymmatbaha daşlary aňladýan sözler Magtymgylynyň şygrylarynda ulgamlaryň oňyn obraza esas bolýarlar.

Iman – göwher, boldy anyň beýany...
Jahan boldy münawwer...

Gymmatbaha daşlaryň şeýle oňyn obraz döredip bilişiniň sebäbini olaryň degişli döwrüň çeperçilik döpleriniň çäklerinde tutan orny bilen düşündirmeli bolsa gerek. Ol keşpler ýokarky hususy mysallardanam görnüşi ýaly şahyryň aňýetinde iň gymmat zadyň – Allanyň, Ruhy älemin, Baklyga degişli gymmatlyklaryň keşpleri bolup durýar. Allanyň aňýet obrazında onuň gizlin, iň elýetmez, iň arzyly ýeri – dodaklary-da hut gymmatbaha daşlardan şekilinde görkezilýär.

“Näme sen?” şygrynyň gürrüni edilýän bendi şu setir bilen tamamlanýar.

Ýa çyragmyň, ýa rōwşenmiň, näme sen?!

Bendiň öňki setirlerinde Dünýä hem Ahyrýet, Maddy we Ruhý älemler hakynda pikir ýöreden şahyr soňky setirde adamzadyň şol iki dünýädäki ýaşayşy, ol ýaşayşy döredýäniň Hudaýdygy dogrusynda gürrüň edýän bolara çemeli. Bize beýle hasaplamaga “çyrag we rōwşen” keşpleriniň şahyryň şygryýetinde aňladýan manylary esas berýär:

Şygryň soňky bendinde hyýaly söhbetdeşligi tamamlan şahyr öz-özüne tarap öwrülýär. Ýaradanyň hereketi we asly sypatlary dogrudaky sorag-sowala jogap agtaran şahyryň içki dünýäsinde ösüş bolup geçdi. Aslynda şahyr Hakyň sypatlary dogrusynda bilýän zatlaryny sorady.

Magtymguly, geç namysdan-aryňdan:
Näme üçin namys-ardan geçmeli? Aslynda nähili namys-ar hakynda gürrüň gidýär? Eger goşgynyň tutuş mazmuny Hudaý hakynda, onuň ähli zada mutlaklyk erklidigi hakynda aýdylanyny göz önüne tutsaň, adamyň Hakdan närazylygy, asylygy, Hakyň işine namys edişi ýalňyşlyk hasaplanýlar.

Kadyr eýäm jismimizi bar eden,
Biaklydyr Hak işine ar eden...
Şonuň üçinem Magtymguly Hudaýyň işine närazy bolup oturmazlygy ündeýär:

El götergil bu wepasyz käriňden...

Dünýa – biwepa. Biwepa kär hem dünýäni ýygmak, dünýa meşgul bolmak bilen baglanyşykly işler diýip düşünse bolardy.

Jahan doly, sen gapyl sen, Ýaryňdan,
Meý-mestmi sen, ýa şeýdamyň näme sen?!
Gapyllyk, meý-mestlik, şeýdalyk, hünärlilik, habarsyzlyk – ine, şu hili özboluşly semantiki hatar emele gelýär.

Jahan doly Ýaryňdan...Şahyr indi öňki sorag-sowal içinde gizlenen hakykaty açyk aýdýar. Tekstiň ýüzüne

çykarýar. Şygryň süňňini düžýän “Ýaradan – dünýä” binar mynasybetini şahyr bakylygy tassyklamak bilen söküp göýberdi. Şeýdibem, eseriň strukturasy taglymatyna laýyklykda eser tamam boldy. Matlagdan başlanan ýaşayyş “Näme sen?” redifiniň bölekleri baglanyşdyrmagy bilen maktaga çenli dowam edip, şol ýerde-de jem boldy.

Magtymgulynyň çeper pelsepewi pikirlenmesinde Dünýä hem Pelek bilen baglanyşykly keşpler uly hem möhüm orny tutýar. Bularyň üsti bilen şahyr Wagt obrazyny döredýär.

Dünýäniň manysyna “Dünýä-ahyrýet” mynasybeti boýunça seretseň, oňat düşüniş bolar.

Dünýä – madda hem maddy zatlar. Emma bu deslapky düşüňjedir. Düşüňjýäniň alanynda bolsa bu obrazynyň manysynyň juda çuňdugyny hem-de giňdigini bellemek gerek. Ol şeýle bir çylşyrymly welin, manysyny biziň häzirkiki filosofiki we estetiki pikirlenmämiziň derejesinde doly we dogry kesgitlemek mümkin hem däl.

Magtymgulynyň dünýäni ýigrenýändigini onuň dünýäni iň nejis, iň aýylganç hem ýigrenji keşplerde berýänliginden hem görse bolar:

Dostlar höwes etmän loly aýaly
Sizi aldar, köpdür onuň hyýaly,

Şahyryň şygryrlaryndan ugur alsaň, dünýäniň ýeke-täk äri pelekdir diýip pikir etmek mümkin. Magtymguly “loly dünýä” keşbini gaýta-gaýta ulgamlayyn ulanýar. Ol allegorik keşbiň manysynyň aňyrsynda dünýäniň esasy ýaşayyş usuly bolan hereket suraty ýatyr.

Onsoň dünýä bilen adamyň şu hili garşy durmagynda, söweşinde Magtymguly gürrüňsiz adamyň tarapynda durup, biwepa dünýä öz ýigrenjini beýan edýär. Şonda ol dürli-dürli epitetler, meňzetmeler, metaforalar, allegoriýalar arkaly özüniň duýgularyny surata geçirýär. Edil öz duýgularynyň çeper

keşplerde hakyky güýje öwrülişi ýaly, dünýä-de şahyryň sygryýetinde howaýylykdan hakyky barlygy bolan şahsa öwrülýär. Şol şahsyň dürli şekillerine seredip geçeliň. Ilki bilen dünýäniň adam üçin wagtlaýyn, ötegçi, ýalan zatdygyny görkezýän, ýagny dünýäniň ötegçilik häsiýetini birinji orunda görkezýän keşpleri nygtap geçeliň.

1. Dünýä- düýş: Bir keşbiň kiçeltme häsiýeti bar. Düýş – pursatlyk, soňy bolmadyk, göz açyp ýumasy salymdaky hadysa.
Bu dünýäniň düýbi düýşdür
İşi aša, wagty giçdir...
2. Dünýä – saraý. Saraý wagtlaýynça ýaşalýan ýer, munda hiç kim hemişelik ýaşamaýar.
Bu dünýä göýä bir kerwensaraýmyş
Gelen ýük ýazdyryp geçip baradyr...
3. Dünýä - duralga:
Dünýä bir menzildir gelip- geçerge
Bu menzile gelgen gitmeýin galmaz...
4. Dünýä – ýagyş:
Ýigitler, bu dünýä şuňa mysaldyr:
Bark urar asmanda, baran eglenmez...
5. Dünýä – bazygär: Ol adamy oýnaýar, oňa al salýar.
Bazysyn çaldy gitdi...
Bu dünýä bazygär, biliň, al eder...
Ne bazygär jahandyr,
Göz açan maly gözlär...
6. Dünýä – talaňçy duşman.
Dyrnagy demirden talaňçy dünýä..
Magtymguly aýdar, işiň talaňdyr..
Magtymguly adamyň jöwheri hökmünde diňe onuň ruhuny alýar. Ten ötegçi bolany üçin ol adamyň jöwherine girmeyär.
7. Dünýä – bazar. Ol bazarda pelek adamyň janyny maddy baýlyklara satyn alýar. Ol baýlyk çüýrük hoz, saman,

bakgal harytlary – gury un, halwa, süýt, çigit we ş.m-ler bolup biler.

8. Dünýä – namart. Jan bilen madda asla deň baha zat däl. Onsoň janyň ornuna maddany berýän dünýä baryp ýatan namartdyr.

Magtymguly galgan derde,

İşiň düşmesin namarda...

9. Dünýä – asly ýat, bedasyl, nämährem. Adam atany nurundan ýaradan Hudaý onuň tenini toprakdan alypdyr. Magtymguly üçin esasy zadyň hiç haçan ölmeyän, ýitmeýän nur – jandygyny aýtdyk. Dünýä nurdan mahrum. Şonuň üçin ol adama asly boýunça ýatdyr, gumdan ýasalan bedasyldyr.

Asly ýada çekme jepa

Bedasyldan yokdur wepa...

Biwepadyr, nämähremi gözleme...

10. Dünýä - ýylan.

Dünýä mardyr, ýassanyban ýatyp sen

Ynjalarymy bile ýatan mar bile...

Dünýäniň mardygy bilen baglanyşyklykda soňky mysal has gyzyklydyr. Ýylanyň zährinden tüý dökülýär, ganat gyrlyp, per gidýar. Muňa nähili düşünmeli? Magtym-gulynyň şygryýetinde Allanyň gözgüsi bolan Köňlün guş şakilindedigini öň agzapdyk. Şondan ugur alsaň, dünýä adamyň tenine däl-de, ruhuna zäherini saçýar.

Şonuň üçin hem ol dünýä meşgul bolmak, mal ýygmak işine „dünýäniň derdi”,

„haý - ýu höwes”, „dünýä gark bolmak”, „dünýä köyi”, „ýalançynyň höwesi”, „jahan çyrçygy”, „bogaz ýyrtmak”, „jebri-jahan”, „dünýä gaýgysy”, „hyrsy-höwes”, „has-rat” diýip at berýär, dünýäniň özüne bolsa, gamhana diýýär.

Gamhanadyr, belli menzil – mekan yok,

Ýashana yerinde gülmek ýarashmaz...

Şahyryň şygryýetindäki pelek – Wagtyň hem hereketiň şahlaşdyrylan keşbidir.

„Pelek” kazanyň manydaşdyr. Ajal – ölümiň, hereketiň netijesiniň şahlaşdyrylan keşbidir.

Jan bir guşdur, dünýä-däne, pelek-dam.

Çarhy-pelek duzak gurmuş ýoluna...

Dünýä daşyň demir duzak torlaýyp...

Garşynda ajal sakysy –

Gapyl adam duzagydyr...

Kazanyň damyga bolduk giriftar...

Bu keşpleriniň biri-biriniň çalşyryp durmagy maddanyň ýaşaýyş şekilleriniň hem usullarynyň biri-biri bilen baglanyşyklylygyndandyr. Giňişlik bolmasa Wagt ýok, Wagt bolmasa Giňişlik ýok, hereket bolmasa öňküler ýok, olar bolmasa hereket ýok. Şol sebäpden Magtymgulynyň sygryýetinde „kaza”, „pelek”, „zaman”, „dünýä” keşpleriniň düp tebigaty birdir.

Magtymgulynyň sygryýetinde Köňül merkezi keşpleriniň biridir.

„Köňül” diýlende, Adamyň ruhunyň, Hakdan bölünip gaýdan nurunyň göz önünde tutulýandygy hakda aýdypdyk. Şol nury-göwheri dünýä bermän alyp çykmagyň gamy şahyry ruhy gözlemlere iterýär. Onuň içinde iki güýjün–dünýä höwes bilen Haka yhlasyň söweşi (göreşi) gidýär.

Adam könlüniň keşpleri diýlende ilki bilen şahyryň „Jan içinde” atly belli goşgusy ýada düşýär.

Umuman, bu eserde köňülleriniň dürli şekilleri berlip, Magtymgulynyň beýleki sygyrlaryndaky ownuk keşpleriniň bu ýerde jemlenendigini görýärsiň. Geliň, sonuň üçin ondaky keşpleri beýleki gogular bilen üstüni ýetirip, degşirip göreli.

Bilbil. Bilşimiz ýaly, bilbil ylahy sygryýetde Haka aşygyň keşbini şekillendirýär. Umuman, köňlem, öň hem aýdyşymyz ýaly guş şekillerinde görkezilýär.

Musulman edebiýatynda bolsa „Köňül-Hak” gatnaşygy, „bilbil-gül” „bilbil-iman” şeklinde gelýär.

Bilbil aýdar: „Keşigem”.

Bahara gözleşigem.

Gülzar üçin aşygam

Bag-u bossan içinde.

Bilbil –gülüň sakçysy. Gül bolsa hemişe däl-de, diňe bir döwürde –baharda açylýar.

Bilbil bahara gözegçilik edýär.

Bilbil gülüň aşygy hökmünde bag-u bossan içinde ýaşaýar.

Anka, huthut. Anka ady bar-da, özi ýok diýen düşünjäni aňladýarmyşyn.

Anka aýdar „ýolçyýam”

Huthut aýdar „İlçiyem”

Anka hem şahyryň şygryýetinde Haka ymtylýan könlüň keşbi bolup gelýär.

Yokardaky setirden görnüşi ýaly, ol ýolçy, ýagny tarykata – hakykata eltyän ýola düşen guş „Meniň sahypjemalymy gördüňmi” diýen şygrynda ol derwüşüň şeklini berýär:

Anka sypat turup, „hüw” diýp galkan guş

Gijesi tirikdir, gündizi bihuş

Redaly jindeli, egni hyrka puş

Meniň sahypjemalymny gördüňmi...

Ady bar, özi ýok pikiri şahyr keşbe öwürýär. Gije diri – bar, gündiz bihuş - ýok.

Onsoň ol derwüşüň durmuşy kadalaryna gabat gelip dur.

Diýrdi: dünýä durmaz, ömre baky ýok

Gündiz roza, gije bolsa uky ýok...

„Turmak” işligi-de öňem aýdyşymyz ýaly keşp bolup durýar. „turmak-segremek - galmak, gopmak, oýanmak, at salmak” şu semantiki hatar ýolçularyň hereketini aňladyp gelýär.

Bir gije ýatyrtdym tünüň ýarynda.

Bir dört atly gelip „Turgul” diýdiler...

Şerap içip, serhoş bolup segresem...

Başa baglap diwanalyk kemendim
Segredip yetişdim yşga semendim...
Hak yşgyna at sal, meýdan ýoluksa...

„At” bilen baglanyşyklykda Magtymgulyda „ýarag” sözi-de keşbe öwrülýär. Ol hem „at” ýaly yşk ýolundaky serişdäni, usuly aňladyp gelyär:

Müşgül sapar bolar ölüm sapary,
Daýym diý hak ýady bolsun soragyň

„Göze myhmandyr” atly harby-watançylyk däl-de, mistiki-pelsepe temasyndaky şygryň:

Ýigidiň bolmasa ýaragy-aty

Şuny belli biliň, ýokdur gaýraty-
setirleri „Bili bolmasa” diýen baky ýaşayşa zerur zatlardan söz açýan goşgynyň

Yürekleri at başy dek batyrlar

Hatynça yok at - ýaragy bolmasa -

setirleri o dünýälik ýaşayş serişdesi-niň keşbi bolsa gerek. Şygrylaryň umumy gurluşy we tutuş şygryýetiň çygyry hut şo hili many – keşbe itekleyär. Çünki at-ýarag edinmeseň, ajaly ýeňmek mümkin däl, onuňam ýaragy bar ahyryn.

Şonuň üçin ömür – haýyr işler bilen meşgullanmak üçin berilýär, iman- baky ýaşayşa hukuk gazanmak üçin , ajaly ýeňmek üçin berilýär. Eger köňül esger bolsa, ýaragy iman, eger köňül guş bolsa, ganaty iman, eger köňül daýhan bolsa , hasyly – iman, eger köňül gözel bolsa – gözelligi imandyr. Imansyz gitmek ýoldaşsyz ýola düşmektir.

Haýyr gazan munda - ýanyňa ýoldaş

Ýogsa gabra ýeke-ýeke gider sen...

„Ahyrýet ýoldaşyň – iman” diydiler

Ýol ýoldaşy ýoldaşyna söýener...

Şeýlelikde, Magtymguly ölüme garşy baky ýaşayş üçin göreşe çagyryar.

Şahyryň „ Jan içinde” eseriniň täsin keşpleriniň biri gurtudur. Gurt-şahyryň şygryýetinde goýun – guzy keşbinde gelyan

imany awlaýjylarynyň şekilini, köplenç amalsyz mollalary suratlandyrýar.

Goýna gardaş bolmaz gurtndan
Îmanyny koý - guzyga satandyr...
Pelek goýmaz bu gezdigiň saraýda
Gurt bile koý mydar etmez bir oýda...
Bak ahuna, pire, soltana ,hana
Gurt deý gapdym diyp ýörtup baradyr...
Selle baglap başyna aç böri ,sopy – pirler...

Gije gezer ýarganat, baýguş, yshak yaly guşlaram Haka
alkyş aýdyp, doga okayarlar. Ýene bir keşpler topary – gumry,
kepderi, gögerçin, musyja keşpleri gyzyklydyr.

Taýr ederdim her ýana
Şükür ederdim Subhana...

Taýr etmek – uçmak – köňlün esasy sypaty. Ikinji
setirdäki „şükür” hem tarykatyň mekany .

Şeýlelikde „Kepderi” poemasynda şahyr „ madda –ruh
” mynasybetinde soňkynyň tarapynda durýar. Şonoň üçinem
ol „Jan içinde ” eseriniň soňunda şeýle ýazýar:

Nebsim aýdar: „ Hoş eýle!
Jamy – jurga noş eýle
Keremiňe duş eýle
Taňla diwan içinde...”

Şahyryň pelsepesi- baky dirilik, baky ýaşayyş. Ol oňa
ýetmek üçin panydan bütinleý geçmegi talap edýar:

Dünýäniň bar zady ýagydyr -ýagy.

Şahyryň adam könlüni has köp dürli , has köp öwüşgünli
sekillendirýändigini biz görýäris. Ýöne olaryň bitewiligini
duýmak, yzarlamak gerek. Şonda onuň allegoriki- simwoliki
pikirlenmesiniň özboluşlyygynyň onuň tutuş döredijiligine
mahsusdygyny görýärsiň.

Mahmyt Gaýybynyň şygrylary

Eserler:

Gaýyby. Saýlanan eserler.

A. 1965.

Gaýyby. Diwan.

A. 2005.

Derňewler:

1. Ataýew K. Gaýybynyň lirikasy. A. 1976.

2. Gaýyby // Türkmen edebiýatynyň 2.t. 2. kitap A.1975

Mahmyt Gaýyby XVIII asyr türkmen edebiýatynyň wekilleriniň içinde bitewi diwany bolan ýeke-täk şahyrdyr. Onuň diwanynyň özboluşlylygy gündogarda kabul edilen berk kadalara laýyklykda düzüldigindedir. Häzirki wagta çenli şahyryň diwany iki gezek neşir edilip, soňky neşir öňkä garanda has doludyr.

Şahyryň ömrüne, döredijiliginiň öwreniliş taryhyna degişli maglumatlary görkezilen edebiýatlardan tapyp bilersiňiz. Bu gollanmada bolsa biz onuň eserlerini çeper tekstiň nukdaýnazaryndan derňemegi göz önünde tutýarys. Beýle derňewiň maksady şahyryň döredijiliginiň çeper pikirlenme hökmündäki esasy aýratynlyklaryna ünsi çekmekden ybaratdyr.

Mahmyt Gaýybynyň döredijiligi özüniň pelsepe esasy hem-de çeper uslyp aýratynlyklary boýunça sopuçylyk edebiýatyna degişlidir. Öňki derňeýjileriň hem belläp geçişi ýaly, ol sopuçylyk taglymatyny çuňňur öwrenipdir. Şol bir wagtda-da onuň eserleriniň görkezişi ýaly, şahyry esasan sopuçylygyň çeper-estetiki gymmatlyklary has köp gyzyklandyrypdyr. Sözüň hakyky manysyndaky diwany düzendigi Gaýybynyň sopuçylygyň ylmy pelsepesine däl-de, edebi-çeper gymmatlyklaryna gyzyklanma bildirendigini, onuň özüni pelsepeçi sopy däl-de, sopy şahyr hökmünde aňlandygyny görkezýär.

Gaýybynyň eserleriniň aglaba köplügi gazal görnüşinde ýazylypdyr. Şeýdaýy bilen bir hatarda ony XVIII asyr türkmen edebiýatynda gazal ýazmagyň ussady hasaplap bolar. Şahyryň gazallary ýokary çeperçiligi, kämilligi bilen tapawutlanýar. Onuň öz gazallarynyň üstünde öwran-öwran işläp, pikir-çeperçilik taýdan taraşlama kemini goýmandygyny aýdyp bolar. Şol bir wagtda-da Gaýybynyň ähli eserleriniň uslyp, tema, çeper obrazlary taýyndan bitewi bir çeperçilik dünýäsi bolup durandygyny aýtmak gerek. Hut şeýle bitewilik nukdaýnazaryndan biz onuň döredijiligine seljermäge synanyşarys.

Şahyryň edebi tahallusy nämäni aňladýarka? Bu barada onuň özi „Serwi-kaddy bardyr“ atly gazalynda şeýle ýazypdyr.

Gaýybyga her nefes kim gelse gaýypdan geler,
Ýogsa anyň şygyr aýtmaga ne heddi bardyr.

Diýmek, ýazar özüniň gaýyp bilen – göze görünmeýän, ýaşyryn dünýä bilen arabaglanyşygynyň bardygyny tekrarlaýar. Ol gaýyplyk sopularyň mistiki ahwalatlar dünýäsidir. Yokarky beýtdä Gaýyby sopuçylyk taglymatyny ele alyp, kämillige ýetendigini, özüniň şahyr hökmünde ussatlyk derejesine baryp, erenlerden dem çekendigini, şonuň üçinem sopy şahyr hökmünde ilin önüne çykyp, şygyr aýtmaga hukuk-keramatynyň bardygyny aýtmak isleýär. Onuň şahyrlýkdaky şu aýratynlygyny-da biz eserlerine umumy baha berenimizde göz önünde tutmalydyrys. Gaýybynyň çeper pikirlenmesine allegoriki-simwoliki keşpler mahsusdyr. Onuň liriki gahrymany-da ylahy söýgä uçran aşykdyr. Döredijiliginiň şu tarapynyň bütün çuňňurlygyna düşünmek üçin, ylahy aşyklygyň nähili ruhy-ahlak hadysadygy barada gysgaça aýdyp geçeliň.

Şahyryň öz gazallarynda aşyklyk, zahytlyk barasynda birnäçe ýerde söz açylyp, ýazar bu meselede öz garaýyşlaryny

beýan edipdir. „Hoş hal men“ gazalynda gaýyby kişi bolmagyň düýp manysy düşündirilýär:

Yşgynda jandan geçmişem, şowkuň şerabyn içmişem,

Magny kitabyn açmyşam, hoş hal men, hoş hal men.

Gaýybylyk-hakykatyň illeriň gözüne görünmeýän içki, batyn manysyna göz ýetirip bilmek hem-de muny söze geçirip bilmekdir. Ýaşayşyň daşky görnüşini aňladýan „surat“ düşünjesi hemişe „mana“ gapma-garşylykda goýulýar. Özem bu gapma-garşylyk külli ýaşayşa akyl ýetirmek meselesinde hem ulanylýar, şeýle-de şahyr „Näsazdyr“ şygrynda suraty bilen manysy deň gelmeýän takwalary tankyt astyna alýar. „Her göz“ gazalynda bolsa:

Sözün magnysyn sözlär aryflar,

Irişmez ol söze älemde her söz,

Kemine Gaýyby biharlyk eýläp,

Ki özüň aryfana şygryňy düz.

Diýmek, şahyryň pikirleri aryfana – zatlaryň içki manysyny açyp berýän şygrylardyr.

Eýsem-de bolsa, şeýle derejä nämeler mynasybetli ýetip bolar? Kimler bu derejeden näme üçin mahrum galýarlar? Gýyby bu derejä hakyky aşyklyk mynasybetli ýetip bilipdir. Aşyklyk onuň öz gazallarynda hem, umuman, sopusylykda hem bir tarapdan zahytlykdan, beýleki tarapdan bolsa takwalykdan – wa:gyzlykdan tapawutlandyrylypdyr.

Kylyp zahytlaryň tagat, hemişe jennet iştärler,

Dilär aşyklaryň ähli jemaly-aftabyndan.

Görnüş i ýaly, aşygyň maksady jennet hezillikleri däl-de, Ylahyň güneş jemalydyr. Şeýle maksat tutýandygy üçin şahyr wa:gyzyň sözüne pisent etmändir.

Yşk güftarydan özge , wa:gyz-a, söz sormagyl
Şemgyma sygmas, anyň bary mana efsanadyr.

Na: syh-a, pent etme kim yşkyn goýup, zahytlyk
et,

Bil muny bişşyk zuht olmak günähimdir meniň

Wa: gyza şerh etmegin jennetde hüýrlerni sen,
Jennetiň gözümge gelmes hürri-ryzwanyň bile.

Gaýybynyň aýdyň aňladylýan şeýle garaýşynyň manysyna düşünmek üçin, ilkinji sopularyň bir Rabiýa al-Adawiýanyň pikirini ýada salyň; ol öz ýanyndan Hudaýa ýüzlenip, „Eý, Biribar, maňa Seniň jennetiň gerekmez. Çünki jennete maýyl bolup, Saňa gulluk etsem, bu meniň Sen bilen söwdalaşdygym bolardy. Şonuň üçin maňa ne jennet, ne dowzah gerekmez, maňa Seniň didaryň gerek“. Aşyklaryň Hudaýa gatnaşygy, gysgaça, şeýle aňladylypdyr.

Olaryň halka gatnaşygyny bilmek hem zerurdyr. Aşyklykda kişi özüniň aklyny däl-de, ýüregini terbiýeleýär. Çünki yslam jemgyýetiniň taryhynda hakykata düşünmekde aklyň däl, ýüregiň esasy serişdedigi baradaky netijä gelnipdir. Hakykat ýürege baryp, ýüregi kämilleşdirmese, akyl sopynyň ahlak keşbini özgerdip bilmeýär. Akly Hudaýa meşgul bolsa-da, ýüregi dünýä hezilliklerinde galýan kişiler üçin öwrenen ylmy bary-ýogy galat sözlülüge getriýär. Şeýle adam üçin söz, ylym ikiýüzlüligini ýaşyrmak bolup, dili bir zat diýýär, hereketleri başga ýana gidýär. Şonuň üçinem kämil şahsyýet ýüregini kämilleşdiren, ýürek terbiýesini geçen şahsyýetdir. Bikemallary Gaýyby „köňli garalar“, „suraty-hup, huýy-bet“ adamlar hökmünde häsiýetlendirýär. Olar „nebs üçin „hurdadanlyk – akyl inçeligini“ görkezýänler, olaryň sözi bolsa bary-ýogy „efsana“ – düýbi boş, galat zatlardyr. Gaýyby olar barasynda örän köp gazallarynda aýdyp geçipdir, bu temadan bolsa „Näsazdyr“, „Ýamanlykdan ne sut“ ýaly ençeme şygryrlaryny ýöriteläp ýazypdyr.

Özüni bolsa şahyr „diwana“, „ýar yşgynda danalyk bile diwanalyk kylýan“ aşyk hasaplaýar:

Men Gaýyby efganyma, egnimde geýen şalyma,

Bu telbe syrly-halyma hoş hal men, hoş hal men.

Ol „aşyky-misgin, hem derwüş, hem mazlum bolan“ şahsyýetdir.

Gyýybynyň şahyr hökmündäki çeper pikirlenmesiniň aýratynlyklaryna şu şahsyýetiň sypatlary tarapdan çemelşmelidir. Ýokarda aýdylşy ýaly, şahyryň çeper keşpleri allegoriki-göçme manylydyr. Çünki ol aşyk-diwana bolup, gaýypdan gelýän hakykatlary sözleýär. Gaýypdan bolsa Allanyň didary we mazmuny baradaky habarlar gelýär. Olaryň howaýy tebigatynyň bardygy sebäpli, şahyr göçme manylara ýüz urup, Ylahyň şertli suratyny çekmeli bolýar. Şonda ol şu göze görnüp duran dünýäniň suratyna mahsus daşky alamatlary alyp, olara başga, ylahy manylary berýär. Bu hili keşp döretmek usuly, elbetde, allegoriýadyr. Çünki allegoriýa – howaýy düşüňjäniň, howaýy mazmunyň maddy, janly şekiller arkaly çeper keşpde berilmegidir. Şygrylaryň şu hili çeper dil aýratynlygyny göz önünde tutmasaň, şahyryň eserlerini okanynda, ümür-dumanyň içinde gezen ýaly bolarsyň. Gaýybynyň döredijiligini sowet zamanynda derňän edebiýatçylarymyz onuň dünýäsiniň howaýylykdygy barada ýazypdyrlar. Şeýlemikä? Elbetde, bu haýsy mantygynyň nazaryndan seredýäniňe baglydyr. Şahyra düşünmek üçin, onuň öz – sopuçylyk mantygynyň içinde durmak gerek. Şonda gaýyby, howaýy hakykatlaryň onuň gazallarynda anyk duýarlykly keşplere girýändigini görüp bolýar. Ýöne şol keşbiň göni – realistik däl-de, göçme-mistiki manylarynyň bardygyny hasaba almak gerek. Çeper teksti açmagyň täri – şahyryň keşp döretmekdäki şertlilik ýörelgesini kabul etmektir. Şu ýol bilen gideniňde, çeper tekstiň içine girip, şahyryň hakyky janly durmuşda nähili ruhy-ahlaký ýörelgelere eýerendigine düşünişip

bolýar. Şahyr öz pikirleri, duýgulary bilen janly adam bolup ör boýuna bolýar.

„Söksünler meniň“ gazalynda Gaýybynyň liriki gahrymany Mansur Hallajyň keşbinde öňe çykyar.

Örteban jismimni, ýagny ýele bersinler külüm,
Bir nyşana küşte kylan ýerde tiksindir meniň.

Lälezar açgaý ajaýyp ruýy-sähralar üze,
Katra-katra bagrymyň ganyňa eksindir meniň.

Şu setirlerde şahyryň ylahyň ugrundan çekýän derdiniň pelsepe hem gzellik manysy aýan bolýar. Gahrymanyň sähra sepilen al ganyndan lälezarlyk dörap, güller açylýar. Munuň özi onuň Hudaýa wepalylygynyň subutnamasy hem-de ajaýyp netijesi bolup durýar. Gülzarlyga bürenen bu sähra gahrymanyň göçme manydaky yşk meýdanydyr. Yşk meýdany Gaýybynyň gazallarynda esasy allegorik keşpleriň biridir. Ol meýdanda – sährada hemişelik bahar höküm sürýär. Ol sähranyň ýaşajylary bolsa diňe aşyk-diwanalardyr. Çeper aňyň taryhy ösüşi tarapyndan alanynda, şeýle giňişligi bir-ä şahyryň ruhy gymmatlyklarynyň ulgamyny bolan içki dünýäsiniň keşbi hökmünde, bireme hususy sopusylyk aňynyň bitewi giňişligi hökmünde ylmy teswirlemek mümkin. „Şuhy-zybalar ýene“, „Mergzar oldy ýene“, „Aýan etme, aýan etme“, „Hoş hal men, hoş hal men“, „Günbedi-dowwara bak“, „Yzhar eýledi“, „Bilbil sygar oldy“, „Açdy bazaryň ýene“ ýaly gazallarynda allegoriki bahar pasly suratlandyrylýar. Şahyr daşyndaky – öz ýaşayan dünýäsini ruhy, ahlak hem-de estetiki taýdan ret edip, başga bir dünýäniň, başga eýýamyň suratyny çekýär. Ol dünýä gelip çykyşy boýunça gaýyby, çeper manysy boýunça allegoriki dünýädir.

Ol dünýäde nowruz, bahar pasly höküm sürýär.

Çünki nowruz oldy, älem gülguzar oldy ýene,
Gunçadan güller açyldy, mergzar oldy ýene

Gül tomaşasyn kylyp bilbil ýene kyldy
pygan,
Meý içip, gül jamydan, mesti-humar oldy
ýene.

Başlady guşlar Hudanyň hamdyny, eýläp
pygan,
Her biri bir şah üze kim bikarar oldy ýene.

Bu ýerde Magtymgulynyň „Duman peýda“
muhammesindäki ýaly diriliş, oýanyş beýan edilýär.
Nowruz şahyr üçin gaýyby dünýädäki diriligiň simwolydyr.
Eger şu dünýäde nowruz wagtlaýyn bolsa, ol dünýäde ol
bakydyr.

Ýasanyp geýdi halgatlar ýene dünýä arusyna,
Ýagyp nyýsan rahmatydan jahan hoş gülguzar oldy.
Gurup eşret üçin meýlis, pyýala tutdy sakylar,
Içip aşykalr ol meýden bary mesti-humar oldy.
Özüniň şol gözellik hadysasynyň suratyny çekýändigini
şahyr ýörite belläp geçýär:

Gaýyby gördi ajaap sungyny Allahyň bu gün,
Hatyryndan joş edip, bu nakşy tekrar eýledi.
Ýazaryň ençeme gazallarynda bitewi surat hökmünde
çekýän şeýle nagsynyň guutarnyklydygyny, töwerekleýin
beýandygyny aýtmak gerek.

Emma käbir gazallarda Gaýyby nowruzyň-baharyň
allegoriki keşbinde saklanman, hakyky dünýäniň beýany
bilen suraty dowam edýär. Elbetde, ol allegoriýdan hakykata

geçende, onuň dünýä gatnaşygy doly üýtgeýär. Nowruz soňy weýran bolup gutarýar:

Dat, kim döwran berip, munça çemenleriň bile,
Akybet zaýyg bolup, gerdi-gubar oldy ýene.
Haýp, kim, eý Gaýyby, munça jahanyň
huplary,
Nakl edip bu dünýeden ähli-mazar oldy
ýene.

Maddy dünýäniň esasy sypaty-munda ölmüň barlygydyr. Dünýäni şol sebäpli şahyr tersin keşplerde berýär. Maddy dünýä wagtyň içinde ýaşaýar. Wagt bolsa ähli janly-jandary ahyrky netijede ölüme sezewar edýär. Ölüm, gabyr bilen baglanyşykly suratlar Gaýybynyň dürli gazallarynda duş gelýär:

Gabr içinde bolmagaý täsiri yşkyň bertaraf.

Toprak olsam, nalaýy ruhy-rowanym diňlegil.

Maddy dünýäniň pelsepe taýdan umumylaşdyrylan suraty şahyryň “Pena dünýä, pena dünýä”, “Şahy-serkeşler kany” ýaly gazallarynda berlipdir. Şeýle-de “Kyrk-elli ýaşymga” gazalynda dünýädäki ömrüň hasraty, “Eýlär sen kebab”, “Zaman geldi” gazallarynda bolsa pelegiň keşbini görýäris.

“Pena dünýä, pena dünýä” gazaly dünýäniň ýaşaýyş usuly bolan wagtyň sypatyny suratlandyrýar. Wagt adam şahsyýetini fiziki taýdan ýok edýär. Adam şahsyýetiniň ömrüniň ahyrsoňunda ölüm bilen gutarýandygy şahyr üçin dünýäniň esasy aýby bolup durýar. Ölüm meselesiniň orta atýandygy üçin gazalyň mazmunynda “toprak” sözi birnäçe gezek gaýtalanýar.

Niçeler janyn alyp sen, gara topraga salyp sen,
Olardan beýle galyp sen, pena dünýä, pena dünýä,

Niçelerini turap etdiň, niçelere azap etdiň...
Gara topraga baglar sen, pena dünýä, pena dünýä
Bu iş bile baradur sen, jepa birle oradur sen...

Dünýä adam şahsyýetiniň garşylygynda goýulýar. Şahyr dünýäniň işine şol tarapdan baha berýär. Ölüm bilen adam ýaşayşy gapma-garşylygynda ol adamyň tarapynda. Dünýä nygmattlarynyň ölüm zerarly zähre öwrülýändigini üçin şahyr ony “biwepa”, “ýüzigara” atlandyryar.

“Pelek keşbi hem “dünýä” bilen baglanyşyklydyr. Gaýyby maddy-fiziki ýaşayşyň nygmattlarynyň, hezillikleriniň bardygyny inkär etmeyär. Ýöne olaryň ýaşayş kösençligi hem ajal azaby bilen deňeşdirilende, “ýüz mün” esse az gelýändigini nygtaýar:

Bir hoşa hal eýlediň, ýüz-mün dagy kyldyň
azap...

Ol ki haýryňdan seniň bildim ýakyn şerdir
maňa...

Şonuň üçinem ol pelegi guruja däl-de, ýykyja hasaplaýar:
Gaýybynyň ýgtybary ýok seniň mygmaryňa,
Kaýda kim boldy ymarat kyldyň any sen
harap.

Şonuň üçinem şahyr hakykatyň diňe bir tarapyňy görýär diýmek nädogry bolardy. Ol pelegiň işine her bir ynsan şahsyýetiniň ahyrky ykbalynyň netijesi boýunça baha berýär.

Şeýle tersa pelekden ýüz dönderip, Gaýyby bakylyk çeşmesi bolan Hudaýa tarap öwrülýär. Hudaýyň sopusylyk edebiýatynda däpleşen allegorik-mejazy keşbi şahyryň gazallarynda töwerekleýin suratlandyrylypdyr.

Gazallaryň liriki gahrymanynyň Hudaýa aşyk bolan şahsyýetdigi üçin, olaryň çeper dilini magşugyň göçme

manyly sypatlarynyň giňişleýin beýany tutýar. Şonuň üçinem gazallary öwrenmeklik olardaky allegoriki keşbiň ähli synalaryny dikeltmek ýoly bilen alnyp barylýsa, netijeli bolardy. Elbetde, öňki edilşi ýaly, her gazalyň aýratyn gürrüňini etmek maksadalaýyk däl. Çünki, bu, birinjiden, köp wagty alýar. Ikinjiden, mazmuny ýöne gürrüň bermek çeper pikirlenmäniň özenine aralaşmak bilen bir zat däl bolar. Üçünjiden, gazallaryň hersine aýry-aýrylykda seretmek pikir pytyraňnylygyna getirer, şeýle-de gaýtalanma sezewar eder, çünki gazallarda esasy keşpler hem-de häsiýetler gaýtalanyp durýar. Şonuň üçinem şahyryň döredijilik bitewiligini emele getirýän esasy çeper keşplere ser salyp göreliň.

Gazallarda Magşugyň bitewi keşbi bar. Ol bitewi keşbiň-suratyň hemişe beýan edilýän belli-belli gözelligik taraplary bar. Bular Magşugyň aýry-aýry agzalary-synalarydar.

Şolaryň içinde iň köp suratlandyrylýany Magşugyň saçy-zülpi- kākilidir. Şahyr muňa bagyşlap, “Kākiliň” diýen gazaly hem yazypdyr. Sopusylyk edebiýatynda bolşy ýaly, kākil Magşugyň aşyk tarapyndan seredilendäki iň ýakyn husnudur. Ýerleşşi taýdan ol Magşuk bilen şu dünýäniň aralygynda bir ýerdedir. Aslynda ol Magşugyň synasyna girmeýär, onuň diňe ünsi, höwesini Magşuga gönükdirmek hyzmaty bardyr. Diýmek, ol Magşugyň şu dünýäde ýüse çykyp biljek ýeke-täk bir bölegidir. Şonuň üçinem kākil “şuhy-kapyr”, “aždar” şekillerinde berilýär:

Garat etmeklik üçin gelmiş ýüzün owrakyna,
Kasdy-iman eýlemiş şol şahy-kapyr kākiliň
Baş goýup çahy-zenehdanynda aždar kākiliň.
Kākiliň gözelligini ilkinji nobatda onuň anbar
ysy kemala getirýär. Gaýybyda onuň şeýle epiteti hemişe
diýen ýaly kākiliň ýanynda tirkeşip gelýär:

Kim açylmyş turradan buýy-mugatter kākiliň.
Ol zülpi anbar muýuna älem geda, men hem
geda,
Kākil Mağşuk bilen aşygyň aralygydyr, serhetidir. Şonuň
üçinem ol aýralygyň, hasratyň, derdiň simwoly hökmünde
teswirlenýär.

Görmedim kim gap-gara zülpüň dek üstün daglar.

Allegoriki keşbiň döredilş aýratynlygy bar: Bu ýerde
mazmundaky meñzeşlik şekiliň döremegine getirenok-da, şekil
meñzeşliginden mazmun alynýar. Zülpüň garalygy gahrymanyň
dert hakda gepläp başlamagyna sebäp bolýar. Degişli keşbiň
beýleki jähetleri barada hem şony aýtsa bolar:

Saçlaryň her ukduga bir jan guşy pabent olar,
Gel halas etmek üçin janlar guşun, zülpüň dara.

Saçyň tarlarynyň üstüne guş gonýnan agaç pudaklaryna
meñzedilýän keşbi görýäris. Onsoň guş şekili “jan guşy”
görnüşinde teswir edilýär.

Janlaryny bada berdi zülpiň salyp daraga...
Andan ki pitne zülpüň salmyş bu gül ýañaga.
Gül ýüzün üzre saçyňny kim çemenge
meñzedip...

Gaýybynyň köňli dek ýüz müň köňül şeýda
bolup,

Halkaýy-zülpünde galypdyr bolup tussaglar.
Mağşugyň allegorik keşbinde görüňän esasy synalaryň
biri-de kirpik bilen gözdür:

Her peri müjgäniden köňlüm öýi rowzan bolup,
Kim degildikçe gelip, synam üze näwek maňa.
Kyl nazar, eý dilruba, müjgänleriniň zahhmydan,

Natuwan jismim zireh dek zahmy-peýkandyr maňa.
Gan eder köhlümni her dem sanjylyp peýkany-gam...
Görnüş i ýaly, kirpikde aşygyň ýüreginde Magşuk garaýşy
zerarly dörän gam-gussa aňladylypdyr.

Allegoriki keşp bolan Magşugyň ýüzi hem
gazallaryň çeper dilinde iň köp gaýtalanýan pursatlaryň
biridir:

Aryzyň güldir nigär-ä...

Her lahza bulut ýaňlyg zülpüni salyp ýarym
Gün dek ýüzüne any nikap eýlemek islär.

Ryswaýy-jahan boldum, aşyklyk üze adym,
Tä kim nazarym düşdi ziba ýüzüne, şadym.

Iman bilen yslamym ruhsaryň erur, jany.

Perdeni refg eýle imdi, aç nigär-ä, gül ýüzün,
Arzylan görmek üçin her lahza jany-dil,
ýüzün.

Isterem aý dek ýüzün, dilber, garaňky gijeler.

Iki gaşyň seniň jana ajap mähri-münberdir,
Ýüzüniň meşjidinde hem iki aýnyň
ymamatdyr.

Läle ruhsaryň görüp ýändy, tutaşdy janymyz,

Barça aşyk ähliniň maksudy andan özge ýok,
Olduryr iki jahanda dinimiz-imanymyz..
Şeýlelikde, ýüz gzellik manysynda Aý, Gün, gül bolsa,
ruhy manyda metjit, münber, din-imandyr.

Gaýybynyň gazallarynda Magşugyň iň arzyly synasy onuň dodagydyr.

Eý jany-şirin, laglyna älem geda,men hem geda.

Ýar laglyň arzylar men, janga bergeý sen şypa.
Şerbeti laglyň bile derdime melhem eýlegil.
Gurydy jismim, eger laglyň suwun içgermeseň,

Aryzoýy leblerinden köňlümi hoş eýlerem.

Uýalar aby-köwser hem anyň şirin dodagyndan

Lebleriniň şekkerinden aby-haýwan gizlener.
Lagly dodak Magşugyň aşyga berýän dirilik suwy hökmünde teswirlenýär.
Şeýle-de şahyryň şygylarynda Magşugyň gözüniň beýany uly orun tutýar.

Ýagmaçy katyl gözüne, jan bermişem men özüňe...

Küfr zülpüň dagydyp her ýan garakçy gözleriň...

Döker ganymany ýüz müň yşwa birle çeşmi-jelladym.

Gözleriň jan algujy, kasdymdadyr her dembe-dem.

Weh, ki kapyr gözleriň birle kylyp janym ýesir.

Aşyklyk gözden başlanýar diýýärler. Şu aýtgy bize Gaýybynyň gazallarynda Magşugyň gözüniň çeper manysyna düşünmäge kömek edýär. Liriki gahrymanyň diwanalygy, telbeligi gözden başlanýar. Şonuň üçinem göz

mydama “garakçy” epiteti bilen syptlandyrylýar. Çünki ol aşygyň janyňa talaň salýar.

Biz Gaýybynyň gazallaryndaky Magşuk keşbine gysgaça teswir berdik. Munuň özi keşbiň tekstiň içinde gizlenip ýatan manysyny ýüze çykarmakdyr, şahyryň diwanalyk dilini tapmak, onuň dilinde gürleşmäge taýýar bolmakdyr. Şonuň üçinem şeýle keşpler ulgamy anyklanylandan soň, şahyryň her bir gazalynyň “içine girmek” mümkinçiligi açylýar. Indi okyjy liriki gahrymanyň diline düşüňjekdigine ynam edip biler.

Şundan soň biz gazallardaky pyrkat, hijran, wysal, yşk ýaly çeper äheňlere aralaşyp bileris, aşygyň hasratyna, derdine, köpdürli duýgy heserlerine hem-de hyjuwlaryna düşüňip bileris. Bu çeperçilik aýratynlyklarynyň seljermesi salgy berlen edebiyatlarda berilýändigini üçin, talyplara şolar bilen tanyş bolmaklygy, ýöne hut ýokarda görkezilen usullar boýunça hem-de nukdaýnazardan olara çemeleşmegi maslahat berýäris.

Mahmyt Gaýybynyň dünýewi söýgini wasp edýän gazallary hem bardyr. Olar san tайдan ylahy gazallardan azdyr. Şeýle-de magşuk gyza bagyşlanypdyr diýäymeseň, olaryň çeper dili şahyryň öňki gazallaryndan tapawutlanmaýar. Şonuň üçinem iki hilli gazallary özara tapawutlandyrmak kyn işdir. Şahyryň “Elden gider”, “Kebap eýlemek iştir”, “Şekeristandan jyda”, “Bergeý sen şypa” ýaly 16 gazaly biz real gyza bagyşlanan hasap edýäris. Bularyň ylahy Magşugyň waspyna bagyşlanan gazallardan esasy üç tapawudy bar. Birinjiden, olarda diňe gyza degişli edip boljak käbir syptlar, suratlar hem-de düşüňjeler duş gelýär. Ikinjiden, bulara ylahy söýgi lirikasynda ulanylmaýan “gul-patyşa” gatnaşykly çeper keşp mahsusdyr. Üçünjiden bolsa, bulardaky liriki gahrymanyň aňynda magşuk gyz bilen ylahy Magşuk mese-mälim tapawutlandyrylýar.

Emma çeper diliň mazmun-forma aýratynlyklary boýunça iki toparyň arasynda hiç-hili tapawut, çäk goýup bolmaýar. Şeýle-de Gaýybynyň onlarça muhammesleri-de gazallary bilen keşpler ulgamy taýyndan şol bir hadysadyr. Şonuň üçinem biz olar barada aýratyn gürrüň edip oturmak zerur däl hasaplaýarys. Munuň özi öz-özüňi gaýtalamaklyga getirerdi. Gollanmamyzýň esasy maksady her bir eser hakynda gep nokatlap oturmak däl-de, sahyryň baş döredijilik çeperçilik aýratynlyklaryny emele getirýän keşpler ulgamyny aýdyňlaşdyrmak bolup durýar.

Mahmyt Gaýybynyň goşuklary hem-de “Otuz iki tohum kyssasy” munazarasy ylymda ýeterlik derňew edildi hasaplap, şahyryň çeper mazmunly diliniň derňewini häzirikçe jemleýärs.

Şeýdaýynyň sygyrlary.

Eserler.

1. Şeýdaýy
Goşgular/ /A.Meredow.
Şeýdaýy. (Derňewler we
tekstler) A.1964
2. Şeýdaýy.Lirika.
“Gül-Senuber”
A.1978

Derňewler

- 1.A.Meredow.Şeýdaýy.
(Derňewler we tekstler)
A.1964
- 2.Şeýdaýy//türkmen
edebýatynyň taryhy
II tom. 2-nji kitap. A.1976

Şeýdaýy XVIII asyr türkmen edebiýatynyň iň görnükli wekilleriniň biridir. Onuň edebi mirasy XIX asyryň 2-nji ýarymyndan öwrenilip hem-de neşir edilip başlanypdyr. Talyplar bular baradaky maglumatlary okuw kitabyndan, şeýle hem ýokarda görkezilen edebiýatlardan alyp bilerler. Şonuň

ýaly-da şahyryň şahsyýeti hem-de döredijiligi boýunça geçirilen barlaglar we derňewler bilenem şol edebiýatlar arkaly tanyşyp bolar.

Şeýdaýynyň döredijiligini ýörite öwrenen A. Meredow şahyryň şygrylarynyň pikir-tematiki derňewini beripdirler. Şeýle derňewiň çäginde onuň şygrylary: 1. sosial-tankydy eserler: 2. öwüt-nesihat häsiýetli şygrylar: 3. Şeýdaýynyň aýdyşyklary: 4. yşky-liriki goşgulary diýen dört sany ugra bölünipdir. Şol hili öwrenişden tapawutlylykda biz Şeýdaýynyň şygrylarynyň çeper mazmun seljermesini amala aşyrmalydyrys. Munuň amalynyň usulyýeti we tertibi bolsa şol şygrylaryň çeperçilik aýratynlyklarynyň özi tarapyndan kesgitlenýär. Bu ýerde “çeperçilik aýratynlyklary” diýlende, elbetde, ilkinji nobatda ol eseriň iň esasy tapawudy bolan žanr özboluşlylygy göz önünde tutulýar. Şeýdaýy şygryň üç sany žanrynda eserler döredipdir. Bular goşuklar, muhammesler hem-de gazallardyr. Žanr derňewiniň maksadalaýyklygyny hem-de ylmy taýdan paýhasa laýyklygyny şeýle düşündirip bolar: her bir şygyr žanry aýratyn, özbaşdak çeper dünýä bolup, olaryň hersine mahsus çeper mazmuny bardyr. Başga-başga çeper äheňler, başga-başga çeper keşpleriniň birgiden ulgamy bilen häsiýetlenýän ol çeper mazmun ilkinji nobatda eseriň žanr özboluşlylygy bilen kesgitlenilýär. Edil şonuň ýaly-da her bir şygyr žanrynyň hüý-häsiýeti, ahlaky-ruhy sypatlary, ömür maksat-matlaby, durmuşa gatnaşygy, hatda hyjuw-temperamenti boýunça beýlekilerinden tapawutlanýan öz liriki gahrymany bolup biler. Munuň özi Şeýdaýynyň her şygyr žanrynyň onuň döredijiliginiň ösüşinde aýratyn bir sepgit, döwür bolup durandygyny görkezýär. Diýmek, şygyr žanrynyň yzyna düşmek bilen, şahyryň çeperçilik ösüşiniň dowamatyny hem-de içki mantygyny ýüze çykaryp bilýäris. Şahyryň çeperçilik dünýäsini janly bir ýaşaýyş hökmünde göz önüne getirip bilýäris. Şol bir wagtda-da şeýle göz önüne getirmäniň ahyrky netijesi Şeýdaýynyň döredijiliginiň bitewiligini

dikeltmekden ybarat bolmalydyr. Usulyýet gollanma nukdaýnazaryndan seredeniňde, ylmy derňewiň manysy aýratynlyklary, anyklylyklary seljermeden umumylaşdyrmalara geçmeklige syrygýar.

Şeýdaýynyň goşuklary däpleşen çeper keşplerden düzülen mazmuny özünde saklaýar. Ylaýata-da söýgi temasyndan ýazylan goşuklardaky magşuk suraty köne türkmen edebiýatynda ýörgünli bolan çeperçilik serişdeleri arkaly janlandyrylypdyr. “Şirin dilli jenanym”, “Biri neridir”, “Perizadymyň”, “Bilmedim”, “Haýran bolarmy”, “Ýaýan geldi” ýaly goşuklarda magşugyň daşky sypatynyň-ýüzüniň, zülpüniň, gözüniň, kaddy-kamatynyň, boý-syratynyň, lebleriniň, biliniň, gaş-kirpiginiň, ýöreýşiniň, geýnişiniň, göwsüniň çeper galyba giren beýany berilýär. Eýse şeýle çeper keşpler Şeýdaýynyň söýgi temasyny özboluşly bir çeperçilik hadysasy bolmakdan mahrum edýär diýip tassyklap bolarmy? Elbetde, bolmaz. Çünki ol umumy, ýörgünli çeper pikirlenme serişdeleri şahyryň her bir goşugynda bütinleý täze liriki sýüžetiň çäginde şol şygryň gaýtalanmaz pafosyna – hyjuwduýgy esasyna laýyklykda täzeden we täzeçe ulgama salynýar. Olaryň täze çeper ulgama giriş, salnyş hadysasy hem eseriň çeper mazmunyny kemala getirýär. Şahyryň janly durmuş täsirinden dörän hyjuwy galyby serişdeleriň täze-ter çeperçilik hadysasy bolup gaýtadan döremegini, köne şygryýet üçin umumy, ortalyk serişdeleriň şu şahyra mahsus liriki temperamentiniň çäginde hususy çeper hadysa öwürlmegini üpjün edýär. Şonuň üçinem şygryrlary okanyňda okyjyda öňden tanyş zatlara sataşanlyk, gaýtalanmadan irmek duýgusy we täsiri döremeýär.

Şeýle hakykata göz ýetirmek üçin, şahyryň her bir şygryny özbaşyna derňemek, her şygryň çeper mazmunyny aýratynlykda açmak zerurdyr. Emma gollanmada munuň

mümkin dældiginden ugur alyp, diňe umumylaşdyryjy seljermeler bilen çäkleneliň.

Şeýdaýynyň söýgi goşuklaryna aýratyn hylwatlyk mahsusdyr. “Hylwatlygýň” gizlinlik, ogrynlyk ýaly manylary bar. Magşuk bilen aşygyň şeýle ikiçäk gizlin gatnaşyklarynyň köne türkmen kadalary bilen baglanşykly durmuşy sebäpleriniň bardygy düşnükli. Emma hylwatlygy diňe şol durmuşy manyda teswirlemek sygyrlaryň çeperçilik tagamynyň ýuwanlaşdyrylmagyna getirip biler. Söýginiň hylwatlygy ahlak taýdanam, söýgi duýgularynyň päkizeligi taýdanam maksadalaýykdyr. Söýgi daşky päsgelçilikleriň bardygyna-ýokdugyna garamazdan, gizlin bolmalydyr, çünki söýgi diňe aşyk bilen magşuga degişli bir dünýädir. Hylwatlykda söýginiň lezzeti-de, söýginiň ezýeti-de jemlenýär. Ol söýgi duýgularynyň gaýnap joşmasyna sebäp, söýginiň diňe iki adama degişlidiginiň, diňe iki adamyň aýratyn gatnaşyklaryndaky hukukdygynyň şerti bolup durýar. Ähli zatlar açyk bolanlygynda, söýginiň lezzeti bolmazdy. Sonuň üçinem türkmen nusgawy edebiýatyndaky söýgi psihologiýasyna, hylwatlygyna baha berlende, talyplar şu ýörelgeden ugur almalydyrlar: Hylwatlygýň durmuşy sebäplerini hasaba almak bilen bir wagtda onuň söýginiň ruhy-emosional ölçegidigini-de göz önüne tutmak gerek. Şeýle aýratynlyk Şeýdaýy şahyryň:

- Gözi bilen sorar aşyk halyny,

Ima bilen bildir kylu-kalyny- ýaly setirlerinde aýan bolýar. “Perizadymyň” sygrynyň ahyrky bendinde hem:

- Şeýdaýyga her gün ýeter peýamy-setiri bilen çeper mazmuny jemleýär. Şahyryň gürrüni edýän “peýamy”, elbetde, aşyk-magşuk arasyndaky pynhan, hylwatly habar, salam bolmaly. Bu hili pynhanlyk şahyryň söýgi lirikasynyň içinden eriş-argaç bolup geçip, söýgi gatnaşyklaryna aýratyn bir öwüşgin hem-de özboluşly gözelligi berýär. Hut şu aýratynlygyňam şahyryň ulanýan galyby keşplerini täze bir

çeper ulgama salmagyň özboluşly esas bolýandygyny aýtmak gerek. Ol liriki eseriň “oňurgasy” bolan içki sýžetiň ösüş esasy, eserde emosional mazmuny ýuwaş-ýuwaşdan ösdürmegiň täri hökmünde öňe çykyar. Şol täriň çäginde çeperçilik serişdeleri-keşpler hut şu şahyra we hut anyk bir goşga mahsus bolan rowüşler alýarlar. Netijede goşgy kabul edilende, ýokarda aýdyp geçen täsirimiz-öňden tanyşyklyk täsiri aradan aýrylýar. Şu nukdaýnazardan seredeninde, Şeýdaýynyň söýgi goşuklary tanyş çeper keşpleriniň bütinleý täzeçe utgaşygy, olardan gelip çykyan manylaryň täzeçe gatnaşyklary bolup durýar. “Gelin” şygrynyň başky bendindäki “gyzyl gül” diýen barypýatan adaty çeper keşp şeýle rowüş alýar:

Ýalan dünýäniň behişi,
Gyzyl gülden täze gelin.
Ak ýüzleriň meňzär Aýa,
Ýaýkanyşyň gaza gelin.

“Gyzyl gül”, “Aý”, “gaz” suratlary birinji setirdäki “ýalan dünýä” hem-de “behiş” gapma- garşylygynyň esasynda täze çeperçilik ýaşayşyna eýe bolýar. Magşuk bilen aradaşlyk şahyryň söýgi duýgularynyň tagamlylygyny hem-de çeper eseriň liriki sýžet ösüşini hasyl edýär:

Barabilmenem ýanyňa
Seniň menzil-mekanyňa

Şunuň esasynda hem nusgawy şygryýet üçin adaty bolan:

- Sogap et şirin janyma,

Rehim eýlegil bize, gelin-äheňi many taýdan esaslandyrylýar, mazmunyň gaýtalanmajak anyklygyna geçýär.

Şahyr gutulgysyz, gutarnykly aýralyk hakynda däl-de, magşuk bilen aradaşlyk barada gürrüň edýär. Onuň söýgi lirikasynyň esasy äheňleriniň biri-de şol aradaşlykdan kemal

bolýar. Aradaşlygyň, aýrylygyň gapma-garşylygy bolan wysaly şahyr “Ýaz” diýen çeper keşpde berýär. Bu hem onuň söýgü şygrylarynyň özboluşly, gaýtalanyp durýan keşpleriniň ýene biridir:

Goýnuňyz pasly- bahardyr
Sen meňzär sen ýaza, gelin.

Bahar bolup, bag gül açdy,
Nowruz geler ýazlar bilen.

Ömrümi ötürdim, názli ýar, aglap,
Gelse bahar, ýazlaşýly, söwdügim.

“Ýaz- bahar” çeper wagty magşugyň güle meňzedilmegi bilen baglanyşykly çeper keşbiň hususy röwüş almagydyr. Magşuk gül bolsa, gül hem pasly- baharda açylýan bolsa, wysal güle gowuşmaklygyň wagtyny aňladýar. “Ýaz” äheňi-de Şeýdaýynyň lirikasynyň milliligini hasyl edýär. Diýmek, Şeýdaýynyň “güli” gündogar edebiýatynda adaty bolan bagy-bossanyň bägüli däl-de, eýsem çarwa ýaşaaýyşyň aýrylmaz hususyýeti bolan bahar gülälekleridir.

Şeýdaýynyň “Ýör bile”, “Getirdi”, “Gülen barmy”, “Mestanadyr”, “Kylma meni”, “Begler”, “Ýaz geler”, “Hoşum gidipdir” şygrylary ömrüň manysy baradaky liriki eserlerdir. Adam ömrüniň bir jäheti bolan aşyk- magşuk söýgüsinden şahyr ýokarky goşuklar arkaly ömrüň umumy ahlak-pelsepewi hem ruhy manylary meselesine geçýär. Gyzykly ýeri, şahyr hut ozalbaşky çeper keşpleri we äheňleri soňky goşuklarynda hem dowam etdirýär. Ol keşpler lirikanyň ulgam hökmündäki bitewiligini kemal edýär. Ýöne indi olaryň çeperçilik manysy giňeýär, tutuş ömrüň manysyny açmagyň çeper serişdesine öwrülýär.

Öňüm alan bir zemisatan durmuşdyr,

Bilermisiň, dāli göwnüm, ýaz geler.
Saýýat awun bendergähde gurmuşdyr,
Çar tarapdan düzüm- düzüm gaz geler.

Saýýadyň awundan gutulmaz başym.

Bu ýerdäki “ýaz”, “gaz” eýýäm söýgi goşuklaryndaky söýgi wysaly hem, magşuk gyzyň keşbi hem dāldir. Olar adamyň pelsepe manysyndaky ömür gymmatlygydyr. Goýulýan temanyň çäginde “gül” keşbi-de, pelsepewi manyny özünde saklaýan çeperçilik hadysasyna öwrülýär:

Gurban olam erenleriň gülüne.

Ýa-da

Ýigitlik biir täze gülüň bossany

ýa-da

Gülüň möwsümin ötürdim,
Galdym zemistana, begler,
Ýaz gelip men, gaýda bilmen,
Galdym zemistana, begler.

Çeper keşbiň many örüsiniň giňelýändigine, şahyryň çeper pikirlenmesiniň çuňlaşýandygyna hem-de reňbe-reňleşýändigine “zemistan” çeper aňlatmasynyň tapylmagy-da şaýatlyk edýär. Diýmek, öň diňe bir manydaky “ýaz-bahar” ulanylan bolsa, indi onuň gapma-garşylygynyň tekstiň ýüzüne aýratyn keşp bolup çykmagy şahyryň çeper pikirlenmesini bitewileşdirýär, onuň hakykaty aňladyş we aňlaýyş serişdelerini gutarnyklaşdyrýar. Şeýlelikde goşgynyň sýžeti çeper kontekstiň täze bir görnüşini emele getirýär. Kontekste baglylykda tekst täze mazmuna eýe bolýar.

Şahyryň goşuklarynyň ýene bir esasy çeper äheňini “meý” çeper keşbi kemala getirýär. Şeýdaýynyň döredijilik aýratynlyklarynyň biri hökmünde şuny tekrarlamak gerek:

“Meý” äheňi onda diňe bir mistiki (yrfany) manyda dāl, eýsem ömrüň umumyadamzat ruhy we ahlaky

manysynda hem ulanylypdyr. Mistiki äheňiň şeýle many
özgerişini gymmatlyklaryň özboluşly halkylaşmagy,
dünýewileşmegi diýip atlandyryp bolar, Eger
“”Mestanadyr” goşgusynda bütinleý yrfany manyda:

Deýr içre girdim teşne leb,
Bir kâse meý könlüm diläp,
Meddhuş-u mestem ruz-u şeb,

Mesgen mana meýhanadyr- diýilýän bolsa, “Begler”,
“Başdan geçer” goşuklarynda “Meýiň” aýdyň halky
äheňi aýan bolýar:

Meýhananyň meýin içdim,
İçdim gana-gana, begler.
Ýalança geldim, tutaşdym,
Geçdim ýana-ýana, begler.

Şeýdaýy diýr, gir meýdana,
Meý içip sen gana-gana,
Mert bolan gelmez amana,
Namart akyl-huşdan geçer.

Kimseler eşretde al-şerap içip,
Kimseler hunaba ýuwdup baradyr.

Görnüşi ýaly, durmuşy-ahlaky, durmuşy-jemgyýetçilik
temaly goşuklaryň mazmun çygryna girende, “meý” çeper
keşbi bütinleý täze mana eýe bolýar. Biz talyplara şahyryň
döredijilik hususyýetine göz ýetirmek üçin hut şol hili
çeper keşpleriniň yzyna düşmegi, olaryň many
öwüşginleriniň özgerişini yzarlamagy maslahat berýäris.
Eger mertlik, namartlyk, ýa bolmasa deňsizlik ýaly tema
tarapdan çemeleşseň, onda şahyryň ahlaky, durmuşy
temalaryndaky goşuklaryň çeper mazmunyna aralaşmak
kyn bolar. Onsoň Şeýdaýy hem umumy aýdylan, hemmä
belli pikirlerden özge bir zady aýdyp bilmedik şahyr ýaly
bolup görner.

Şeýlelikde, çeper tekstiň ylmy seljermesiniň maksady şahyryň çeper pikirlenmesini açmakdyr. Çeper pikirlenme bolsa, tma ýaly ortalyk hadysada ýaşaman, eýsem hut özboluşly çeper keşplerden kemala gelýär. Olar arkaly şahyryň tutuş lirikasynyň bitewiligi-içki bitewiligi kemala gelýär. Çünki häsiýetli keşpleriň bir görnüşden başga görnüşe geçip-göçüp ýörmegi dürli liriki görnüşleri bitewi çeper hadysa öwürýär.

Ýokarda görkezilip geçilen çeper keşpleri biz şahyryň muhammeslerinde hem, gazallarynda hem görüp bilýäris. Elbetde, görkezilen çeperçilik kanunlaryna laýyklykda olar täze-täze çeper many hususyýetini edinýärler. Şahyryň muhammeslerine şu nukdaýnazardan geçmezden öň, goşuklary meselesini bir ýüzli edeliň. Şeýdaýynyň “Ýör bile”, “Getirdi” goşuklary sufıçilik äheňlerinde ýazylandyr. Şeýle-de onuň taryhy durmuşy, ahlaky temalaryndaky goşuklary, goşuk-aýdyşyklary bardyr. Salgy berlen edebiýatlarda berilýän derňewleriň ýeterlikdigi üçin, biz olaryň mazmunyny seljermekden saklanýarys.

Şeýdaýy XVIII asyr türkmen edebiýatynda iň köp muhammes ýazan şahyrlaryň biridir. Häzire çenli şahyryň 16 sany muhammesi neşir edildi. Ol muhammesleriň biri nowruza bagyşlanan, ikisi söýgi temasyndan, biri aýdyşyk şekilinde ýazylandyr. Şahyryň üç muhammesi amalsyz dindarlaryň, şeýle-de döwrüň ruhy-jemgyýetçilik ýagdaýlarynyň tankydyňa gönükdirilipdir. Galan dokuz sany muhammes şahyryň öz-özüne ýüzlenip hem-de öz-özi bilen içki göreşi şekilinde ýazylypdyr.

Goşuklarda ýaşan çeper keşpler muhammeslere-de geçipdir. Dürli görnüşleri özara baglanyşdyrýan şol keşpleriň ýaýbaňlanyşyna ylaýta-da “Ryswalar bile” atly muhammesde oňat syn edip bolýar. Munuň özi liriki gahrymanyň öz-özi bilen göreşi çeper mazmuny düzýän sygyrlaryň biridir. Birinji bentde liriki gahryman ömrüniň käri-bijalar-biderek, bijaý işler bilen

ötendigine haýp edýär. Ol bijaý işler diýip haby-gaflatda-ömrüni gaflat ukusynda geçirendigine düşünýär. Gaflat ukusy bolsa dünýä berlip, ruhy-dini gymmatlyklardan daşda ýaşamagy aňladýar. Ol gymmatlyklardan liriki gahrymany “ruýy-zibalar bile”, “zowkyny-dünýäler bile”, “hirs-u nefse aşnalar bile” bolmaklyk daşlaşdyrypdyr. Dini röwüşe salnandygyna garamazdan, liriki gahrymanyň şeýle iýmelemeleriniň, ruhy-ahlak güzaplarynyň umumyadamzat ahlaky manysynyň bardygy esasy üňş berilmeli pursatdyr. Ýeri gelende aýtsak, Şeýdaýynyň muhammesleridir gazallary derňelende, esasy seljerilmeli tema bolup öňe çykýan zat olaryň liriki gahrymanyň ruhy-ahlak hem-de durmuşy-ahlak keşbidir. Çünki degişli sygyrlaryň mazmun çuňňurlygyny hem-de çeper täsirini hut liriki gahrymanyň içki ruhy hereketi (dinamikasy) kemala getirýär.

Şahyr anyk ruhy-ahlak sypatlara eýe bolan liriki gahrymanyň bitewi hem gutarnykly çeper keşbini döredip bilipdir. Şeýle anyklyk gahrymanyň özi üçin tersin hem-de oňyn gymmatlyklary kesgitlep bilendiginde ýüze çykýar. Gahrymanyň içki ruhy ýaşayşynyň janlylygy, özüne çekijiligi bolsa degişli gymmatlyklara bolan gatnaşygyň bütin çylşyrymlylygynda, agyp-dönmelerde berilenliginden gelip çykýar. Şahsyýet taýýar görnüşde berilmän, öz-özi bilen göreşde suratlandyrylýar. Onsoň sygryň sýžetini liriki gahrymanyň ruhy taýdan ösüşi, kämilleşişi, okyjynyň gözünüň alnynda gylyklaryň bir toparyndan saplanyp, başga birlerine eýe bolşy kemala getirýär.

Binezaket, bimaza menzilge eýläp ygtykat,
Läleýi-ömrümni kyldym dahyly-pysk-u pysat.
Guiya gül harmanym sowurdy, aldy gitdi bat,
Almadym ýol azygymny, ýazygym boldy zyýat,
Bibaka nagşy-ribat içre tomaşalar bile.

Görnüşi ýaly, bentde adamyň ömrüniň gymmatlyklary “gül” çeper keşbinde berilýär. Gül ömür ýele sowrulypdyr. Ol

owadan, ýöne pany ribatda-saraýda ömrüni tomaşa sarp edipdir. Şu ýerdenem şahyryň inkär edýän tersin gylyklar, hereketler diýip ömre biperwaý garamaklyga eltýän zatlara düşünýändigini aýan bolýar. Gymmatlyk gören hezillikleriniňe ulaşyp, ömri ýöne geçirmeklik däl-de, ömre maksatlylyk we her pursata manylylyk nukdaýnazaryndan seretmekdir. Elbetde, beýle gymmatlyk ahyrsoňunda sap dini ölçegler bilen esaslandyrylýanam bolsa, beýle ahlaky ulgamyň dünýewi ýaşayş üçinem ähmiýetlidigini inkär edip bolmaz. Çeperçilik serişdeleri nukdaýnazaryndan bolsa, edebiýatçy hünärmen üçin şeýle gymmatlyklaryň nähili çeper keşbe salynýandygy gyzyklydyr:

Sebze gül gadryn bahar-u bahr gadryn berr biler,
ýa-da

Açylan elwan çeçek deşt üzre bilbil gadryny,
Ne biler zagy-beýabanlar gyzyl gül gadryny
Dag era kākilik biler serçeşme, sünbül gadryny

ýa-da

Bilbili eýlär höwes her dem güli-gülzarlar,
Hajaty bilbil imes gül degresinde harlar
Nik-u bet neýdir, ne bilsin biakyl betkärler.

Ömrüň manysyny tutýan ruhy-ahlak gymmatlyklar
“Gülüstanlar kany”, “Soltan galmady” ýaly muhammeslerinde
hem “gül” kesbinde berlipdir:

Bakjaýy-panyda, bilbil, bu efganyňny goý,
Nagmaýy-nalaň nedir, nefg iste, nysanyňny goý,
Gir bu gülzar-hakykatga, dil-u-janyňny goý,
Diýme bihuda sözi, Şeýdaýy, destanyňny goý,
Wagzy meng olmady, meşhury-dessanlar kany?!
Aşyky-Şeýdaýy diýr, “men” diýp, gurug urduňmy

lap,

Ýa şerigat gülşenide bilbili-şeydamy sen?
Andalyp işi pygandyr, gül ýakasy çäk-çäk,
Bihazan bagy-jahan, bergi-gülüstan galmady.

“Gül” bilen baglanyşyklykda çeper keşpleriniň birgiden ulgamy döreýär. Şahyr şol ulgamyň çeper dili bilen pany bakjalykda nala kylman, hakykat gülzarynda, şerigat gülşeninde saýramagy özüne niýet edýär. Şu ýerdenem onuň edebi tahallusynyň aňyýet manysy aýan bolýar. Ol ömrüni şu keşbiň çäginde iki döwre bölýär: birinjisinde dünýä gözelligleriniň, ikinjisinde bolsa bakylyk gözelligleriniň yşgynda saýran şeýda bilbil bolupdyr.

Şu iki gymmatlyklaryň arasynda pelesañ urmak, dünýä hezilliklerine ulaşany üçin özüne igenmek şahyryň liriki gahrymanynyň ýaşaýşynda esasy äheňdir. Degişli muhammesler gahrymanyň öz-özi bilen ikiçäk gürrüni şekilinde düzülipdir. Ol öz diline-köňlüne ýüzlenmekden, özünü köteklemekden başlaýar. Onuň maksady öz-özüne düşünmek, öz hereketlerini, duýgularyny berk gözegçilige almak. Onuň bir tarapynda “nogsan”, beýleki tarapynda “nefg”, ýagny nep dur. Nogsan nebsiň yzyna düşmegi, nep bolsa akylyň hem ruhuň yzyna düşmegi aňladýar.

Telbeläp sen, eý köňül, diwana bolsaň wagtydyr,
Nefs ile bu harsydan bigana bolsaň wagtydyr,
Aýlanyp yşk oduna, perwana bolsaň wagtydyr,
Bezmi-saky, säkini-meyhana bolsaň wagtydyr,
Meý içip, mesnet guçup, messana bolsaň
wagtydyr.

Bu bentde berilýän “meý içmek” äheňi aşakdaky setirde gelýändäkisinden aňyýet manysy taýdan gapma-garşylykly tapawutlanýar:

Deýri-usýandan maňa saky pelek sundy şerap,
Aldy akl-u ygtyýarymny, kylyp mesti harap.

Birinji mysalda “meýhana” dini-ruhy kämilligiň mekany, ol ýerde meý içmek akyl-düşünje kämilligine ýetmek bolsa, ikinjide tersine, saky pelegiň meýi arkaly şahyryň aklyny alýan, mesti-harap edýän tersin manyly mazmunyň aňladylyşyny görýäris. Şonuň üsti bilen mukdar taýdan sanlyja çeper keşpleri ulanan nusgawy çeper pikirlenmämiziň bir häsiýetli aýratynlygyna göz ýetirýäris: şo hili mukdar çäklilik şahyrlary şol bir keşbi hem oňyn, hem tersin manyny teswirlemegiň serişdesi hökmünde ulanmaga iteripdir.

Şeýdaýynyň muhammesleriniň mazmunyny gapma-garşylykly ahlaky düşüňjeleriň çaknaşdyrylmagy düzüp, şygrylaryň ahyrynda liriki gahryman oňyn gymmatlyklaryň hataryna gelip goşulýar. Şonuň bilenem mazmunda goýulýan meseleler doly tükellenýär. Diýmek, degişli şygrylar ynsanyň içki kämilleşişiniň gysgajyk, emma örän çuňňur, ruhu-psihologik öwüşginlere baý bolan liriki beýanydyr.

“Sopular”, “Ahyrzaman”, “Betkärler” muhammesleri şahyryň ýekiren döwürdeşleriniň jemgyýetçilik-durmuşy keşbini töwerekleýin janlandyrýar. Olarda şahyryň umumylaşdyrylan jemgyýetçilik keşplerini suratlandyrmakdaky ussatlygy ýüze çykýar. Öňki topar muhammeslerde şahyr inçe psiholog hökmünde çykyş eden bolsa, soňkularda onuň durmuşy keşpleri çekmek ukyby aýan bolýar:

Nefs üçin dynman ýügürüp, gije-gündiz, mah-u sal,
Çün talap eýläp jahanda ýygşyrlar munça mal.

Hoş görer garnyn gäberdip, iýse nan-u aşyny,
Kalby gazan dek garadyr, başlarynda selle ak.

Birniçe zalym söwer bu pany dünýä eşretin,
Her tarapdan geltirip, iýrler kamug adam etin.

Emma Şeýdaýy diňe tersin din wekilleriniň şeýle ýigrenji keşbi bilen çäklenmeýär. Ol “Ahyrzaman” şygrynda tutuş jemgyýetiň umumylaşdyrylan tankydy beýanyň bermegiň hötdesinden gelipdir. Bu ýerde pukara halyny soramaýan adalatsyz hanyňam, harsydünýä-süýthorlaryňam, gylygy bet baýlaryňam, bihaýa alymlaryňam tagatsyz derwüşleriňem satiriki keşbi bar. Şonuň üçinem şahyry döwrüniň ýüz görmez, aýbyny açygy, ähli pyssy-pujurlyklaryny teswir ediji tankytçysy hasaplap bolar. Iň esasy zat bolsa onuň şo hili adamlary tankytlamak bilen bir wagtda özüni-de bikemal, günäli saýýandygydyr. Munuň çuňňur ahlak-ruhy manysy bar.

Eý, biradarlar, meni siz sopy diýip kylmaň güman,
Bakesapat gul menem, barça ýamanlardan ýaman,
Iýgenimdir zahry-katyl, içgenim-göýäki gan,
Halk era barmy meniň dek hiç ryswaýy-jahan,
Hup imes usýan edip, ykrar bolgan sopular.

Tankyty dürresini özüne gönükdirmek şahyryň eserleriniň häsiýetli tarapydyr. Şeýle boýun alma liriki gahrymany menlikden saplaýar. Okyjy akyl satýan “akja guş”, “perişde” däl-de, özi ýaly janly adamy görýär. Onsoň öz gezeginde olam öz kemçiliklerini görüp başlaýar we onda liriki gahrymanyň göreldesine eýerip, ýaramazlyklardan saplanmak islegi döreýär.

Şeýle islegiň döremegi lirikanyň şahsyýetiň içki dünýäsini açygy sungat hökmündäki aýratyn çeper tebigaty bilen baglanyşyklydyr. Okyjy liriki gahrymanda özüni görýär. Okyjy özüni liriki gahryman bilen ruhy-psihologik taýdan aýnalaşdyrýar. Onsoň gahrymana mahsus bolan sypatlar okyja geçýär, okyja mahsus bolan sypatlar liriki gahrymanda şöhlelenýär. Netijede gahrymanyň ruhy-ahlak tejribesi okyjy üçin özüni kämilleşdirmegiň sapak serişdesi hökmünde kabul

edilýär. Şeýdaýynyň gazallarynyň terbiýeçilik ähmiýeti barada hut şuny aýdyp bolar. Şahyryň kyrk dört sany gazalynyň dördüsi ynsan söýgüsini açyp görkezýär. Biri şahyryň Buhara bagyş eden gazalydyr. Galan otuz dokuz gazalyň temasyny ruhy-ahlak terbiýesiniň beýany hökmünde kesgitläp bolar. Olarda liriki gahryman öz ýüregini düýp-teýkaryna çenli açyp görkezýär. Şahyr okyjynyň önünde kalbyny ýalaňaçlaýar. Her bir ynsana gowulyklar bilen bir hatarda kemçilikler hem mahsusdyr. Şeýdaýynyň öz ýüregini ähli gowy hem ýaramaz taraplary bilen doly açyp görkezmegine ahlaky batyrçaýlyk diýip bolar. Okyjynyň kabul edişinde, munuň özi onuňam içki dünýäsiniň dolulygyna açylmagydyr. Şeýdip şahyr adama öz-özüne düşünmäge, öz bikemallygyna gazaply bolmaga, öz-özünü kämilleşdirmäge mümkinçilik hem purýja berýär. Ynsan bikemallygyny özgäni mysal almak, özgäni ýepbeklemek däl-de, özünüň ýüregini ýalaňaçlamak arkaly teswirlemegi Şeýdaýynyň lirikasynyň esasy çeper aýratynlyklarynyň biridir. Munuň özi liriki mazmuny adatdan daşary çuňlaşdyrýar, şygryýetiň liriklik tebigatyny iň ýokary derejesine ýetirýär, çünki lirika, ýöňkeme şahslarynyň adalgasynda aýdylanda, “sen” hem däl, “ol” hem däl, eýse hut “mendir”.

Talyplar Şeýdaýynyň gazallaryny özleşdirenlerinde, iki sany umumy aýratynlyga ähmiýet bermelidirler. Sebäbi şu iki pursatda ol şygrylaryň çeperçilik özboluşlylygyna aralaşmagyň ýoly başlanýar. Birinjiden, bu ajaýyp şahyr umumy gündogar şygyr görnüşi bolan gazaly millileşdirmegiň ugruna çykypdyr. Beýleki gazalçy, nusgawy şahyrlarymyzyňkydan tapawutlylykda onuň gazallary düşnükli, özüne imrikdiriji hem-de juda ýeňil okalýar. Munuň sebäbi bolsa iki sany dil-şekil aýratynlygy bilen şertlendirilýär. Şahyryň gazallarynda alynma sözler mümkingadar az mukdara getirilip, esasan türkmen sözlerinden peýdalanylypdyr. Şeýle-de ol gazalyň şekilinde adatdan daşary çeperçilik ähmiýeti bolan kapyýany köplenç türkmen sözlerinden ýasamaga çalşypdyr. Netijede gazal milli

görnüşimiz bolan goşugyň çeper tebigatyna örän ýakynlaşypdyr. Olaryň köpüsi ritmi boýunça goşukdan az tapawutlanýar.

Ikinjiden, gazallaryň çeper mazmunyny düzýän sýžetiň täsin özboluşlylygy bar. Şeýdaýynyň gazallarynda özi-özi bilen göreşýän, ösýän liriki gahryman bardyr. Ol gazalyň dowamynda bir düşünje gymmatlygyndan başga bir gymmatlyga geçip gidýär. Şu hili öwrülişik netijesinde liriki sýžetiň özi özboluşly bir çeper keşp hökmünde öňe çykýar. Aslynda alanyňda-da sýžet hem edil gahrymanyň häsiýeti ýaly, troplar ýaly çeper keşbiň bir görnüşi hasaplanylýar. Ol möçberi taýdan olardan has uly keşpdur. Onuň keşp bolmagynyň sebäbi-de şol içki öwrülişigi özüde saklaýanlygydyr. Bu çeper dialektika bolup, gahrymanyň häsiýeti görnüşindäki keşbinem, trop görnüşli keşbinem özeninde iki tarapyň bir-birine öwrülişigi bolan çeper dinamika ýatýar: gahryman häsiýet babatda eseriň başyndakysyndan eseriň ahyrynda başga zada öwrülýär – üýtgeşmäni, ösüşi başdan geçirýär. Trop bolan metaforada, meňzetmede ýa başga bir keşbiň gurluşynda hem şo hili ikitaraplylyk – meňzeşlige ýa tapawuda esaslanýan ikitaraplylyk göze ilýär.

Şahyryň gazallarynyň çeper dilinde iň köp ulanylýan çeper keşpler “duşman”, “dost”, “it”, “harman”, “bazar”, “göwheri kän”, “zalym”, “hynzyr (doňuz)”, “kerwen”, “ýol azygy”, “biwatan” ýaly metaforalardyr. Olaryň çeper mazmunyny açmak üçin şahyryň aýry-aýry gazallaryna ýüzlenmek gerek.

Şahyryň liriki gahrymanynyň okyjynyň önünde ýüregini doly açmagynyň ahlak esasy “aýbymy ilden gizlesemem, Hudaýdan ýaşyryp bilmerin” diýen pelsepedir. Hudaýa çuňňur ynanýandygy üçin, ol ondan ýaşyryp bolmaýan zady halkdan gizlejek bolup duranok. Aýbyny gizlemezlilik, ýüregini açmak onuň özi üçin Hudaýa ynanýanlygynyň subutnamasy bolup öňe çykýar. Bikemaldygyny boýun almak kämillik ýoluna

düşmegiň alamydyr. Şonuň üçinem Şeýdaýy gazaplylyk bilen
öz aýyplaryny açmaga meşgul.

Aşky Şeýdaýy diýp, görmeý kylarlar arzuw
Bimaza, bibäk imiş, kim görse arzuw birle bu.

Köp hylap işlerin kesp etgen kişi bolgaý nejis,
Päk bolmaz kim nejasathana içre dursa suw.

Çirk eliň suwga ýetirseň, kylar suwny zebun,
Çirkiden eliň aryg bolsun diýseň, suw birle ýuw.
Ýaşyrar sen aýbyňy ilden, eýa Şeýdaýy sen,
Halka mahfy bolsa aýbyň, Hakga pynhan oldumy?

Şahyr biziň her birimize mahsus bolan aýby açýar. Bu
aýyp iliň kemçiligini görüp, özüni olardan sapdyr öýtmeklikdir.
Munuň özi örän gyzykly hem-de çuňňur ruhy-psihologik
hadysadyr. Her bir adamyň aňy dünýäni şeýle duýuşa
esaslanýar. Bu ýerde uly meseläniň töwerekleýin derňewini
berip bolmajagy tekrarlamak bilen, şahyryň muny öz aňynyň
täsinligi hökmünde açýanlygyna ünsi çekeliň. Bu mesele
tebigaty boýunça aňasty hakykatyň meselesidir.

Halk aýbynda gözüm, gybat ile dur bu sözüň,
Ne gara boldy ýüzüm, ýokdur özümden habarym.
Diýdi Şeýdaýy, dagy men kibi ryswaýy-jahan,
Ýok eken, düşdi ahyr wagtda özümge nazarym.
Eýlerem ilge nesihat, dilim güftarydyr,
Ilde neý jürm olsa, ança meň günähim bardyr.
Wehm kylman özge apatdan, özümden gorkaram.

Adamlar özgäniň aýbyny gybat edinýär, emma şol
kemçilikleriň özlerine-de mahsusdygy hakynda oýlanmaýarlar.
Şeýdip olar öz bikemallygyny psihologik taýdan

esaslandyrmaga çalyşýarlar. Özgäniň gybatyny etmek öz kemçiligine göz aýlamazlygyň alamatydyr. Şeýtmek bilen biz ruhy-ahlak bikemallygyň derejesinde galýarys.

Şeýdaýy kämillige ýetmegiň ýoly hökmünde tobaný saýlap alýar. Toba – boýun almadyr. Şahyryň “Halk bile”, “Zaglar geçdi”, “Puşeyman eýlerem”, “Wadaryg” ýaly gazallary toba mynajaty görnüşinde ýazylypdyr.

Bahar oldy, gül açyldy, hazan urdy, baglar geçdi,
Bilbiller gülden seçildi, garasalar, zaglar geçdi.
Suhanwerem bu eýýama, meý guýup işmişem
jama
Meniň bu dertli synama niçe düwün-daglar geçdi.

Şu iki bentde şahyryň çeper dilini kemala getirýän “bahar-gül” hem-de “meý içmek” keşpleri ulanylypdyr. Olar gazallardaky ýörgünli çeper äheňlerdir.

Söýsem bahary-ömrüni, hemsaya bol huplar ile,
Betler bile mesnetneşin olgan kişi bikär olar.

Esasy çeper keşpleriň ýene biri “itdir”. Dünýäni ýigrenýän şahyr oňa maýyllygyň agzasy bolan nebsi hemişe “it” keşbinde janlandyrýar:

Kelpler gassap gaşynda gan ýalan it kibi
Magsyýet içre haramy huny-dendanyňdadyr.
Nefs itin horram kylyp, garny çäberder lukmamyz.
Suraty adam turur mahluky bet derrendeler,
Kelp gassaby kibi içdikleri gandyr, garaz.

“Nefs iti” bilen baglanyşyklylykda gazalyň çeper mazmunynda “dünýä” düşüňjesi anyklaşýar. Şeýdaýynyň “dünýäsi” biziň düşüňjämiздäkidən tapawutlydyr. “Dünýä”

onda haýwanlarça ýaşamagyň ýoly manysyny berýär. Bu ýoluň gapma-garşylygy bolan işi ylahy, ruhy gymmatlyklara goşulmak manysyny aňladýar.

Yşk ähli gapyl bolmaz, aşyk diýmän gapyllary,
Çün aşygy-didar olan, şam-u säher bidar olar.

Yşk, elbetde, Hudaý bilen baglanyşdyrylýar. Emma sopuçylyk gazallarynda Hudaý düşünjesiniň özi adamyň ruhy-ahlak kämilliginiň ölçegini beriji, kesgitleýji gymmatlyk bolup durýar. Hudaý ýoluna düşmekden ynsanyň ruhy kämilliligi başlanýar. Onsoň ol indi ömrüne it ýaly iýmek-içmek, ten isleglerine berilmek manysynda däl-de, öz-özünü ahlaky bahalandyrmagyň jähetinden çemeleşip ugraýar.

Bakjany bilmez beýabanlarda ýörgen zaglar,
Bilbili – sermest dek seýri-gülüstan istemez.

Harsydünýä lezzetin şirin söýer sen, kim weli,
Zähri-katyl isteseň, aşyň bilen nanyňdadyr.

Karwanlar gondy, göçdi bu ribaty-dünýeden,
Ýol ýaragyn kylmadym, imdi puşeyman eýlerem.

Biçäre köňül bada berip bakjaýy – ömrüm,
Bergin guradyp goýdy, anyň baryn tanymaz.

Şahyryň ahyrky netijede dini esaslara barýan gymmatlyklaryny umumyynsan ruhy-ahlak manylarda teswirlemäge onuň pikirleriniň tradision yslam bilen sopuçylygyň arasyndaky bir hadysadygy mümkinçilik berýär. Taryhy nukdaýnazardan, sopuçylyk – tradision yslamdan dünýewi ruhy-ahlak gymmatlyklara tarap ädilen bir taryhy – jemgyýetçilik ädimdir.

Talyplar Şeýdaýynyň gazallaryna ýokarda görkezilen taraplardan we şol usullary goldanyp çemeleşseler, olaryň eserlere düşünmek işi öndümlü bolar. Şeýle-de şahyryň aýratyn

alnan gazalynyň sýžetini yzarlamak hem bu ussadyň anyk temany açyş usullaryna göz ýetirmäge mümkinçilik berer. Şeýdaýynyň sopusylyk ýoluna düşüp tradision yslamdan ruhuň çuňňrulygyny, şahsyýetiň ruhy özbaşdaklygyny, adam ykbalyny şygryň esasy temasyna öwürmegi “salyr garrylaryna Şeýdaýyny Magtymgulydan soň Hakdan ißen ikinji şahyr” hasaplamaga esas beripdir.

Gurbanaly Magrupynyň “Ýusup-Ahmet” dessany

Eserler

1. Gurbanaly Magrupy. Döwletýar. A., 1978.
2. Gurbanaly Magrupy. Lirika. Seýpelmelek-Methaljemal A., 1967.
3. Gurbanaly Magrupy. Ýusup-Ahmet. A., 1995.

Derňewler

1. K.Durdyýew. Magrupynyň “Döwletýar” dessanynyň esasy ideýasy we gahrymanlary. A., 1981.
2. K.Durdyýew. Taryhyň çeper teswiri. A., 1997.
3. Magrupy. //Türkmen edebiýatynyň taryhy. T-2, kitap-2, A., 1976.

Gurbanaly Magrupy XVIII asyrdaky gadymy oguz-türkmen edebiýatynyň çeperçilik döwletlerini dowam etdiren şahyrdyr. Muňa onuň liriki şygrylary hem-de “Döwletýar”, “Ýusup-Ahmet”, “Aly beg – Baly beg” dessanlary şaýatlyk edýär. Şahyryň çeper usuly boýunça bu eserlerinden mese-mälim tapawutlanyp durýan “Seýpelmelek-Methaljemal” dessany arap edebi çeşmelerine daýanýar.

Magrupynyň ömri baradaky maglumatlar onuň öz eserlerinden, şeýle-de halk rowaýatlaryndan alnandyr. Talyplar olar bilen salgy berlen edebiýatlar arkaly tanşyp bilerler. Olarda anyklanylýan maglumatlaryň üstüne goşara hiç hili täzeligiň ýokdugy sebäpli, biz bu temadan söz açyp oturmagy makul bilmeýäris.

Şahyryň liriki şygrylary, şeýle-de “Seýpelmenek-Methaljemal”, “Döwletýar” dessanlary ylymda ýeterlik öwrenilendir. Ylaýta-da “Döwletýar” dessany mugallymymyz, dil-edebiýat ylymlarynyň kandidaty, dosent Kakajan Durdyýew tarapyndan ilik-düwme barlagdan geçirildi. Talyplara degişli eserleriň pikir-çeperçilik dünýäsine, taryhy esaslaryna aralaşmak işinde gollanma bolar diýip şol derňewleri salgy bermek bilen, bu ýerde biz şahyryň az öwrenilen eseri bolan başga bir dessanyna ýüzlenýäris.

Ol “Ýusup-Ahmet” dessanydyr. Ilkinji gürrüňi hem Magrupynyň bu dessanynyň žanr aýratynlygyndan başlalyň.

Edebiýat ylmymyzda türkmen dessanlary görnüşleri boýunça üç topara bölünýärler. Olar yşky-durmuşy, yşky-hyýalaty hem-de gahrymançylykly dessanlardyr. Magrupy şahyryň “Ýusup-Ahmet” dessany gahrymançylykly dessandyr. Eseriň temasy-da, sýžeti-de, içki ruhy-pafosy-da gahrymançylyga ýugrulandyr.

Edebiýatymyzyň gahrymançylykly dessanlarynyň kökleri gadymy oguz-türkmen sýžetlerinden gaýdýar. Olaryň çeper uslybyna-da gadymy edebiýatymyzyň çeperçilik däpleri kesgitländigir. “Ýusup-Ahmet” dessanynyň biziň iň gadymy şadessanlarymyzyň biri bolan “Gorkut ata” bilen baglanyşygyna XX asyryň başlarynda A.N.Samoýlowiç üns beripdir. Iň soňky barlaglar hem dessanyň gadymy edebi däplerimiziň çeperçilik kanunlary boýunça döredilendigini tassyklaýar. “Ýusup-Ahmediň” milli şadessanymyz bolan “Görogly” bilenem äheňdeşligi güýçlüdir. Şu tarapdan ol ertekiçilik bilen gönüden-göni baglanyşygyny ýitirmedik yşky-

hyýalaty dessanlardan hem, aşyk-magşuklyk kyssalary esasynda döredilen yşky-durmuşy dessanlardan hem mese-mälim tapawutlanýar.

Dünýä edebiýat ylmynda germenewtika diýen ugur bar. Germenewtikanyň çeper teksti teswir edişiniň öz ýörelgeleri bar. Bu teswiriň düýp manysy geçmişden galan tekstiň mazmunynda diňe bir ýazaryň aňly-düşünjeli beýan eden zatlaryny däl, eýsem onuň özi aňlamazdan beýan eden zatlaryny-da teswirlemeklikden ybaratdyr. Ýüzlerçe ýyllaryň dowamynda tekstde birnäçe many gatlaklary emele gelýär. Çeper pikirlenmäniň, edebi şekilleriň üýtgäp-özgerip durmagy bilen her döwür tekste öz many gatlagyny düşýär. Şahyrlar özlerinden öňki döwürlerden galan sýüžetleri, äheňleri we şekilleri öz döwrüne laýyklykda işleýärler. Şeýdip, edebi-çeper pikirlenmäniň özgerişi, üýtgeýşi bolup geçýär. Emma öňki manylar yzsyz-sorsuz ýitip gitmeýär-de, tekstiň many düşeginiň has aşaky gatlaklaryna geçip gidýär. Geçmişden galan haýsydyr bir sýüžeti ýa-da äheňi ulanan wagty, şahyr onuň asyl manysyna ähmiýet hem berip durmaýar. Eseriň düşegindäki many gatlaklaryň ýygnanyş hadysasy aýry-aýry ýazarlaryň şahsy-çeper aňynyň çäginde daşda bolup geçýän hadysadyr. Biz “Ýusup-Ahmet” dessanyň çeper tekstinde hem örän gadymy oguz-türkmen edebi äheňleriniň ýygnandygyny görüp bileris. Olaryň soňky asyrlaryň aňyna laýyklykda dini-yslamy rövüşine eýe bolandygyna garamazdan, kökler yslamdan öňki – Gorkut ata zamanlaryna gidýär. Şonuň üçinem dessanyň “Gorkut ata” bilen arabaglanyşygyny diňe Bozoglan adyna hem-de Bamsy Birek bilen Ahmediniň öz toýlarynyň üstünden gelşine syrykdirmek, elbetde, ýeterlik bolmazdy.

Şol bir wagtda-da dessanda XVI-XVIII asyrlarda türkmen halkynyň başdan geçiren taryhy ykbalynyň şöhlelenendigi jedelsizdir. Dessanyň umumy gurluşynyň we umumy sýüžetiniň, şeýle-de bularyň aýry-aýry taraplarynyň

däpleşen elementlerden ybaratdygyna garamazdan, şahyryň, megerem, öz ykbalynyda duş gelen köp wakalarynyňam eserde orun tapandygyny ynamly aýtsa bolar. Şeýlelikde, “Ýusup-Ahmet” dessanynyň çeper tekstinde azyndan üç sany many gatlagyny belläp bolar:

1-nji – Gorkut atadan gaýdýan, ýöne orta asyrlarda yslamy röwşüni alan gadymy oguz edebi äheňleri.

2-nji – XVI-XVII asyrlaryň taryhy durmuşynyň edebi-çeper umumylaşdyrylmasy.

3-nji – Magrupynyň öz ykbaly bilen baglanyşykly beýanlar.

Şularyň üçüsi birigibem eseriň harby-taryhy-gahrymançylykly mazmunyny kemal edýär. Biz dessanyň çeper tekstini seljerenimizde esasan şol üç pursatyň ýüze çykyşyna üns bereris.

Ilki bilen şahyryň edebi tahallusy barada. Tahallusy alymlar şahyryň “Aslymyz ýemreli, zatymyz magrup” diýen sözlerine esaslanyp, tire ady bilen baglanyşdyrýarlar. Bu tire hakynda taryhçy A.Jykyýew “Iň abraýly tire maryp ýa-da magryp (arapçadan terjime edilende – günbatar) tiresi hasaplanypdyr. Rowaýatlara görä, magryplaryň ata-babalary günbatardan – Arabystandan gelipdir”. Dogrusyny aýtsaň, bu ýere bir-birine meňzeş üç sany sözün dahyllydygyny görüp bolýar. Birinjisi – magrup, inkinjisi – magryb. Üçünjisi bolsa magrif. Magrup – meşhur, belli, görnükli, magryb – günbatar, magrif bolsa magryfýet sözünüň gysgaldylan görnüşi bolup, ylym-bilim manysyny berýär. Şahryň edebi tahallusy şu sözleriň birinjisidir. Şeýle lakamy almak bilen ol özüniň atababadan şöhratlydygyny ýaňzytmak isläpdir. Ýöne beýleki iki sözün hem taryhy taýdan ýemrelilere-de, şahyryň dessanyna-da dahylsyz dälidigini bellemek gerek. Ýemreliler orta asyrlaryň uly hem güýçli türkmen taýpasy hökmünde türkmen halkynyň taryhynda uly orun tutupdyr. Şol taryhy orun hem “Ýusup-Ahmet” dessanynyň mazmunynda edebi-çeper taýdan

umumylaşdyrylypdyr. Taryhy maglumatlara ýüzleneliň: A.Jykyýew “XIV-XVII asyrlarda eýmirler Etrek we Gürgen derýalarynyň boýunda ýaşap, “ýaka türkmenleriniň” düzümine giripdirler. Günbatar Türkmenistanda eýmirleriň Misrian şäheriniň töwereginde 30 sany obasynyň bolandygy baradaky rowaýatlar giňden belli bolupdyr. Şol ýerden olar Köpetdagyň eteklerine göçüpdirler...

Informatorlaryň sözlerine görä, eýmirleri Hywa ýowutlar, şeýle-de nökere mätäçlik çeken Hywa hanlary çagyrypdyrlar”. Soňra taryhçy ýemrelileriň gelip çykyşy baradaky rowaýaty gürrüň berip, sözüni şeýle dowam etdirýär: “Dagly ýemrelileriň ýaşan ýurdy rowaýatda Dagystan atlandyrylýar. Şonuň bilen baglanyşyklylykda Dahystan ýada düşýär...”. Indi bolsa türk taryhçysy F.Sümeriň maglumatlaryny okap göreliliň: “Sany boýunça onçakly uly bolmadyk eýmirler Gürgen boýunda ekerançylyk hem edýärdiler... Şol wagt eýmirleriň baştutany Aly Ýar beg öz başarnygy bilen beýleki gollara hem özüni ykrar etdiripdi. Şa Abbas Aly Ýar begi Astrabat waliligine belläpdi”. Bu wakalar XVI asyrdaky bolup geçipdir.

“Ýusup-Ahmet” dessanyň wakalarynyň bolup geçýän ýerleri hem Gürgen, Köpetdag, türkmenler üçün magryp bolan Mosul-Yrak sebitleridir.

Şu hili taryhy öňsözüden soň, dessanyň mazmunyny seljermäge girişip bileris. Dessanyň başynda Ysphyhan ýurdunyň Bozoglan atly patyşasynyň bolandygy aýdylýar. Diňe şujagaz maglumatyň özünde birnäçe çeper-taryhy gatlak bar. Birinjiden, “Bozoglan” ady bizi Gorkut ata eýýamyna alyp gidýär. Ikinjiden, ýokarky taryhy maglumatlary hasaba alsan, gürrüňiň bir tarapy XVI-XVII asyrlara degýär. Ýöne Magrupy ýemrelileriň taryhy watany bolan Misriany däl-de, Ysphyhany agzaýar. Nädip Misrian Ysphyhana öwrüldikä? Şeýle öwrülişiň aňyrsynda, megerem, taryhy hakydanyň öz ornuny çeper hakyda berenligi ýatýar. Dessanyň “Görogly” şadessany bilen äheňdeşdigini aýdypdyk. “Görogluda” bolsa, ylaýta-da

“Göroglynyň döreýşinde” Yspyhan aýratyn orna eýedir. Diýmek, şadessanyň täsiri bilen misrianly taryhy hakydadan daşlaşan Magrupy dessanda Yspyhany öňe süren bolmaly. Şeýlelikde, ýekeje maglumat arkaly çeper mazmunda taryhy hem çeper hakykatlaryň gaty çylşyrymly alşygyny, utgaşygyny görýäris.

Bozoglan hanyň Ýusup hem Ahmet atly ýegenleri ýigit çykyp, at-abraýlary göteriliberenden soň, daýylary howsala düşýär. Şonuň üçinem ol ýegenlerinden ýurtdan çykyp gitmegi talap edýär. Bozoglanyň olara iberen hatynyň mazmuny edebi-çeper seljermäniň nukdaýnazaryndan gaty gyzyklydyr. Haty okap, Ýusup bilen ýigitleri “Biziň duşmanymyz Bozoglan han ekeni” diýýärler. Diýmezçe hem däl, Bozoglanyň öz ýegenlerini haýsy suratda görýändigini beýle netijäni esasly edip goýýar:

Meşede ýurt olmaz bir niçe guşlar,
Garga, guzgun, zag hem şabaz bolarmyş.

Tilki, şagallar hem arslan bolarmyş.

Ogry gallap barar ermiş daşyna
Halyn bilip, toba kylsyn işine.

Ýegenlerini şeýle suratda görýän Bozoglan han ýurda bir özüniň häkimdigini çürt-kesik yglan edýär:

Soltanetlik köşk-e eýwan mendedir,
Hyşti-zerrin, tagty eýwan mendedir,
Yspyhany nusb-e jahan mendedir,
Kelbi zaty turup gaplaň bolarmyş.

Bozoglan hanyň ýegenlerini kowmak üçin bahanasyna esas hem bolan şekilli. Magrupynyň ýazyşy ýaly, “Ýusup beg kyrk ýigidi ýanyna saýlap aldy. Olara Aşyr beg diýen ýigidi baş

edip, töwerekdäki duşmanlar bilen gazat kylyp erdi. Birnäçe gezek gidip, Yspyhan ýollaryny-da çapyp geldiler”.

Türkmen edebiýaty öwreniş ylmynda dessan barada öňe sürülen esasy pikirleriň biri şudur: dessandaky şygrylar dessanyň mazmuny babatda belli bir derejede özbaşdak häsiýetde bolup, olary aýrtynlykda goşgy-aýdym hökmünde kabul etmek hem mümkindir. Bu pikir dogrudyr. Özem şeýle özbaşdaklygyň aňyrsynda ol goşgularyň žanr tebigaty hem-de olardaky liriki umumylaşdyrmanyň, mazmuny bütewileşdirmegiň ýokary derejesi ýatýar. Aýdaly, Bozoglan hanyň ýokarky goşguly hatyny, ýegenleriniň oňa bildirýän nägilleligini-goşugyny ahlak-nesihat görnüşli şygrylar hasaplamak bolar. Umumanam, dessanda nusgawy şygryň örän köp dürli görnüşleri – ahlak, peýzaž, mynajat, agy, duzarba, aýdyşyk ýaly onlarça görnüşleri ulanylypdyr. Görnüş tebigatyna laýyklykda, olaryň öz çeper mazmuny hem-de çeper dili, keşpler ulgamy bardyr.

Ine, Ýusup begiň daýysyndan nägilleligini bildirýän goşgy hem liriki-mazmun umumylaşdyrmasyňa eýedir. Şonuň üçinem onuň mazmunynda ýegeniniň göwnüni galdyran Bozoglan hanyň häsiýetnamasy-da, şol bir wagtda-da gahrymanyň namart diýilýän tipe garaşy-da bar diýip bolar. Goşguda keşbi çekilen namart döwrüň türkmen ahlaky aňynyň namartlyk meselesindäki umumylaşdyrylan bahasy bolup durýar. Namart ilkinji nobatda ýoldaşlarynyň syryny paş edýän adamdyr. Syr saklamagyň bu ýerde harby-ahlaky manysy bar. Syry paş etmek bilen ol “duşmanlara sag-u soly – seniň ejiz hem gowşak tarapyňy” bildirýär. Ýeri gelende aýtsak, döwrüň harby ruhy dessanyň içki pafosyny kemala getirýän esasy zatlaryň biridir. Magrupy durmuş hakykatynyň beýanynda muňa aýratyn ähmiýet hem orun beripdir. Bu bolsa onuň öz şahsy durmuşyndan, ykbalyndan alnan pursatlaryň, at üstünde ömrüni ötüren şahyryň şahsyýetiniň dessanyň mazmunyna basan möhüriniň ýüze çykmasıdyr. Söweşjeňlik ruhy eseriň pikir

esasyňy kemala getirýär. Söweşjeňligiň aňyrsynda bolsa azatlyk, erkinlik gymmatlygy ýatýar. Jandan, hatda imandan ileri tutulýan erkinligi gylyç bilen goramaly bolupdyr. At üstünde ömür geçirilýän zamana durmuş-ahlaký gymmatlyklaryň özboluşly ulgamyny kemala getiripdir. Şol gymmatlyklaryň bir tarapy-da bir göwre bolup, bir-birige arka durup, jana-jan bolup ýaşamak kanunydyr. Onsoň ýekemenlik, özüňi halk köpçüliginden saýlamak ýaly häsiýetler namartlyk hökmünde görnüpdir. Ile haýyrsyz namartlygy Ýusup beg “muhabbetsiz gül” bolmak, “bibähre kimiýa” bolmak diýip kesgitleýär. Ol özüni ýitirip, “gamyň çäýynda” ýaşaýar, özüne myhman barsa, kelp-it dek üýrýär. Şeýle namartlar bilen gazat etmek-döwrüň esasy ýaşaýş kanunyňy berjaý etmek, duşman üstüne bile söweşe gitmek mümkin däl. Çünki ol söweşde aljyrap, özüni ýitirip, “gygyn pürkýär, ýaman dilin bildirýär”.

At üstündäki mert ýigitleriň diňe bir söweş meýdanyndaky gahrymançylygy däl, eýsem beýleki parahatçylykly ýaşaýşdaky durmuş endikleri dessanyň içinden eriş-argaç bolup geçýär. Harby-gahrymançylykly pafos bilen baglanyşygy bolmadyk ýekeje pursat hem dessanda ýokdur.

Dessanyň şondan soňky bir pursatynda Ýusup begiň aty Margiriň bir gabryň üstünden ötüp bilmeýşi suratlandyrylýar. Gahrymanyň öz atyny “Düldül peder”, “käpir bilen söweşýän” häsiýetlendirmegi-de onuň goşgusyndaky esasy çeper aňlatmalardyr. Talyp aýry-aýry gösgülaryň bütewiligini emele getirýän şeýle çeper aňlatmalara üns bermelidir. Ol her gahrymanyň sözüne diň salmalydyr, onuň manysyna akyl ýetirmelidir. Şol bir wagtda-da ol şeýle goşgy-ıçgepletmeleriň, goşgy-sözlemeleriň dessanyň bitewiligine girişini hem yzarlamalydyr. Çünki diňe şonda eseriň umumy ruhy aýan bolýar.

Ýusup beg mazaryň öwlüýädigini görüp, düşüp, zyýarat edýär, şol ýerde mazara ýüzlenip ýene bir söz aýdýar. Bu söz – goşugyň her bendiniň refreninde “Aslyň awanmydyr?” jümlesi

bar. Awan – batyr, alp diýen manylardaky sözdür. Diýmek, dessanda göräýmäge dini röwüşli öwlüýä, pir düşünjeleri-de harby-gahrymançylykly manyda teswirlenýär.

Dogrudanam, bu öwlüýädäki ruhlar Çiltlenleriň, Kowus-Kyýasyň, Hydyr-Ylýasyň ruhy bolup çykýar. Hezreti Aly bolsa olara baş bolup, halka gurup, mest bolup oturypdyr. Ol Ýusup bege-de bir käse şerap berýär, oňa ak pata berýär. Şerap içmek äheňiniň nusgawy edebiýatymyzda ýörgünlidigi bize mälimdir. Özem bu ähliumumy häsiýetdäki çeper äheňiň dürli-dürli teswirlenişi gabat gelýär. Sopusylyk sygyrlarynda bir hili, durmuşy temada ýene bir hili. Magrupy äheňi harby-gahrymançylykly röwüşde teswirläpdir. Ýusup begiň Hezreti Alydan pata almagy, şerap içmegi batyrlyga, söweşjeňlige berlen ak patadyr. Şunuň bilen Magrupy Ýusuba gadymy şadessanlaryň medeni gahrymanlaryna mahsus bolan adatdan daşary, keramatlylyk sypatlaryny berýär. Gahrymanyň işiniň ahyrky netijede şowlulygy kepillendirilýär.

Şol bir çeper keşbiň, aňlatmanyň dürli jähetlerde berilýändigine Ýusubyň Äraly hanyň gyzy Gülhattyja öýlenişiniň beýanyndaky:

Gülhattyja bilen şerap içmäge,
Altyn käse bilen şerap gerekdir –

setirleri mysal bolup biler. Harby-gahrymançylyk temasynyň erkinlik pafosy aslynda gadymy oguzlaryň söweşjeňlik ruhunyň dowamatydyr. Baryp Gorkut ata öz öwütlerinde türkmen-oguz ýigitlerine dünýäniň manysy ömrüňi hoş, bol-elinlikde, kişiniň minnetini çekmän, minneti egri gylyç, bedew atdan çekmeklikde diýip sargapdyr. “Ýusup-Ahmet” dessanynda esasy çeper giňişlik hem söweş meýdanydyr. Umuman, dessanda gahrymanlaryň ömrüniň bagtly, şatlykly pursatlary iki sany çeper giňişligiň çäginde suratlandyrylýar. Bularyň biri söweş meýdany, beýlekisi bolsa toý mähellesidir. Eserde söweşiň hem, toýuň hem hyýaly, romantiki beýanyny görýäris.

Eseriň başky sahypalarynda Ýusup begiň gelinalyjysy şeýle suratlandyrylýar: “... ondan soň Ahmet beg baş bolup, baryp ak maýany çökerip, onuň üstünden altyn kejobäni göterip düşürdiler. Altmyş dört başly, alty ganat ak öý durupdyr, uklarynyň barysyna nukra gaplanan, tärimleri sim bilen bentlenen, altyndan bosaga, kümüşden kilikli, süňni, ergenegi arçadan, zynjyr bendy kümüşden bolan bu ak öýüň içinde düşelen dokuz gat çymylganyň üstüne kenizekler berdar-berdar bilen Gülhatyjany göterip goýdular. Gülhatyja mysaly çägäniň üstüne teňňe taşlanan ýaly gömülip gitdi. Andan soň Ýusup beg aheste-aheste basyp, dokuz käsäge gant, hesel dolduryp, dokuz kenizege göterdip, ýene dokuz legenge şähti-şekerni dolduryp, ony-da dokuz kenizege ýükläp, on sekiz kenizegiň aldyna düşüp, assa-assa ýöräp baryp, Gülhatyja peri bilen şarpa-da şarpa gujaklaşyp, görüşip ötä gitdi”. Şeýle beýan dessanyň diňleýjisine gönükdirilip, şahyr altyn, kümüş, gant-şeker owadanlaşdyrmasy arkaly türkmen durmuşyna bolan buýsanjyny aňlatmak isleýär. Eger gözellig adam duýgularynyň, hyjuwlylygynyň iň ýokary derejesi bolýan bolsa, onda şu suratlandyrmada şahyryň gözellig düşüňjesi aýan bolýar. Munuň özi iň ýokary durmuş gymmatlygydyr. Tyllanyň hut şeýle döwlet, rysgal manysynyň ýüze çykyşy Gözel şanyň düýşüniň beýanynda hem belli bolýar: “Düýşünde ol hazynasyna girip, bir legen tyllany başyna göterip, çykyp barar erdi. Birden köçäniň iki ýanyndan iki ýolbars peýda boldy”. Diýmek, ýazaryň tekstiň ýüzünde aýan bolýan gözellig, bagt, many düşüňjeleri adam şekilli bol-elin ýaşaýyş bilen baglanyşyklydyr. Gözel şanyň düýşündäki başyndan çykyp gidýän garaguş çeper keşbi bolsa dessandaky guş şekilindäki keşpleriň hataryna goşulyp gidýär.

Babagammaryň garaguşlaryň “janyňdyr” diýip tagbir etmegi eserdäki beýleki guşlaryňam çeper-estetiki manysyna düşünmäge kömek edýär. Eýsem-de bolsa dessanyň esasy gahrymanlarynyň biri Babagammaryň keşbinde nähili çeper

gatlaklar barka? Özüniň çeperçilik manysy boýunça ol Hezreti Alynyň jübüt taýy bolan edebi keşpdur. Batyrlaryň piri hasaplanan Aly türkmen edebiýatyna yslandan soň giripdir. Ol erkinlik, milli azatlyk ugrundaky göreşleriň dini-aňyýet, dini-ahlaky taýdan esaslandyrylmagyna, delile getirilmegine hyzmat edipdir. Onuň atbakary bolan Babagammaryň edebi keşbi erkinlik göreşindäki gylyç hem saz, dutar serişdelerini utgaşdyrmaga mümkinçilik beripdir. Ol gahrymanlary ruhlandyryň, sazanda-bagşy, düş ýorup, geljegi önünden görýän keramatly öwliýä. Aslynda şeýle sypatlar oguz eýýamlarynda ozanlara mahsus bolupdyr. Babagammur Gorkut atanyň ysland döwründäki özgerişe sezewar bolan edebi keşbidir. Etnograf alym W.N.Basilow “Ysland keramatlylar kulty” kitabynda bu iki şahsyýet baradaky halk rowaýatlaryny deňeşdirip, ýokarky netijä gelipdir. “Mifologik sözlükde” ol pikirini dowam edip, şeýle ýazýar: “Gammaryň suw üstünde haly ýazynyp, dutar çalyp oturandygy baradaky hekaýaty bu keşbi ilkinji porhan we ozan Gorkut bilen ýakynlaşdyrýar, Gorkudyň keşbi Gammar baradaky rowaýatlara esas bolana çemli. Gorkudyň keşbi beýleki mifologik keşpleriň – sazyň hem aýdymyň piri bolan Babagammaryň we Aşyk Aýdyňň keşpleriniň döremegine täsirini ýetiripdir” (Mifologik sözlük. M., 1991, 291 sah.). Elbetde, şeýle pikir gahrymanlaryň taryhy şahslar bolandygyna ters gelmeýär. Gürrüň ol şahsyýetleriň edebi-taryhy hakydada edebi-rowaýaty keşplere öwürlip gidendigi baradadyr. Dogrudanam, atlarynyň yzlaryna goşulýan “ata”, “baba”, “aşyk” ýaly keramatlylyk derejeleri bularyň rowaýaty aňda bir-birine ýakyn şahslar hökmünde ýaşandygyny görkezip, olary edebi-çeper, ruhy jähetden bir-birine meňzeş adamlara öwürýär.

Şu ýerde bir zady ýörite belläp geçmek gerek. Biziň käbir edebiýatçylarymyz dürli dessanlaryň gahrymanlarynyň taryhy prototipleri hem-de esasy barada söz açanlarynda, hamana, ýazarlar bu edebi keşpleri görüp-düşünip, şol taryhy esaslara

görä döredipdir diýen manyda gürrüň edýärler. Emma taryhy hakyda bilen edebi hakydanyň özara gatnaşygy anyk alnan ýazaryň aňly-düşünjeli işiniň çäginde daşardaky hadysadyr. Dessany döredijiler ol edebi keşpleri häzirki zaman manysynda döredijiler däl-de, olary taýyar görnüşinde alyp, eserde ulanyjylar hyzmatynda çykyş edýärler. Aslynda köne edebiýatymyza edebi toslamanyň nämedigi we munuň edebiýatdaky orny baradaky nazary mesele örän çylşyrymly hem-de geljekde öz çözüdini tapmaly meseledir.

Özüniň mazmun gurluşy boýunça “Ýusup-Ahmet” dessany edil beýleki eserler ýaly türkmen dessançylygynda öňden mälim hem ýörgünli bolan aýry-aýry sýžet bölekleriniň we çeper äheňleriň utgaşygyndan ybaratdyr. Şonuň üçinem Magrupynyň girizen käbir pursatlaryny hem-de ownuklyklaryny hasap etmeseň, eseriň äheňleri diňleýjä öňden tanyş zatlardyr. Dessan döretmek sýžetiň täze baglanyşyklaryny tapmak we täze çeper tekstini ýazmak diýen pikir “Ýusup-Ahmet” babatynda hem dogrudyr.

Dessanda Babagammaryň Gorkut atanyň ornuna geçmegi edebi hakydanyň ösüş ugry bilen baglanyşyklydyr. Orta asyrlarda gadymy Gorkudyň ozançylyk sypatlarynyň üstüne dini hem-de harby-gahrymançylykly gymmatlyklar bilen baglanyşykly sypatlaryň goşulmagy taryhy zerurlyk bolupdyr. Alynyň öňe sürülmegi bilen şeýle artykmaçlygy onuň atbakary Gammaryň edebi şahsyýetinde bermek kanunalaýyk zat bolupdyr. Kazylyk bedewe, söweş atlarynyň “pederi bolan” Döldüle Gammar gönüden-göni dahylly ahyryn. Şeýdip, mert ýigitleriň desgiri bolan keramatly şahsyýetiň – türkmen edebi aňynyň hemişelik gahrymany bolan şahsyýetiň orta asyrlara mahsus täzeçe aňlanylmasy bolup geçipdir. Çeper hakyda Gorkudy Babagammara öwürmek bilen bu edebi gahrymanyň soňky asyrlardaky ömür dowamatyny üpjün edipdir. Şeýdip örän gadymy oguz edebi şekilleri we gymmatlyklary özgerdilen görnüşde ýaşamagyny dowam etdiripdirler.

Dessanda Babagammaryň Çyn-Maçynly edilip görkezilmegi-de bizi taryhy alyslyklara alyp gidýär. Çyn-Maçyn diýip umuman häzirki Hytaýa düşünmek nädogrudyr. Hytaýy Çyn diýip atlandyrypdyrlar. Çyn-Maçyn bolsa soňky asyrlarda Hytaý Türküstany atlandyralan ýurt bolup, ol ýerde irki orta asyrlarda-da türki kowumlar, ylaýta-da, uýgurlar ýaşayan ekenler. “Ýusup-Ahmet” kyssasynyň esasynda döredilen uýgur ertekisiniň meşhur bolmagy ýöne yere dälidir. Oguzlaryň uýgurlar bilen bilelikde ýaşan döwürleri, elbetde, Oguz hanyň hem-de Gorkut atanyň eýýamlarydyr.

Dessanyň baş gahrymanlary Gammar bilen çah içindäki zyndanda duşuşýarlar. Olar şeýle agyr günlerde, ýyllarda ruhy taýdan öz sözi, sazy hem-de keramaty bilen goldan, olary belli bir manyda ölümden alyp galan hem Babagammardyr. Ilkinji görüşde Ýusup beg bilen aýdyşykda Babagammar:

Başyma düşdi her jepa,
Men dilär men ähli-wepa,
Dinim Muhammet Mustapa,
Agzamdyr mezhebim meniň –

diýip aýdýar.

Ähli-wepa – wepaly ýarlar, syrdaşlar, şagirtler diýmekdir. Dessanyň aňýet esasynda goýulýan “sünni-gyzylbaş”, “sünni-ýezit” gapma-garşylygynyň çäginde Gammaryň “agzamdyr mezhebim” diýmegi onuň gahrymanlaryň ruhy hemaýatçysy hem-de halasgäri boljakdygyny aňladýar. Umumanam, Ýusupdyr Ahmediniň Magrupy tarapyndan çekilýän çeper keşbi boýunça, olaryň bir elinde gylyç, beýleki eli bolsa piriň etegindedir. “Ylmy-hikmetden habarly bolaýly diýip, Ýusup beg özi Alow hoja işana gol berdi. Ahmet beg bolsa şyh Şerep işana gol berdi. Ikewleriniň-de zaty şerif pirleri bar erdi”.

Babagammarda ozanlyk hem-de welilik sypatlary utgaşýar. Onuň keramaty-dogasy bilen zyndanda urlup-ýenjilen

Ahmediň derdi egşilip, bedeni aram tapýar. Onuň okaýan dogasy Gorkut atanyň ýomlaryna äheňdeşdir.

Rehim kylgyl halyma, eý keremli gerdigär
Rehmetiň joşganda eýle sen jahany lälezar,
Lähzede çöllerni bostan sen kylar sen gülgüzar.
Barça gudrat sendedir kim, mende ýokdur
ygtyýar,
Bir garyp biçäre men uftadaga rehim kyl!

Bu bentdäki “lälezar”, “gülgüzar” sypatlary, diriligiň, ýaşayşyň, kynçylykdan aýşy-eşrete çykmagyň aňladylmasydyr. Babanyň Ahmediň gören düşüni ýoranda aýdanlary hem şeýle çeper pikirlenmäniň hataryna girýär. Düş çeper-simfoliki dile eýe bolup, onuň manysyny ýormak simfoliki aňlatmalaryň manysyny açmak bolup durýar.

Ahmet düşünde säher wagty erenleriň eline şamçyrag berendiklerini, arkasyna üç penje urandyklaryny, biline şitde baglandyklaryny, zyndanyň içinde maşgallar ýakandyklaryny, başyna-da jübut jyga sanjandyklaryny aýdýar. Türkmen nusgawy edebiýatynyň çeper diline düşünýän okyjy bu yşaratlaryň manysyny Babagammarsyzam açyp biler, çünki olar köne edebiýatda ulanylan esasy çeper-simwoliki aňlatmalardyr. Şamçyrag, maşgal-ömür-dirilik nurudyr, şitde-kuwwat, jyga-patyşalyk, penje-goldamakdyr. Ýesirligiň ahyrky günlerinde şoňa meňzeş düşi Ýusup görýär. “Ýusubyň goluna üç gyzył gül berip, arkasyna üç penje urup, Alow hoja, şyh Şerep baba olaryň jylawlaryndan çekip gidiberdiler”. Gül-azatlyk, dirilik, penje-kömek, ýardam, ýeňiş. Babagammar: “Eliňe üç gül berenleri – üç günden azat bolar sen, il-halkyň görer diýenleri. Arkaňa üç penje uranlary – gaýdyp gelip, Gözel şanyň tagtyny alyp, şonda meni hem zyndandan çykaryp, sahypkyran bolup, myradyňa ýeter sen diýenler” diýip, düşse tagbyr edýär.

Emma Babagammaryň çeper keşbinde ozanlyk sypatlary has köp orun tutýar. Onuň zyndanda Garagöz bilen baglanyşykly aýdyşyklary, dessanyň ahyrynda üstüne töwella barýan Gözel şaha berýän jogap-goşgulary – bularyň bary ony hut ozan hökmünde häsiýetlendirýär. “Görogly” şadessanynda, “Nejepoglan” dessanynda Görogla, Nejebe, Kereme Aşyk Aýdyň piriň halypalyk edişi ýaly, “Gorkut atada” Bamsy Birege Gorkudyň hemaýat edişi ýaly, dessanda Ýusup-Ahmede Babagammar pirlik edýär. Ýordumda ýerine ýetirýän şol bir çeperçilik hyzmaty gahrymanlaryň birmeňzeşligine getirýär. Baryp belli folklorçy Proppyň “Ertekiniň morfologiýasy” işinde belläp geçişi ýaly, çeperçilik hyzmatlar öňkiligine galýan wagtynda diňe gahrymanlaryň ady üýtgeýär. Şeýle çeper kanunalaýyklyk edebi keşpleriniň umumy bir asla baryp direýändigine, edebi aňnyň ösüşinde aslynda şol bir şahsyýetiň dürlüçe röwüş alandygyna şaýatlyk edýär.

Dessanyň tersin gahrymany Gözel şa Ahmetdir Ýusubyň ýöne bir harby-syýasy garşydaşy bolman, eýsem onuň din duşmanydyr. Ol Lat-Mynata sežde edýän kapyr diýlip aýdylýar. Lat-Mynat araplaryň jahylyýet döwründe uly butlarynyň ady bolupdyr. Bu tarap edebi keşbiň many barlygynda iň ilkinji gatlakdyr. Ýöne eseriň tekstinde din duşmanlary hemişe ýezitler diýlip atlandyrylýar. Ýezit – Kerbelada ymam Husaýyny öldürmäge buýruk beren arap serkerdesidir. Kerbeladan soň, ol münlerçe adamy Mekgede öldürip, Kābāni weýran edipdir, özünden ýaman at galdyrypdyr. Bu-keşbiň ikinji many gatlagydyr. Onuň üçünji many gatlagy bolsa Magrupynyň öz döwrüne degişli bolan sünni-gyzylbaş, sünni-şayı gapma-garşylygy bilen baglanyşyklydyr. Şeýle taryhy-many umumlaşdyrmalary dessana sinkretik häsiýet berýär. Munuň özi Magrupynyň dessançy hökmünde çeper-taryhy, çeper-aňyýet pikirlenmesiniň haýsy binýatlar esasynda gurnalandygyny görkezýär.

Onsoň dessanyň gahrymanlarynyň ýesirlik ykbaly kä Hasan-Hüseýin bilen baglanyşyga, kä Ýusup pygamber bilen baglanyşyga, käte-de üç ýyl ýesirlekde bolan Magrupynyň özi bilen baglanyşyga ýşarat edýär. Magrupy köne türkmen edebiýatynyň adaty, düşnükli manyly çeper dilinde gürleýän şahyr hökmünde öňe çykýar.

Ýusupdyr Ahmediniň ýesir edilip, äkidilip barýan pursatlaryny suratlandylanda, şahyr tebigatyň, yalýta-da daglaryň hasratly ýatlamaly beýanyna giň orun beripdir. Gahrymanlaryň daglara ýüzlenip:

Köne zamandan galan sen,
Nebileri sen gören sen,

Bul ýezitler ýoluň tusup,
Degre-daşym leşger basyp,
Öz halyna ýyglar Ýusup,
Medet bergil, Peşe daglar –

diýip beýan edýän duýgulary, megerem, ýesirlik döwründe şahyryň öz ýüreginde dömen hasratlarynyň ýaňydyr. Gahrymanlaryň:

Indi garyp boldy meniň mazarym
Hazan urdy ter açylan baharym

Düşdi bize aýrallygyň pyragy
Talaňa dönüpdür ömrüm çyragy –

ýaly sözleri dessanda aýrallyk äheñini güçli ýaňlanmagyna sebäp bolýar. Şeýle pursatlar XVIII asyr türkmen durmuşynyň göniden-göni dessana geçen taraplarydyr.

Doganlaryň ýesir bolup gidenini eşiden Gülhatyjanyň, Lagyl hanymyň, Abadanyň agylary-da dessanyň şygry görnüşiniň içinde agynyň esasy oruna geçmegine getirýär. Agy, aýrallyk, geçen süýji günleri ýatlamak çeper mazmunda pajygany güýçlendirýär. Bagşylar tarapyndan ýerine ýetirlende

bu pursatlary aýdym- sazda aňlatmak üçin saýlanyp alynan heňleriň nähili zaryn, ýürek elendiriji bolandygyna göz önüne getirmek gerek. Şonda bu dessanyň sungat eser hökmündäki bütün çeperçilik, estetiki täsir edijilik güýjini aňlap bolar.

Dessanyň bütün dowamynda gaýtalanmalara duş gelinýär. Ýatlamalar arkaly wakalar, pursatlar gaýtalanýar. Dürli –dürli gahrymanlaryň agzyna salynyp berilýändigine garamazdan şol bir çeper aňlatmalar, çeper keşpler gaýtalanýar. Okalanda irizýän ýaly görünse-de, diňlenende, bular gaýtlanma hökmünde kabul edilmeýär. Öňem aýdyşymyz ýaly, dessan aslynda okalmaýar, eýsem ýerine ýetirgende diňlenilýär. Çeper tekst saza baglanylýar, sokdurlup okalýar, teatral ýerine ýetirilýär. Saza bolsa şol bir saz keşpleriniň, ritmleriň, owazlaryň, heňleriň gaýtalanmagy mahsusdyr. Edebiýatda bu kemçilik ýaly bolsa-da, saz sungatynda bu artykmaçlykdyr. Sebäbi gaýtalanmak arkaly beýnä has güçli täsir edilýär. Aýdym edilip ýerine ýetirgende, her gahrymanyň goşgusyna başga-başga saz mazmuny berilýär.

Göz önüne getirip görüň ,okalanda dessanyň bary –ýogy birnäçe sagatda soňky sahypasyna ýetip bolýar. Emma ýerine ýetirgende, ol birnäçe gijelere çekýär. Dessanyň prozadan çeper tebigaty başgadyr. Şonuň üçinem ony proza eseri ýaly okamak belli bir manyda biweç işdir.

Şu hakykaty tekrarlamak bilen biz dessanyň diňe edebi eser hökmündäki çeper derňewiniň iş yüzünde bu sungatyň doly ylmy derňew bolup bilmejekdigini yaňzytmak isleýäris. Tekstiň derňewi munda bir-ä sýüžetiň aýdyňlaşdyrylmagyna, birem çeper diliň seljermesine syrygyp biler.

Gülhatyjanyň, Abadanyň, Lagyl hanymyň agylarynda duş gelýän esasy çeper obrazlar şulardyr:

1.Ýaşayyş, döwran, dirilik manysyndaky “Gülüstan” , “Ymarat” , “Bag” , “Läle” keşpleri:

Gülüstanym hara döndi

Hijran ody istihanyň ýakypdyr,
Bade ajal ymaratym ýykypdyr.

Hazan urdy Gülüstanym
Pelek ýakdy istihanyň .

Hazan oldy Harazminiň gülzary.

Artdyrgan matagyn, bag-e jennetin,
Aglä, enem, gülzaryňdan aýryldyň.

Gunçalykda hazan uran läle men
2.”Pelek”, “Hijran”, “Pyrak” äheňleri.
Bagtym talygyn göreýin ,
Gelmedi ýarym neýläýin.

Aýralyk derdinden geldim amana

Aýralyk tygyndan bagrym para men .

Bir ah ursam, pelek bagrymy ýyrtar.

3. “Elip”, “Nun” şekilli çeper keşpler:

“Elip” deý kamatym “Nun”dek бүкүlmüş
Bize bu gün şeýle kysmat çekilmiş .

Niçe dag üstünden ýollar söküldi ,
Elip deýin kamatlarym бүкүldi.

4. “Bahar, ýaz “ äheňleri :
Köne derdi boldy täze ,

Ýetişmedim pasly ýaza.

Gülhatyuja aýdar, älemim täze ,
Pasly zemistanym dönermi ýaza

Pasly bahar gülüstanym gerekmez ,
Ýürek ýagy mydaryndan aýryldym.

5.”Garyplyk”, “Aýrallyk” äheňleri:

Biçäre men , garyplara pena ber.

Haýsy ilden azaşyp, düşdün bu ýere sen garyp .

Bir adyň Rahymdyr, bir adyň Rahman ,
Sen özüň ýetişgin garyp ýerlerde.

Hiç bende bizler dek garyp bolmasyn .

Il içinde garyp boldum,
Balam,senden aýrylgaly.

Metafora derejesindäki şeýle kiçi obrazlaryň ulgamyny mundan artdyryp bolardy. Şulary görkezmek bilen çäklenip, talyplara dessanyň çeper tekstinden beýleki çeper keşpleri-de gözläp tapmagy we ýüze çykarmagy maslahat berýäris.

“Yusup-Ahmet” dessanynda çeper obrazlylyk jähetinden gyzykly obrazlaryň ýene ikisi bar. Olar durnalaryň hem-de garlawaçlaryň edebi çeper allegoriki obrazydyr. Eseriň kyssa böleginde allegoriki gahrymanlar şekilinde janlandyrlýan bu obrazlar aslynda nusgawy edebiýatymyzda rowaç bolan ‘jan, köňül – guş allegoriýasydyr. Yusupdyr- Ahmet zyndanda ýatyrkalar, Yusubyň gelini Gülhatyja jüýjelikden Yusubyň ösdürip ýetişdiren baş sany durnasyny habar alyp gelmek üçin Mosul ýurduna iberýär. Goşgy bilen hat ýzyp, haty durnanyň ganatyna berkidýär, şeýdip biri-birinden aýra düşen aşyk – magşuk gaýybana hemsöhbet bolýarlar.

Şondan birnäçe wagıt geçenden soň, Yusup zyndanda höwürtege baglap oturan iki sany garlawajy daýysy Bozoglan hanyň üstüne iberýär. Gyzykly ýeri, guşlar arkaly gaýybana aragatnaşyk iki sany ýaryň arasynda mümkin bolsa-da, daýysy bilen arada mümkin bolmaýar. Munuň özi bu keşpleriniň asyl manysyna düşünmekde açardyr. Guş könlüň ýüregiň keşbi. Olary gahrymanlara öwürüp, Magrupy ýurekdeşlik hakykatyny çeper keşplerde janlandyrypdyr. Yöne aslynda çeper obrazyny döreýiş taryhy nukdaýnazaryndan durnalaryň kyssawy keşbi metafora görnüşindäki jan guşy keşbinden has oň dörän bolmaly Çünki mifologiki aňyň galyndysy bolan haýwanlaryň adam ruhy şeklinde berilmegi has gadymy rowaýatlarda duş gelyar. Diňe soň-soňlar olar lirika geçip özboluşly metaforalara, allegoriýa öwürüp gidipdir.

Türkmen dessanlarynda sýüzetiň çözüşiniň öz şertli çeperçilik kanuny bar. Ýedi ýyl aýralykdan soň sýüzetiň çözülişi başlanmaly. “Yusup-Ahmet” dessanynda hem biz bu kanuny hökmürowanlygy görýäris. Edil ýedi ýyl geçenden soň Gözel şa ýesirlerini ýanyna çagyýar, Yusubyň şahandazlygyny, şahyrdygyny görüp, öz baqsysy Gökjek bilen ýaryş guraýar. Ýaryşda Ýusup ýeňýär. Bu hem olaryň ýesirlikden boşamagyna ýol açýar. Elbetde, dessanyň sýüzeti poetikasynyň jähätinden seredeniňde, bu çözüliş eýýäm ikinji, “ýalan” çözülişdir.

Ýedi ýyllyk hasratdan soň Magrupy ýene harby-gahrymanşylykly äheňe geçýär. Ýazar doganlaryň öz ýurduna gaýdyp gelip, soňam Gözel şany ýeňip onuň ýurduny alyp, özüni musulmanlyga geçirijilerini pursatma-pursat beýan edipdir. Ol ýerdäki söweş suratlary “Görogly” dessandaky çeper uslyby ýada salýar. Wakalaryň çuňňur dramatik häsiýeti bar. Şonuň üçinem hereket gaty ýygjam, çalt özgerýän depginde beýan edilipdir. Magrupynyň öz dessanlarynda goşgyny köp ulanmagy onuň eseriniň ýöne bir okamak üçin

däl, eýsem hut bagsynyň ýerine ýetirmegi üçin ýazylandygyna ýatdyr.

Dessanyň kyssa bölegini özleşdirende, talyplara tebigat gözelligleriniň, söweş meýdanynyň Mosul hem Ürgenç şäherleriniň peýzažynyň, Ýusup bilen Ahmediniň ýatan zyndanynyň we gaýry giňişliklerini beýanyna aýratyn hem içgin üns bermegi maslahat berýäris. Bular Magrupynyň öz gözi bilen gören zatларыndan alnandyr.

“Ýusup-Ahmet” dessanynda çeperçilik nukdaýnazaryndan ähmiýet bermeli pursatlaryň biri-de Hezreti Alynyň keramaty bilen baglanşykly zatlardyr. Ýusup beg Döldüliň toýnak basan topragyndan alyp gözlärine sürteninde, Lagyl hanym bilen Aşyr begin gözi açylýar. Şeýle hyýalaty çeper äheňler öz gözbaşларыny ertekiçilikden alyp gaýdýar. Bu meselede professor Proppyň “Jadyly ertekileriň taryhy kökleri” atly işiniň goldanyp bolardy.

Abdylła Şabendäniň döredjiligi

Meýilnama:

1. Şabendäniň edebi mirasy. “Gül-Bilbil” dessany.
2. Şahyryň “Şabähram” dessany.
3. Şabendäniň “Hojamberdi han” eseriniň many-mazmuny.

Abdylła Şabende XVIII asy türkmen edebiýatynda hyýalaty dessanlary ýazan şahyr hökmünde tanalaýar. Onuň lirikasy jemi 23 goşgudan ybaratdyr. Bulardan başga şahyr “Gül-Bilbil”, “Şabähram” hem-de “Hojamberdi han” dessanларыnyň ýazary hasap edilýär. Şabendäni öwrenijileriň takykklamagyna görä, şahyryň “Syýahatnama” atly eseri hem bolupdyr. Onda ýazar özüniň Eýranyň dürli şäherlerinde bolşy,

şol ýerlerde başdan geçirenlerini gürrüň beripdir. Häzire çenli bu eseriň golyazmasy ele salynanok.

Abdylla Şabendäniň lırıkı goşgulary onuň döredijiligi öwreniji alym M.Öwezgeldiýew tarapyndan yşky-liriki şygrylar, didaktiki-durmuşy şygrylar, aýdyşykly-tapmaçaly şygrylar, dini-mistiki şygrylar diýen toparlara bölünipdir. Bu hili bölünişik şahyryň lirikasynyň esasy ideýa-çeperçilik ugurlaryny belertmäge hem-de lirikasynda esasy aýratynlyklaryny aýdyňlaşdyrmaga ýardam edýär.

Şabendäniň şygrylarynyň aňyrsynda görünýän liriki şahsyýetiň esasy sypaty – bilesigelijilik, dünýä akyl ýetirmäge bolan güýçli ymtlyşdyr. Şahyryň terjimehalyna degişli maglumatlardan çen tutsaň, ol jemgyýetiň iň ýokary-barly gatlagyna degişli bolupdyr. Öz şygrylarynda şahyryň gün-güzerandan, golyýukalykda zeýrenişine asla duşup bolanok. Onuň edebi mirasynda jemgyýetçilik-durmuşy äheňleriň ýogdugy-da bellärliklidir. Şu zatlaryň bary maddy-eklenç taýdan üpjün durmuşda ýaşan Şabendäniň ylmy we edebi gyzyklanmalaryny öňünden kesgitlepdir. Şahyryň hiç hili harja mätäçlik çekmän, döwrüň iň ýokary bilimini alandygyny, onuň bilimdarlygynyň hem-de bilesigelijiginiň eserlerinde mesaňa aýdyň bolýandygyny belläp geçmeli. “Peri görmedim” atly söýgi şygrynda Şabendäniň geografik sowatlylygy görünýär.

Diýmek, şahyrana şahsyýetiň esasy sypatyny dünýäni gezmek, görmek, bilmek, dünýä akyl ýetirmek höwesini kemala getirýär. Onuň “Syýahatnama” eseri-de şu höwes bilen baglanyşykly bolsa gerek. Şahyryň liriki döredijiliginiň esasy ugry bolan aýdyşyk-tapmaçaly goşgulary hem akyl ýetirmek, düşünmek hyjuwy bilen baglanyşyklydyr.

Şabendäniň dessanlarynyň stil we tematiki ugry-da şahyryna şahsyýetiniň şol sypatyndan gelip çykýar. Şahyryň çeperçilik taýdan kämil iki dessany yşky-hyýalaty dünýädäki täsin başdan geçirmeleri gürrüň berýär. Syýahat etmegi,

gezendeligi gowy gören şahyryň şeýle eserleri döretmegi kanunalaýyk zatdyr. Hyýalaty dünýäni gezmek, geň-taňlykdan doly gezelençleri başdan geçirmek adamzadyň bilesigeliji aklynyň özboluşly syýahatydyr. Hakyky, daşky dünýäde däl-de, hyýalaty dünýädäki syýahat akyl-paýhasyň ýaşayşyň gizlin syrlyryna ýetmek isleginde gelip çykýar.

Hyýalaty eserleriň ideýa-çeperçilik hyzmatyna-da şu tarapdan baha bermek dogrudyr. Olar adamzadyň täsinlikleri gözläp tapmak we olara akyl ýetirmek ýaly akyl-ruhy hajatlaryny kanagatlandyrmaga hyzmat edýär. Adamzadyň bu akyl-ruhy hajatlarynyň güýçlidigi we tebigydygy üçinem dünýä edebiýatyndaky hyýalaty eserler özüniň ýaşamagyny dowam edýär. XX asyrdaky kino, animasiýa sungatlarynyň döremegi bilen bolsa hyýalat hasam uly ösüşe eýe boldy, ol wirtual hakykata öwürildi. Real hakykatda gabat gelmeýän täsinlikler, dünýäniň hyýalaty şekillerde suratlandyrylmagy adamyň ruhy-gözelligi teňneligini gandyrmagynyň özboluşly hem-de netijeli usullarynyň biridir.

Hyýalaty dessanlar türkmen dessançylygynyň esasy ugurlarynyň biri bolup, XVIII asyrdaky döredilen “Gül-Bılbıl”, “Şabähram” we beýlekiler şol ugra degişlidir. Bularyň hemmesi çeper pikirlenme, çeper forma taýdan gündogar ertekiçiligine barýar. “Bulara özboluşly awantýuristik dessanlar diýmek bolar. Bularda esasy gahryman şazadalar bolýar. Olaryň söýýän gyzlary uzak ülkelerde bolup, gahryman ony düýşünde ýa-da bir ýerde suratyny görüp aşyk bolýar. Dessanyň bütin sýüžet ugry gahrymanyň öz söýgülisini tapmak ugrundaky başdan geçirmelerinden ybaratdyr. Gahryman döwlere, jynlara, aždahalar we dürli ýyrtyjy haýwanlara garşy göreşýär. Iň soňunda söýgülisini tapyp, öz ýurduna dabara bilen dolanyp gelýär. Dessanlaryň bu topary ideýa-çeperçilik taýdan gahrymançylykly we durmuşy – söýgi dessanlardan has aşakdadyr. Dil we şahyranas çeperçilik boýunça hem bu dessanlar durmuşy – söýgi dessanlaryndan has aşakdadyr.”

(R.Rejepow “Edebiýat ylmyna degişli terminleriň sözlügi” A.1966. s.59)

Edebiýatçy alymyň hyýalaty başdan geçirmeli dessanlaryň çeperçilik täsirlişligi taýdan pesde durýandyklary baradaky pikiri jedellidir. Ýöne şeýle pikiriň döremeginiň näme sebäpleri bolup biler? Aslynda çeperçilik näme? Bir söz bilen aýdylanda, çeperçilik – sungatda döredilýän gозzellikdir. Öz gezeginde gозellik bolsa adamyň ýaşayyş hyjuwlarynyň iň ýokary derejä ýetmegidir. XVIII asyr bu hyjuwlaryň çeşmesiniň jemgyýetçilik-durmuşy, jemgyýetçilik-ruhy, metafiziki-ruhy giňişlige geçip, mifologiki giňişligiň geçmişe giden döwrüdir. Şol sebäpli-de dessançylykda çeperçilik täsirlişligi esasan durmuşy-yşky, taryhy-gahrymançylykly dessanlarda jemlenipdir. Hyýalaty dessanlar bolsa ertekiçiligiň özboluşly galyndysy, ertekiniň dessan şekiline geçip, taryhy-çeperçilik ýaşayyşyň täze bir stilinde-sopuçylyk aňlatmalarynda ömrüni dowam etdirmek synanyşygyna öwrülipdir.

Hyýalaty dessanlaryň çeperçilik taýdan gowşak, ýagny okyja täsirlişligi taýdan gowşak görünýänliginiň sebäbi-de olaryň çeper-estetiki diliniň esasan ertekiçilik derejesinde doňup galanlygyndan, netijede adaty diňleýjä öz içki taryhy-çeperçilik manylary boýunça düşnüksizligindendir. Şu manyda hyýalaty dessanyň çeper-estetiki dili “öli dilidir”. Munuň özi dessanlarda çeper şertlişligiň hetdenaşa derejä ýetmeginde, okyjy üçin janly estetiki manysynyň бүтинleý ýapyk bir zada öwrülmeginde, ýagny estetiki ähmiýetsiz we manysyz zada öwrülmeginde görünýär. Meşhur edebiýatçy B.Şklowskiýniň adalgasy bilen aýdanynda, hyýalaty dessanyň estetiki dili “awtomatlaşdyrmagyň” ahyrky hetdine ýetipdir. Onsoň Şu hili aýratynlyklaryň bary türkmen hyýalaty dessanlaryň taryhy-gahrymançylykly ýa-da yşky-durmuşy dessanlaryňkydan başga bir ylmy usulda derňelmelidigini görkezýär. Diňe şeýle edilende, biz aklymyzyň düşünmek hajatyny kanagatlandyryp bilýän netijeleriň üstünden bararys.

Beýleki hyýalaty dessanlar ýaly, Şabendäniň “Gül-Bilbil”, “Şabähram” dessanlaryny ideýa-tematiki taýdan seljermek işi uly bir täzeligiň üstünden eltmez. Birinjiden, şeýle derňew şu wagta çenli ýeterlik amala aşyryldy. Bu dessanlar barada ýazylan işlerde gahrymanlaryň söýgä wepalylyk, gaýduwsyzlyk, batyrgaýlyk ýaly häsiýetleriň derňewi ýeterlikdir. Eserleriň tematika aýrтынlyklary, gahrymanlaryň hersiniň häsiýetiniň suratlandyrylyşynyň jikme-jiklikleri barada indi ol aýdylanlarynyň üstüne goşara zat ýok. Aýdylanlary gaýtalamagyň bolsa hiç hili zerurlygy ýa-da abraýy ýok. Ikinjiden, beýle iş islendik sowatly okyjynyň, onda-da talybyň özi hem amala aşyryp biler. Şonuň üçin hem biz Şabendäniň dessanlaryny ideýa-tematika, gahrymanlaryň çeper keşbi nukdaýnazaryndan derňew etmekden saklanýarys. Beýleki tarapdan, bu dessanlaryň çeper-obrazlylyk diliniň derňewi hem täze netijelere getirip bilmez. Dessanlaryň nesr böleginiň hem, ylaýta-da şygyr bölekleriniň çeper dili nusgawy edebiýatymyz üçin barypýatan adatylykdyr. Olarda ulanylan çeper obrazlar – metaforalar, deňeşdirmedir meňzetmeler, allegoriýalar we şuna meňzeşler biziň öň tanyşyp geçen şahyrana eserlerimizde ulanylma kemi galmadyk çeperçilik serişdeleridir.

Gahrymanlaryň haýsydyr bir hereketiniň, haýsydyr bir sýžet wakasynyň manysy diňe bir okyjy üçin däl, eýsem ýazaryň özi üçin hem düşnüksiz zada öwrülip biler. Köplenç ýazar muňa düşunjek hem bolup hem duranok, ol muny geňenaýylyk jähetinden ýöne beýan etmek, ýöne gürrüň bermek bilen meşhur bolup galýar.

Eger şeýle bolsa, onda “Gül-Bilbil”, “Şabähram” dessanlaryny, umuman, hyýalaty dessanlary haýsy tarapdan, nähili ylmy derňew usullary arkaly seljermeli bolar? Muny dessanlaryň edebi-çeperçilik esasy, çeşmesi bolan ertekiçilikden gözlemek gerek. Dessanlardaky ertekiçilik äheňlerini ýekänme-ýekän ýüze çykarmak hem-de olaryň taryhy – dünýägaraýyş esaslaryny aýdyňlaşdyrmak gerek.

Diýmek, bu ýerde dessanlardaky aýry-aýry çeper ertekiçilik äheňleri, olarda sýüžetiň gurnalyşynyň aýratynlyklary, hyýalaty gahrymanlaryň dünýägaraýyş-taryhy gelip çykyşy, gahrymanlaryň başdangeçirmeleriniň mifologik – dünýägaraýyş esaslary we manylary ýaly meseleler ylmy derňewiň esasy ugurlary hökmünde öňe çykýar. Eýsem-de bolsa Abdylła Şabendäniň hyýalaty dessanlary barada ýazylan işlerde şeýle usuly derňewlere ozalam orun we ähmiýet berilipdir. Edebiýatçy A.Mülkamanowyň “Şabähram” dessanynyň tankydy neşirine ýazan sözbaşysynda dessandaky awçylyk, her hili haýwanlara öwrülmeklik, ganatly at, tüý tütetmek, peri gyzyň atasynyň öýünde saklanmak ýaly birnäçe äheňler (motiwler) gysgaça derňelip geçilýär. Sonuň ýaly-da, M.Öwezgeldiýewiň işlerinde hem şeýle çeperçilik aýratynlyklara üns çekilipdir. Emma, gynansakda, köp netije berjek bu usullar giňeldilip, ýaýbaňlandyrylyp, dessanlary derňemegiň esasy ylmy ýörelgesine öwürilmän, eýse ideýa-tematiki, tekstologik, sýüžetleri taryhy-deňeşdirmе derňewleriniň arasynda ýitip gidipdir.

Häzirki wagtda ylymda unudaňkyrlanan şol derňew ugruny hyýalaty dessanlaryň çeper mazmunyny seljermegiň esasy ylmy usulyýeti hökmünde öňe çykarmak gerek. Munuň üçin dünýä ylymynda ertekiçiligiň, mifologiýanyň tebigatyny açyp görkezýän ylmy usulyýetlere ýüzlenmeli. Bu meselede rus alymy W.Proppeýň “Ertekinin morfologiýasy”, “Jadyly ertekileriň taryhy kökleri” ýaly işleri, şeýle-de Meletinskiýniň, günbatar ýewropa alymlary J.Frezeriň, Lewi-Strossyň, Lewi-Brýunyň, Taýloryň we beýlekileriň mifologiki aňňy aýratynlyklary baradaky işleri köp peýdaly bolardy. Bulardan başga-da gündogar, şol sanda türkmen mifologiýasyny derňän alymlar (W.Basilow, Litwinskiý) döw, peri, aždah, jyn ýaly mifologiki gahrymanlaryň we mifiki personažlaryň gelip çykyşy baradaky pikirlerini tankydy özleşdirmek zerurdyr. Şeýle-de bu işde türkmen alymlarynyň öndümlü işlerinden

(Ş.Halmuhammedow, A.Baýmyradow) peýdalanmak maksadalaýykdyr. Dessanyň ertekiçilik-mifologik esaslaryna doly göz ýetirilenden soň, ertekiniň dessan žanrynyň içine siňip gidişini yzarlamak derwaýys iş.

Elbetde, ylmy derňewiň şu hili ugurdan ýaýbaňlandyrylmagy hyýalaty dessanlary öwrenmegiň sonky basgançagy däl-de, diňe deslapky çäresi, ugur alyş nokady bolar. Şondan soň biz hyýalaty dessanlary çeper mazmunyndaky ikinji bir pikir-many gatlagyna ysalam dünýägaraýşynyň çägindeki dini-sopuçylyk pikirleriniň beýanyna gelip ýeteris. Diňe üçünji ädimde türkmen şahyrlarynyň öz dessanlarynda aňladan ideýa-tematik aýratynlygy açyp, gahrymanlaryň häsiýetleriniň çeper obrazlylyga salnysyny derňäp, degişli eserlerde türkmen durmuşyna mahsus pikir-many, durmuşy özboluşlylyklary berlişlerini seljerip başararys. Çeper eseriň bütewiliginiň nukdaýnazarynda däpleşen çeper obrazlaryň nähililik bilen aýratyn alnan eserde täze bir çeper sistemany kemala getirişini ýüze çykaryp bileris. Şu hem, megerem, türkmen hyýalaty dessanlarynyň çeper mazmunynyň gutarnykly ylmy seljermesi bolar.

täze adam bolubam direlmek” eken. Göz açyp-ýummak şol gaýybanalykdan habar berýär. Bag, ymarat bolsa inasiasianyň geçirilen aýratyn ýerleriniň ertekide saklanylyp galan yzlarydyr. Çeper aňyň soňky ösüşinde olar başga Şabendäniň “Gül-Bilbil” dessanynyň başynda Turanyň şasy Nasyr patyşanyň ogly bolup, oňa-da Bilbil at goýulandygy gürrüň berilýär. Bilbil öz dostlary Sala beg hem-de Zelili bilen atasynyň bagynda seýil edýär. Dessanda dürli-dürli baglaryň uly orun tutýandygyna ünsi çekmek gerek. Ertekiçilik nukdaýnazaryndan hem, sopuçylyk pelsepesiniň we estetikasynyň nukdaýnazaryndan hem bag yşk maksadynyň çeper giňişligi, göni aýdanynda, o dünýäniň çeper obrazydyr. Bagda uklap galan Bilbiliň düýşüne Hoja Hafez girip,

hasasynyň bir ujundan tutduryp, gözüni ýumdurýar. Gözüni açan Bilbil özüniň başga bir bagdadygyny görýär. Bu yşkyň bagydyr. Göz açyp-ýummak, hasa, soňra üýtgeşik bag, şeýle-de ol bagyň içindäki ymarat-bularyň bary gadymy aňňň strukturasynda simwoliki manylary bolan keramatly we jadyly zatlardyr. Professor W.Propp jadyly ertekileriň taryhy köklerini ilkidurmuş aňnydan we ýaşayşyndan alyp gaýdýar. Şol zamanda iniasiasiýa-kämillik ýaşyna ýeten jahyllary erkeklige kabul etmek dessury bolupdyr. Ýigitleri aýratyn ýerlerde saklap, ýörite okuw geçipdirler. Okuwyň maksady olara taýpanyň gazanan akyl ýetiriş – ruhy tejribelerini öwretmek bolup, şol okuwy geçenden soň olar uly adamlaryň hataryna goşulypdyr. Okuwyň düýp ruhy manysy gaýybana “ölüp, - başga çeperçilik-filosofiki manylary alyp, dini-sopuçylyk rövşe giripdir. Olar iň bolmanda ýönekeý diňleýjiler, ýönekeý halk üçin gyzyklylygyň estetiki duýgy hajatlaryny kanagatlandyrmak serişdesi bolup hyzmat edipdir.

Bilbiliň Hoja Hafyzdan pata almagy onuň yşk ýoluna düşendigini aňladýar.

Eser derňelende, ähli geň-taňlyklara, simwoliki atlara, zatlara we hereketlere aýratyn üns bermeli. Çünki olarda çeper many gatlaklary ýygnanyp galypdyr. Ine, dessanda dünýäniň iki para Turana hem-de Eýrana bölünmegi-de şolaryň biridir. Özem olaryň arasy baş ýüz ýyllyk ýolmuşyn. Bularyň düýp manysyny bir maglumat Turanda adamzadyň, Eýranda perileriň ýaşayandygynyň maglumaty açyp berýär. “Gül perizat bolsa, men adamzat bolsam, anyň wysalyňa ýetişmek nädip miýesser bolar?” diýip Bilbil tukatlanýar. Periler ýurduna guş barsa, ganatyndan, gulan barsa, toýnagyndan dynýar. Ertekiçiligiň we mifologiýanyň derňewiniň gazananlary nukdaýnazaryndan Eýran, periler ýurdy aslynda merhumlaryň mekanydyr. Erkeklige kabul ediş okuwynyň düýp manysy merhum bolan ata-babalar bilen tanyşmak, olaryň “diri” hasaplanylýan ruhy-akyl gazananlaryny özleşdirmek bolupdyr. Adamzat akyl

taýdan kāmilleşip ugran dōwürlerinden bāri ölmüň syryna akyl ýetirmäge dalaş edip gelipdir. Onsoň ösüşiniň soňky basgançaklarynda merhumlar periler dōwler keşbinde göz önüne getirilip, eýýäm çeperçilik-gözellik hajatlaryny kanagatlandyrmagyň serişdesine öwrülipdir. Perä öýlenip bolanok, çünki ol gaýry dünýäden – merhumlardan, peri aslynda köpelenok, çünki ol merhum. Şeýlelikde, periler, olaryň mekany adamzat üçin ýapyk bir, täsin, alys hem-de imrindiriji dünýä öwrülipdir. Mistiki-sopuçylyk aňynda ol dünýä ruhy bakylyk hakykatlarynyň dünýäsi hökmünde kabul edilipdir. Ol ýere ýetmek üçin yşga berilmek gerek. Şonuň bilen baglanyşyklykda “Gül-Bilbil” dessanynda aşyk –magşuk dörtlüğine üns bermeli. Belki Şabendäniň özi aňlanam däl, belki-de, bizdenem oňat bilendir, ýöne bu ýerde dört Çaryýarlar, mistiki Haka ýetmegiň şerigatdan, tarykatdan, magryfetden we hakykatdan ybarat dört basgançagy biygyýar ýada düşýär. Dessanyň başyndaky muhammesinde Bilbil “Dostlarym bir suraty - zibaýa aşyk bolmuşam”, “Goýnunda bitmiş, meger, bagy-Eremniň narydyr” diýýär, yşk hasratyny Halylyllanyň nara düşmegi bilen deňeşdirýär. Munuň özi çeper pikirlenmede dini-mistiki aňlatmalaryň many düzüji esaslar bolandygyny görkezýär.

Bilbiliň Güle ýetmek üçin tutan ýol şaýy-da aslynda ölüme- o dünýä gitmek ýolundaky ýarag serişdeleri bolup durýar. Elbetde, ertekilerden tapawutlylykda, dessanda olar Haka ýetmegiň serişdeleridir. Bilbiliň at-ýaragy, “Çykmyşam baglap esbaby-raftym”, “Tutaryn ýaragyn dagy, çölleriň” diýmesi aslynda şol mistiki zatlardyr. Elbetde, munuň özi Şabendäniň dünýewi-çeper pikirlenmesiniň özüni däl-de, mistiki esaslaryny görkezýär. Bu zatlara üns bermek bilen maksadymyz çeper pikirlenmäniň esaslaryny, köklerini görkezmekdir. Okyjynyň ýa-da diňleýijiniň bulardan dünýewi-yşky many alýandygy bolsa, eýýäm başga bir mesele-hakykatdyr.

Dessanda lagyl-zümerretiň, umuman, gymmatbahaly daşlaryň we altyn-kümüşiň uly orun tutýandygyny aýtmak gerek. Munuň hem azyndan üç sany many barlygy bardyr. Birinji gatlakda- ertekiçilikde, olar ölüler dünýäsiniň alamatydyr. “Ähli tylla reňkli zatlar başga şalyga degişlidir. Tylla reňk başga şalygyň, dünýäniň reňkidir”. Nurly hem ýalpyldaýan daşlar we altyn-kümüş perileriň – otdan asly bolan şahsyýetleriň mekanyňyň alamatydyr. Ikinji gatlakda –mistiki – sopuçylykda olar ylahy hakykatlaryň, ýagny adamzat aklyny doly kanagatlandyryp bilýän hakykatlaryň beýanydyr. Üçünji-dünýewi gatlakda bolsa, ýöne gозzelligiň iň ýokary simwolydyr.

Dessanda Bilbiliň birbada Gülün özüne gowuşman, ilki onuň suratyna dahyl bolmagy-da mistiki hakykata akyl ýetirmegiň ilkinji basgançagyňy –şerigaty aňladýar Beýleki bir gahryman –Stambul patyşasy Dilaramyň hakykata ýetmek ýolunda şu basgançakda saklanyp galandygyny görýäris. Şonuň üçinem ol Bilbilden asgyn gelip, gurban bolýar. Näme üçin asgyn gelýär? Çünki Bilbiliň elinde hakykat serişdeleri – “Dembermez” gylyjy, ”Sülwü” naýzasy, astynda bolsa “Şasöýen “aty bar. Dessanyň başdan geçirmeli sýužetinde dürli at-ýaragyň ulanylýandygy hem şunuň bilen baglanşykly. Ýol näçe çylşyrymlaşa, şonça-da güýçli, kämil ýarag hem has gudratly at gerek bolýar. Bilbiliň duşmanlaryny ýeňiş pursatlarynda üýtgeşik gahrymançylyk görkezmeýändigini, bar zadyň at -ýarag gudraty bilen çözülýändigini hem şonuň üçindir. Bilbile aşyk bolan Gunçabiniň ony özüne bendi edip, ýolundan alyp galmak üçin at-ýaraglaryny gizleýändigini hem şu aýratynlykdandyr. Dessanda Şähri-Talusdan çykyp, ýene ýola rowana bolýan Bilbil dagy iki aždahanyň üstünden barýarlar. Ak aždah kömek edip, gara aždahany öldürýärler. Minnetdarlyk hökmünde ak aždah –Zowkimar Bilbili “Ýyldyrym” diýen at bilen, Zelilini bolsa “Ýel” diýen at bilen sylaglaýar. Olaryň kömegi bilen olar ýoluň şondan soňky kynçylyklaryny aňsat ýeňip geçýärler. Bilbiliň özüniň

“Münmüşem bu ýolda yşgyň byragyn,” salymyň hem “münüp sen “Ýel “atny –yşgu byragyn“ diýen sözlerindäki “Byrag“ Muhammediň atynyň ady bolup, ýoluň mistiki häsiýetine ýşarat edýär.

Ertekiçilikde bolsa, at keşbiniň başga bir manysy bar. “Merhumyň gowy görýän aty bar bolsa, garyndaşlary mazaryň başynda aty soýupdyrlar. Sebäbi ol at merhumy ruhlar dünýäsine äkider diýip pikir edipdirler. Ýada olar atyň ýalyndan kesip, tüýleri mazaryň başujynda goýupdyrlar. (Propp,153s).

“Gül-Bilbil” dessanynda aýdyşyk goşgularyň aýratyn köpdigini bellemek gerek Şahyryň “Şabähram” dessanynda hem şeýledir. Galyberse-de, aýdyşyk-tapmaçalar onuň lirikasynyň aýratyn toparyny düzýär. Şeýle çeper hadysanyň düýp manysyna göz ýetirmäge aýdyşyk –tapmaçalaryň temasy ýardam edýär. Ol tema bolsa, ylahy-mistiki, , mistiki-sopyçylyk meselelerinden ybaratdyr. Dessanlardaky aýdyşyklar baş gahryman ýa-da beýleki oňyn gahryman bilen garşydaşlarynyň arasynda ýaýbaňlanýar. Diýmek, olar edil at-ýarag ýaly gahrymanyň akyl-paýhas, köňül kämilliginiň synagydyr. Keramatly rehberlerden pata alyp, kämillik derejesine ýetendigi üçin, Bilbil aýdyşyklarynda hemişe rüstem gelýär. Bu hadysada tarykat ýoluny geçip, ylmyny çykan gahrymanlaryň Haka ýetişiniň beýanyny görýäris.

Ylym meselesinde dessanyň çeper mazmunynda mektebiň ornuny, Bilbiliň mugallymy Mollagalandyň keşbiniň mistiki manysyny, şeýle-de onuň Hoja Hafyz halypasyny aýratyn görkezmek gerek. Hoja Hafyz oňa yşk patasyny berýär. Emma Bilbiliň ýene bir piri bardyr-ol Hezreti Alydyr. Hut Güle ýakyn baran mahaly- kynçylyklaryň iň ulusy galan mahaly, ol Ala duş bolýar. ”Şol wagt gök donly, gara atly, ýaşyl asaly bir kişi gelip, Bilbilge “Goluňny ber” diýdi. Ol kişi Bilbilniň golundan tutup, ata mündürdi...Bilbil gözünü açdy, gördi kim, bir ulug bagda turur ...Ol aýtdy:

-Eý, Bilbil, guzym, bu bag Gülnüň seýil bagydyr. Bu şäherge Sinafam diýerler, bizge Hezret Aly diýerler-diýip, gözden gaýyp boldy”.

Bilbiliň yşk ýollarynyň ruhy manysy aşakdaky setirlerde aýan bolýar: “Andan soň diwana jindesini geýdi”, “Ili-günden, kowmy-gardaşdan olup bigäne ol”, “Zulmat içre gezip men Aýsyz garaňky gijeler”, “Bir janan isteýip, çykdyň Watandan, Istegim myradyn tapdym, Hak, senden”. Bu ýoluň manysy ertekiçilikde merhumlaryň ýurduna gitmekdir. Dessançylykda bolsa, ol aşyklaryň, dirilik suwuny gözlän Hydyryň, tarykata düşenleriň ýoluny aňladýar. Muňa dünýewi manyda düşüneniňde bolsa, ol magşuga eltýän kynçylykly hem-de gahrymançylykly ýoldur. Bilbiliň ylmy meselesini Gülnüň adamzat arasynda ýaşaýan Salym ýegeni bilen baglanyşdyrmak gerek. Salymyň medresede bolmagy eýýäm simwolika ýarat edýär. “Şabaz han Adylnyň şähride segsen müň medrese bar turur, birine şa Emir Agzam diýerler. Meniň habarymy şonda tapar sen’ Medreseler täji Şa-Emir agzam

Gören barmy, bilen barmy, ýaranlar?

Ylmyň şerapaty, kalamym haky”

Gülnüň ýegeni Salym Bilbiliň ýeten derejesi barada şeýle sözleri aýdýar:

Kabul etdim sözüň, men bolsam ýoldaş
Hakykat rastyndan men bolsam syrdaş

Bilbiliň özüne degişli sözlerde:

Sen bu gün okadyň ýarymyň ismin,
Biler sen, beýan kyl, kadasyn-resmin – diýilýär.

Bu zatlaryň bary Bilbiliň yşk ýoluna dini –mistiki röwüş berýär.

Ertekiçilikde merhumlar dünýäsine barýan ýoly geçmegiň dürli jadyly serişdeleri beýan edilýär. “Gül-Bilbil” dessanynda hem şeýle simwoliki serişdeler bardyr. “Erse ussalar salga meşgul boldular. Birniçe günden soň any düzetdiler... Bilbil, Sala, Zelili kyrk ýigit bilen atlaryny, ýaraglaryny salga salyp, Nil derýasyga düşüp gitdiler”. “Andan soň Salym ýol enjamyny tutup, bir tagt ýasap goýdy”. “Bilbilgi tagta mündürip, döwlere göterdip, ençe welaýatlaryny taý kylyp, birniçe daglardan aşyp, ýigirmi gije-gündizde Synafam şäherine ýetdiler”. “Gül bile Bilbilge bir tagt düzetgeýsiz, üsti hem kejebe, hem gyzyldan hümmetli bolsun”. “Any tagta mündürip, şadyýanlyk etdiler”. Ertekilerde bular merhumlar dünýäsine gitmegiň, dessanlarda bolsa, periler-ylahy hakykatlar dünýäsine geçmegiň we ondan yzyna gaýdyp gelmegiň serişdesidir. Şeýle tagta münüp, üç ýüz ýyllyk ýoly ýigirmi ýylda geçip bolýar.

Dessandaky hyýalaty gahrymanlaryň bir topary-da aňdarhalardyr. Bilbile Zowkumar atly aňdarha kömek edýär. “Aňdarha bulara saçyndan bir taryny alyp berdi:

- Her ýerde başyňyza müşgil iş düşse, düýt kylyň, men nirede bolsam, şol demde ýüz mün aňdarha bilen häzir bolar men”. ”Saç janyň ýa-da jadyly güýjüň mekany hasaplanylýpdyr. Saç ýitirmek güýjüňi ýitirmek hasaplanylýpdyr” (Propp,30 sah). “Guş hem-de ýylan – jany aňladýan in ýörgünli haýwanlardyr”. (şol ýerde, 227 sah.).

Gahrymanlaryň bir dünýäden beýleki bir dünýä sal arkaly geçýändiginiň aňyrsynda gadymy adamlaryň ýeriň suw bilen gurşalandygy, başga dünýäň hem şol suwlaryň aňyrsyndadygy hakyndaky düşüňjeleri ýatýar.

Şabendäniň “Gül-Bilbil” “dessanyň ahyrynda Bilbil Güliň öz bolýan ýerine barýar. Ol ýer Hoşymarar binasynyň ýerleşýän Seýilgäh bagydyr. Munuň özi Bilbiliň magşugyna gowşandygynyň- yşk wysalynyň simwolikasadyr.

Dessanyň ahyrynda Şaalyjan patyşanyň üç şertini talap etmän, Güli Bilbile berip goýbermeginiň özi gyzykly

maglumatdyr. Üç şertiň aradan aýrylmagynyň iki sebäbi bar. Birinjiden, dört sany tapgyrdan ybarat ýoly geçip, kynçylyklary ýeňip, Bilbil özüniň gahrymandygyny subut etdi. Ikinjidenem, Şaalyjanyň önünde muhammes aýdyp, özüniň ylmy- ledunda kämil çykandygyny, ýagny akyl-paýhas, ylym tarapdan Haka barmaga taýýardygyny subut etdi.

Şeýlelikde, “Gül- Bilbil” dessanynda çeperçilik görnüşler taýyndan ertekiçiligiň hem-de dessançylygyň, dünýägaraýyş taýdan bolsa, jady bilen mistikanyň çylşyrymly utgaşygyny görýäris.

Eseriň gurluşynda gaýtalamanyň uly ýer tutýandygy gyzyklydyr. Bilbil öz gören, başdan geçiren wakalaryny gaýta-gaýta gürrüň berýär. Munuň özi bir tarapdan okyjyny irizýär. Ýöne şahyryň şeýtmek bilen täsin, geň-enaýy wakalary öwran – öwran suratlandyryp, diňleýjiniň estetiki gyzygyny kanagatlandyrmak isleýändigini aýtmak gerek .

Dessanyň iň soňky sahypasynda Şabendäniň aýdýan sygyry eseriň çeperçilik tebigatyna düşünmekde ähmiýetlidir:

Yşk ýolunda men serkerde hem serdar
Men hem şu ýollaryň mestany, begler .

Kök etseň saz bilen, mazasy artar...

Diýmäňiz “Şabende özünden düzmüş”

Mysal getirilen setirleriň birinjisinde, bize Bilbili Şabendäniň liriki gahrymany – özi bilen aýnylaşdyryp boljak gahryman hasaplamaga esas berýän delil bar. Ondan soňra şahyr bize dessanyň möhüm iki sany çeperçilik –estetiki aýratynlygyny bildirýär: dessany okamaly däl-de, saza goşulan aýdym, deklamasiýa şeklinde diňlemeli, şonda onuň hakyky täsiri ýüze çykýar. Iň soňky setir bolsa dessançylykda däp hem-de täzeçillik diýilýän zadyň özboluşly bir manysynyň bardygyny aýan edýär. Şahyr bu eseri özümden düzemok

diýýär. Dessandaky wakalaryň kabul edilmegi üçin hiç zat toslamaly däl-de, eýsem okan “hakyky wakalaryňy” ýazyp görkezmeli. Durmuşdan däl, kitapdan alnan zatlar “çyn hakykat” hökmünde kabul edilýär. Has dogrusy, durmuşyň hakykaty bilen dessanyň hakykaty başga- başga zatlardyr.

Şabendäniň “Şabähram” dessany göwrümi taýdan “Gül-Bilbilden” kiçidir, onuň sýužeti-de beýleki dessanyňkydan ýönekeý, gahrymanlaryň sany-da çäkli. Hyýalaty dessanyň poetikasy nukdaýnazaryndan, “Şabähramda” esasy hyýalaty gahrymanlaryň döwler bilen perizatlardygydyr. Dessanyň başynda awa çykan Şabähram ütgeşik gulana sataşýar. Ýuwaş görünen gulany Şabähram eýerleýar. Esbabyny bezäp, üstüne münýär. Şol ýerdenem gulan ganat baglap, asmana galyp, Şabähramy alyp gaçýar. Şu pursat ertekiçilik jähetinden örän düşnüklidir. Ilkidurmuş magiki düşünjelerde at merhumlaryň dünýäsine äkidýän jandar hasaplanylpydyr. Gulanyň soňra döwe öwürilmegi-de ertekilerdäki jadyly gahrymanlaryň ölüm – ömür çalşygynda başga zatlara öwürülmek häsiýetinden habar berýär.

Şabähram Döwsepidiň öýünden çykyp giden bir günü kepder sypatdaky perileriň adama öwürülip, suwa düşüp ýörendiklerini görýär we olaryň Balahusn atly iň ýaşajygyna aşyk bolýar. Kepderi, umuman, guş adam janynyň magiki keşbidir. Eşikler bolsa, adam bedeniniň içinden jan çykyp gideninden soňky galyşydyr. Gaýtadan direlmek üçin janyň bedene girmeginiň gerek bolşy ýaly, perä-de eşikler gerek.

Dessanda aýdyşyk –kämillik, ýürek synaglary esasy şahyрана serişdeleriň biridir. Şabähram aýdyşyk arkaly özüniň Balahusna çyn aşykdygyny subut edýär. Soňra ol aýdyşyk bilenem Döwsepidi Balahusny özüne bermägerazy, has dogrusy, mejbur edýär.

Şabähram düýş görüp, öz patyşalygynda bolýan adalatsyzlyklary bilýär. Düýş görmek- bir dünýäden beýleki dünýä geçmekdir. Şu dünýädäki adam düýş arkaly o dünýäni

görýär. Periler ýurdundaky adam düýş arkaly yzynyň- adamzat dünýäsiniň habaryny bilýär.

Dessanyň dartgynly sýužeti Balahusnyň uçup, Sebzewar şäherine gitmegi bilen başlaýar. Sabzewar – ýaşyl şäher. Munuň özi diriligiň simwolydyr. Şabähram Balahusny tapmak üçin dört döwüň huzuryňa barmaly bolýar. Bu yşk ýolunyň dört basgançagyna yşarat edýär. Ol iň soňunda Süleýmanyň kulahynyň, hasasynyň hem-de köwşüniň kömegi bilen Balahusna ýetýär. Süleýmanyň kulahyny başyna geýeni hiç kim görmeyär, onuň hasasy islendik gapyny açýar, onuň köwşüni geýen hiç bir uzak ýolda aryp- ýadamaýar. Elbetde, göze görünmezlik- ölmek, hasa bilen açylýan gapy – periler dünýäsiniň gapysy, ýadatmaýan köwüş geýilip, çykylyan ýoluň bolsa, o dünýä barýan ýoldugyny aňmak kyn däl. Şeýle many açylmalaryndan soň, diňe şondan soň biz eseriň gahrymanlaryna we poetikasyna dogry düşünip bileris.

Netije.

Hormatly Prezidentimiz ýurdumyza baştutan bolandan soň, türkmen edebiýaty ylmynda täze taryhy döwür başlandy. Munuň özi geçmiş edebi mirasyň бүтинleý täze esaslarda hem-

de täze usulýetler arkaly öwrenilýän döwrüdir. Täze döreýän edebiýat ylmynyň aňýet hem-de usulýet esaslary Hormatly Prezidentimiziň ylm baradaky reformatorçylyk taglymatynda berlendir. Biz hem şol esaslara daýanyp, “XVIII asyr türkmen edebiýaty (Tekstiň çeperçilik derňewi)” atly okuw gollanmasyny ýazdyk. Okuw gollanmasy ýazylanda, türkmen edebiyaty öwreniş ylmynyň iň esasy gazananlaryny, ylaýta-da, Garaşsyzlyk ýyllarynda we Täze Galkynys eýýamynda ýerine ýetirilen işleri peýdalandyk. Mukaddes Ruhnamada hem-de Hormatly Prezidentimiziň çykyşlarynda berlen aňýet ölçegleri-edebiýata milli aňyň ýüze çykması, adam ruhunyň beýany hökmündäki garaýyşlar gollanmanyň dünýägaraýyş-pelsepe esasy boldy. Türkmen edebiýatynyň dini-dünýägaraýyş daýançlaryny aýdyňlaşdyryp, şahyrlaryň pelsepewi pikirleriniň ruhy-ahlak netijeliligine hem-de terbiýeçilik ähmiýetine aýratyn üns berildi. Edebiýatyň şu hili mazmun tarapy diňe çeper formalary ylmy derňew etmek esasynda ýüze çykaryldy.

Gollanmanyň nusgawy edebiýaty öwrenmegiň esasy ylmy usulýeti edebiýaty çeper pikirlenmäniň nukdaýnazaryndan öwrenmekden ybarat boldy. Çeper pikirlenmäni bolsa, gönüden-göni çeper teksti derňew etmek arkaly ýüze çykarmak mümkindir. Şonuň üçinem işde edebiýatyň daşyndaky taryhy we gaýry maglumatlara däl-de, çeper tekstiň özüne uly orun berildi. Çeper tekst seljerilende, çeper pikirlenme diýilýän hadysa mazmun bilen şekiliň bitewiligi nukdaýnazaryndan teswir edildi.

Işiň nazary derejesiniň talabalaýyk bolmagy üçin çeper pikirlenme babatda milli hem-de dünýä edebiýat ylmında soňky gazanylan ylmy garaýyşlara esaslanýldy. Munuň özi, Hormatly Prezidentimiziň dünýä ylmynyň tejribesini öwrenmek we milli ylym mekdebimize ornaşdyrmak talaplaryndan gelip çykýar.

“XVIII asyr türkmen edebiýaty” atly şu iş okuw kitaby dälidir. Şonuň üçinem ol “XVIII asyr türkmen edebiýaty” okuw maksatnamasynda göz önünde tutulan ähli temalary we meseleleri öz içine almaýar. Munda XVIII asyryň Azady, Andalyp, Magtymguly, Şabende, Magrupy, Gaýyby, Şeýdaýy ýaly wekilleriniň belli-belli eserleri çeper pikirlenme, çeper tekst nukdaýnazaryndan seljerilýär. Degişli ýazarlaryň döredijiliginiň mukdar derňewi birmeňzeş dälidir. Azady, Andalyp, Magtymguly ýaly şahyrlaryň döredijiligi dogrusynda has giňişleýinräk pikir ýöredildi. Ylaýta-da, olaryň şahyranas eserleriniň çeper dil aýratynlyklarynyň anyk derňewi berildi. Bu derňewde “çeper dil” düşüňjesi ozalky kabul edilen dil-lingiwistik manyda däl-de, çeperçilik-estetiki manyda düşündirilýär we teswir edilýär. Bu many bolsa, mazmun bilen şekiliň bir zatdygyny, bitewidigini göz önüne tutýar. Şu hili düşünilende, edebiýat diňe şekili däl, eýsem mazmuny boýunça-da, aňyň beýleki görnüşlerinden düýpgöter tapawutlanýan hadysa bolup göz önüne gelýär.

Andalypyň dört dessanynyň içinden diňe biriniň, dört sany poemasynyň içinden diňe biriniň derňew edilmegi gollanmanyň wezipeleri we göwrümi bilen baglanyşyklydyr. Maksadymyz-şahyrlaryň iň naýbaşy eserleriniň ylmy derňewini bermek. Şo hili usulýeti ulanyp, gollanmany iş ýüzünde peydaňjak okyjylar, ilkinji nobatda bolsa, talyplar şahyrlaryň beýleki eserlerini-de, ylmy taýdan teswirlemäge girişip bilerler. Şonuň üçinem Şeýdaýy, Magrupy, Şabende, Gaýyby ýaly şahyrlaryňam diňe naýbaşy eserleri derňew üçin saýlanyp alyndy. Gollanmada diňe üç dessanyň-“Gül-Bilbil”, “Leýli-Mežnun” hem-de “Ýusup- Ahmet” dessanlarynyň derňewi bilen çäklenilýändigini hem ýokarky ýagdaýlar bilen baglanyşyklydyr. Bular XVIII asyrdaky yşky-liriki, yşky-hyýalatly we taryhy-gahrymançylykly dessanlarynyň mysaly bolup durýar. Işiň asyryň edebiýatynyň mukdar däl, hil derňewine dalaş edýändigini üçin, degişli eserleriň mysalynda

dessançylyk pikirlenmäniň esasy aýratynlyklaryny bellemäge synanyşyk edildi. Bu synanyşyk degişli meselelerde täze ylmy umumylaşdyrmalaryň üstünden eltdi.

Edil şonuň ýaly, aýry-aýry şahyrlaryň-Şeýdaýynyň, Gaýybynyň, Andalybyň esasy doredijilik uslybyny emele getirýän sygyr görnüşlerine seredip geçdik. Olaryň gazallarynyň, muhammesleriniň çeper pikirlenmäniň hadysasy nukdaýnazaryndan seljerilmegi şahyrlaryň doredijiligini öňkülerden biraz başgaçarak göz önüne getirmäge mümkinçilik berdi.

Täze nazary garaýyşlar we täze usulýet ýörelgeleri manysynda “XVIII asyr türkmen edebiýaty (Tekstiň çeperçilik derňewi)” okuw gollanmasy degişli edebiýat boýunça ýazylmaly tutumly okuw kitabyňy ýazmagyň deslapky, taýýarlyk tapgyrydyr. Geljekde şu garaýyşlary we usullary goldanyp, ähli eserleri, ähli meseleleri öz içine aljak göwrümlü okuw kitabyňy ýazmagy niýet edinýäris.

Ugrukdyryjy edebiýat:

1. *Gurbanguly Berdimuhammedow. Garaşsyzlyga guwanmak, watany, halky söýmek bagtdyr. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2007.*
2. *Gurbanguly Berdimuhammedow. Türkmenistan-saglygyň we ruhubelentligiň ýurdy. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2007.*
3. *Gurbanguly Berdimuhammedow. Taze Galkynyş eýýamy. Wakalaryň senenamasy-2007-nji ýyl. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2008.*
4. *Gurbanguly Berdimuhammedow. Eserler ýygındysy. I tom. Aşgabat, 2008.*

Esasy ylmy edebiýat:

1. *Ataýew K. XVIII asyr türkmen edebiýaty. A.1988.*
2. *Meredow A. Ahally S. Türkmen klassiki edebiýatynyň sözlügi. A.1988.*
3. *Rejepow R. Edebiýat ylmynda degişli terjimeleriň sözlügi. A.1966.*
4. *Türkmen edebiýatynyň taryhy. 2t. 1-2k. A.1975. A1976.*

Goşmaça ylmy edebiýat:

1. *Kurany-kerim we açyklaşma mealy Ankara. 1993.*
2. *Annanepesow M. Magtymguly we onuň zamanasy. Aşgabat 1990.*
3. *Ataýew K. Edebi tapyndylar. Aşgabat. 1980.*
4. *Aşyrow A. Magtymgulyň golýazmalarynyň teswiri. Aş. Ylym 1984.*
5. *Aşyrow A. XVIII asyr türkmen poýemalary Aşgabat. 1990.*
6. *Amansähedow M. Lirikada obrazlar sistemasy Aşgabat. Ylym 1994.*

7. *Amansähedow M. Lirikada şahyrana şahsyýet. Aşgabat. Ylym 1995.*
8. *Amanmuhammedow M. Magtymguly, gizlin syryň bar içde Aşgabat. 1994 1-nji kitap.*
9. *Amanmuhammedow M. Magtymguly, gizlin syryň bar içde Aşgabat. 1994 2-nji kitap.*
10. *Bekmyradow A. Andalyp we Oguznamaçylyk däbi Aşgabat Ylym 1987.*
11. *Bekmyradow A. Magtymgulyň poeziýasynda şahyrana däp we täzeçilik göz-legleri. Aşgabat Ylym. 1989.*
12. *Bekmyradow A. Magtymgulyň şahyrlyk diňýäsi. Aşgabat Ylym. 1993.*
13. *Garryýew B. Magtymguly. Aşgabat. Ylym. 1975.*
14. *Garryýew S. Magtymguly we edebiyatda realistik tendensiýa. Aşgabat. Ylym. 1978.*
15. *Dil we edebiyat institutynyň işleri. Aşgabat. 1956.*
16. *Dil we edebiyat institutynyň işleri. Aşgabat. 1957.*
17. *Durdyýew H Imanyň kaýda adam. Aşgabat. 1997.*
18. *Kösäýew M. Edebiyat taryhynyň käbir meseleleri. Aş. 1963.*
19. *Kösäýew M. Edebiyat barada söhbet. Aşgabat. 1972.*
20. *Kurbanklyçow T. Döwletmämmet Azadynyň dürmüş-syýasy we ahlak-gözellik garaýyşlary. Aşgabat. Ylym. 1998.*
21. *Magtymguly. Şahyryň ömrüne we döredijiligine degişli makalalar ýygındysy. Aşgabat. TDU. 1960.*
22. *Magtymguly, Beýik şahyryň 225 ýyllygyna bagyşlanan makalalar. Aşgabat. TDU. 1960.*
23. *Magtymguly. Şahyryň ömri döredijiligi baradaky ýygındy. Aşgabat. 1960.*

24. *Magtymguly (Beýik türkmen şahyry Magtymgulynyň doglan gününüň 225 ýyl-lygyna bagyşlanan ýubileý ýygyndysy.)* Aşgabat. 1961.
25. *Magtymguly-250. Şahyr hakynda ylmy dokladlar, makalalar we habarlar.* Aş-gabat. Ylym.1989.
26. *Magtymguly hakynda rowaýatlar we legendalar.* Aşgabat. Ylym. 1983.
27. *Magtymgulynyň hatyrasyna geçirilen ylmy konferensiýa gelen makalalar ýygyn-dysy.* Aşgabat. 1998.
28. *Mustakow R. Magtymgulynyň poeziýasynda gadym Gündogaryň mifleri.* Aşgabat. 1994.
29. *Musulman rowaýatlary.* Aşgabat. 1991.
30. *Islam. Ensiklopedik sözlügi.* Moskwa. 1990
31. *Islam. Taryhşynaslyk oçerkleri.* Moskwa. 1981.
32. *Meredow A. Andalyp we XVIII asyr türkmen ýazuw edebiýatynda terjime däbi. (TSSR YA-nyň habarlar. Jemgyýetçilik ylmlary seriýasy)* 1969.
33. *Myradow S. Asyrlaryň jümmüşinden.* Aşgabat. 1978.
34. *Nazarow G. Ýusup-Züleyha sýužet we onuň işleniş. (Sowet edebiýaty)* 1970.
35. *Orazow T. Magtymgulynyň gözellig garaýyşlary.* 1974.
36. *Myratdurdy Gazy. Edebi miras. Magtymgulynyň syrly setirleri hakynda berilen düşündirme. 1-2 tom. Künbedgabus.* 1999.
37. *Rejepow R. XVIII-XIX asyrlar türkmen edebiýatynyň döredijilik stili.* Aşgabat. 1966.
38. *Rejepow R. Lirik mazmun we şygyr sungaty.* Aşgabat 1966.
39. *Rejepow R. Fizuly we Andalyp deňeşdirilende. II Fizuly Leyli we Mejnun.* Aşgabat. 1963.
40. *Ahmedhady Maksudy. Şerigat kada-kanunlary.* Aşgabat. Ylym. 1992.
41. *Hadys.* Aşgabat. 1994

42. Çaryýew G. *Magtymguly-akyldar. Aşgabat. Ylym. 1971.*
43. Çaryýw M. *Magtymguly we halk döredijiligi. Aşgabat. Ylym. 1983.*
44. Stepanyanç M. *Tasawwufyň pelsepe jähetleri. Moskwa. 1986.*
45. Demidow S. *Tasawwuf Türkmenistanda. Aşgabat. 1975.*
46. Şyhnepesow A. *Magtymgulynyň älemi. Saýat. 1994.*
47. Ýazberdiýew A. *Arap grafikasýnda neşir deilen türkmençe kitaplar. Aşgabat 1981.*
48. Nazarow G. *Türki dilli golýazmalarynyň teswiri. Aşgabat. 2000.*
49. *Edebiýat enuiklogedik sözlügi. M. 1978 .*